

7/630 11 e. 600/1

ÚJ FOLYAM XXIII. 5-6. SZÁM BUDAPEST 2014. JÚNIUS ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

BOD PÉTER ÁKOS: HOVÁ LETT A MAGYAR MITTELSTAND?
- WESS MITCHELL: A KRÍM ELFOGLALÁSÁNAK STRATÉGIAI
LECKÉJÉRŐL - GECSE GÉZA ÉS TATYÁNA BUSUJEVA: HITLER
ÉS SZTÁLIN TITKOS EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRŐL - BALÁZS
ATTILA: ZOKNIK A CSILLÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON
- GRÓH GÁSPÁR: SZAKOLCZAY LAJOSRÓL - ILLYÉS GYULA:
SÁRKÖZI GYÖRGYRŐL ÉS SÁNDOR KÁLMÁN RÓL

ÚJ KIADVÁNYAINKRÓL. December 17-én a Batthyány Lajos Alapítvány előadótermében nagy sikerrel mutattuk be Szent-Iványi Domokos *The Hungarian Independence Movement, 1936–1946* című könyvét. A könyv szerkesztői Szekér Nóra történész és Kodolányi Gyula fő-szerkesztő.

Decemberben adtuk ki a Magyar Szemle Könyvek sorozatában Szávai János *Pascal örvénye* című esszékötetét is.

Április 24-re, William Shakespeare születésének 450. évfordulójára jelent meg Kodolányi Gyula és Katona Szabó Erzsébet *Üzenetek W. Sh.-tól – Messages from W. Sh.* című kétnyelvű könyve a Magyar Szemle és a Hungarian Review társkiadásában, amely versimprovizációkat és papírkollázsokat tartalmaz. A könyvet a budai Barabás Villában rendezett kiállításon és a Budapesti Könyvfesztiválon mutattuk be.

Könyveink a szerkesztőségben 40%-os kedvezménnyel kaphatók.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.

Batthyány Lajos Alapítvány

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc,
Kulin Ferenc, Mellár Tamás

Rovatvezető: Gróh Gáspár Olvasószerkesztő: Pápai Luca
Képszerkesztő: Csejdy Virág Tördelőszerkesztő: Dombi Viktória
Korrektor: Kiss István

ÚJ FOLYAM XXIII.	5–6. SZÁM	2014. JÚNIUS
BOD PÉTER ÁKOS	Hová lett a magyar Mittelstand?	3
A. WESS MITCHELL	Közép-európai együttműködés hűvös időkben	6
GECSE GÉZA	A megismerés korlátai – Busujeva nyomán	16
BRENNER JÁNOS	Alvajárók és áldozataik	42
ERŐS VILMOS	A Mohács-vita	55
BÓNIS FERENC	A „Százéves tero” történetéhez – Szőnyi Erzsébet és Kodály Zoltán levelezése	77
EISLER JÁNOS	Caravaggiótól Canalettóig – Egy nagy kiállítás – és a magyar műgyűjtés	113
BASICS BEA	A bőség zavara – Caravaggiótól Canalettóig – Az itáliai barokk és rokokó festészet remekművei	126

1% METAFIZIKA – SZABADOS GYÖRGY EMLÉKÉRE

ILLYÉS GYULA	Sárközi Györgyről Sándor Kálmánról	135 139
--------------	---------------------------------------	------------

KÖRKÉP

BALÁZS ATTILA	<i>Zoknik a csilláron, életek hajszálon</i> – Váradý Tibor könyvéről – meg egy kicsit magamról	144
GRÓH GÁSPÁR	<i>A sokágú síp összehangolása</i> – Szakolczay Lajos esszéi, tanulmányai	151
S. KIRÁLY BÉLA	<i>Szobor a ködben – Wesselényi Miklós</i>	157
SZOKOLAY DOMOKOS	<i>Kovács Imre, a hétpróbás falukutató</i>	163
KUBINSZKY MIHÁLY	<i>Gróf Bánffy Miklós emlékhelye Sopronban</i>	168
FÁY ZOLTÁN	<i>Az ismeretlen XXIII. János</i>	172
BOD PÉTER ÁKOS	<i>A rendszerváltó középosztály és a piacgazdaság</i>	176
SUMMARIES		185
E SZÁMUNK SZERZŐI		189

Jelen számunk illusztrációi közül a 2013 október 25. és 2014. február 16. között látható Caravaggio-kiállítás anyagából válogattunk. A fedélen Michelangelo Merisi, másként Caravaggio: *Gyümölcskosaras fiú* (1593 körül, olaj, vászon, Roma, Galleria Borghese) című alkotása látható. A képeket a Szépművészeti Múzeum jóvoltából közölhettük.

A Bánffy Miklós szobráról készült fotókat a művész, Párkányi Raab Péter bocsátotta rendelkezésünkre.

otpbank

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap
Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága

HOVA LETT A MAGYAR MITTELSTAND?

Az alábbi gondolatmenet nem a magyar középosztály meglétéről vagy hiányáról szól, hiszen középosztály van, mindig is volt, noha állapota és társadalmi súlya kétségtelenül vitát érdemel. A címben szereplő fogalom arra az európai rendszeralkotó középrétegre utal, amelynek az 1950-es években fénykorát élő német szociális piacgazdaság (Sozialmarktwirtschaft) koncepciójában és sikeres gyakorlatában jutott kulcsfontosságú szerep.

A szociális piacgazdasági rend, mint a kapitalizmus egyik változata, több más megkülönböztető jegy mellett a gazdaságilag erős és társadalmilag aktív, vállalkozói értékrendű és tulajdonosi tudatú széles középréteg meglétét tekintve tér el az egyéb versenyképes rendszermódzatoktól. A W. Röpke, W. Eucken, K. Adenauer nevéhez köthető német rendszerváltozat ugyanis – és ezt érdemes hangsúlyozni a későbbi félreértések ismeretében – igencsak versenyképes változata a piacgazdaságnak. A szociális jelző nem kevesebb versenyt vagy fékezett teljesítményt implicál az eredeti modellben, hanem éppen ellenkezőleg: több versenyt (vagy inkább: több versenyzőt) és több teljesítményt, azaz olyan társadalmi rendet, amely elősegíti a gazdasági értéktermelő folyamatba való bekapcsolódást a társadalom mind több tagja számára. Nagyon más ez a modell, mint például az olyan „egyharmad-kétharmad” társadalomé, ahol hatékony és versenyképes munkahelye egyharmadnak van, és a tőlük beszedett adóból a jóléti rendszer közvetítésével tartják el a társadalom másik kétharmadát, amelyet eleve odébb tessékelnek, nehogy útjában legyen a nagy teljesítményű kisebbségnek. És persze egészen más, mint a piacgazda-

sági ethoszt nélkülöző, azt elfojtó államközpontú gazdaság, azaz a szocializmus, amely ugyan társadalmasított-nak nevezi a termelési rendszert, de valójában irányítókra és irányítottakra osztja a társadalmat, és mindenből de facto állami tisztviselőt (alattvalót) farag; hosszabb távon elkerülhetetlenül versenyképtelen és lomha szisztéma lesz az ilyen.

A szociális piacgazdasággal és annak relevanciájával a *Magyar Szemle* hasábjain többször foglalkoztunk már. Itteni újragondolására több indokot is hozott az élet. Személyes apropóval kezdve: a magyar közelmúlt nem szokványos gazdaságpolitikáinak a témájában írott akadémiai doktori értekezésem vitáján hangsúlyosan jött szóba a szociális piacgazdaság magyarországi perpciójának és alkalmazásának az ügye. Az értekezés három olyan kísérleti szakaszt tárgyalt, amelyben a magyar gazdaságpolitika jelentősen eltért a kor uralkodó nézetrendszerétől (az akkori ortodoxiától), és ehelyett más utakon kívánt elindulni: ilyen volt az 1968 utáni reformszocializmus, ilyen időszakot élünk most, ám doktrinális alapjait és társadalmi céljait tekintve ilyen volt a magyar rendszerváltozás első szakasza is. Az 1989-es magyar alkotmány a preambulumban említi a szociális piacgazdasági modellt mint célt, amelynek elérésére törekszik a magyar társadalom. Az 1989-1990-es történelmi pillanatban, amikor a ma leginkább neoliberálisnak nevezett szabadpiaci irányzat ereje teljében volt, és nagyhatalmú képviselői e nézetrend univerzális alkalmazhatóságának bármely óvatos megkérdőjelezését is magabiztosan elutasították, nem kevés politikai bátorság és intellektuális erő kellett ahhoz, hogy az alkotmány szövegezői a magyar rendszerváltozás stratégiai céljai közé beemeljék a szociális piacgazdaság fogalmát.

Most, negyedszázaddal később visszatekintve, az elemzők nem tudnak más konstatálni, mint azt, hogy a

magyar társadalmi és gazdasági fejlődés más irányt vett. Értekezésem akadémiai bírálóinak egyike szerint eleve megvalósíthatatlan volt a szociális piacgazdaság koncepciója, mint a második világháború utáni német környezetben kidolgozott és ott kipróbált, és eleve csak ott értelmezhető gazdaságpolitikai irányzaté. A másik opponensem megfogalmazása szerint a történelmi körülmények 1990 után nem engedték meg, hogy ez a koncepció „teljes vértetben” megmutathassa magát, de talán akkor sem lehetett volna elérni vele kiemelkedő eredményt, mert a magyar viszonyok nem estek egybe azokkal, mint amelyek mellett máshol (a nyugatnémet társadalomban) jól teljesített a rendszer.

Valóban, az 1990-es feszített pénzügyi helyzetben a magyar kormánynak szűk mozgásteret maradt ahhoz, hogy saját elgondolásait átültesse a gyakorlatba, hiszen az ország (meg persze az egész régió) válságról válságra bukácsolt, miközben a meghatározó üzleti, hatalmi és ideológiai körök erőteljesen sürgették az akkori fősodor ajánlásainak minél szolgálabb átvételét. Nem tudjuk tehát, hogy miként alakult volna az Antall-kormány által hirdetett és képviselt modellváltozat sorsa, ha a nemzetközi viszonyok kedvezőbbek. Legfeljebb hipotéziseket állíthatunk szembe mások hipotéziseivel. Mégsem felesleges vissza lépni ehhez a történelmi epizódhoz, és nem az akkori viták újrakezdésének a szándékával, hanem mai megoldatlan feladataink okán.

E folyamat részletesebb elemzését kísérlem meg a *Magyar Szemle* jelen számának zárócikkében.

BOD PÉTER ÁKOS

KÖZÉP-EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS HÚVÖS IDŐKBEN

A krími és az ukrajnai válság önmagukban is fontos események, de valódi jelentőségük talán abban áll, hogy megszólaltatják a vészharangot az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) tagállamai, különösen az USA európai stratégiájának kidolgozói számára. Nehéz elképzelni olyan, az Egyesült Államok közép- és kelet-európai szövetségeseinek hosszú távú nemzetbiztonsági érdekeit súlyosabban érintő geopolitikai fejleményt, mint azt, amikor orosz katonai egységek erőszakos fellépése nyomán csökken egy szomszédos szuverén állam területe – különösen, ha a geopolitikai szempontból központi szerepet elfoglaló Ukrajna a szenvedő fél. Ez a lépés az 1989-et követő európai berendezkedés nyílt elutasításaként értelmezendő.

Oroszország krími beavatkozása nem kevesebb, mint négy olyan nemzetközi egyezményt szeg meg, amelyek a hidegháború utáni *status quo* stabilitását biztosították. Klasszikus területablással van dolgunk, egy szomszédos ország megalázásával és megcsonkításával. Oroszország a 2008-as grúziai beavatkozás után immár másodszor szánta el magát erre a lépésre, anélkül, hogy tette érdemi reakciót váltott volna ki a nyugati országokból.

Az ukrajnai válság látványosan alátámasztja a 2008-as grúziai háború példaértékű voltát. Azt jelzi, hogy Lengyelországtól keletre valószínűleg véget ért a szilárd területi *status quo* kora, s ez a veszélyeztetettség érzését hívja elő a szomszédos országokban, elsősorban Lengyelországban és a balti államokban. Ugyanakkor mind az Egyesült Államok itteni fenyegetett szövetségesei, mind az USA-val más régiókban vetélkedő országok precedensként tekintenek majd Ukrajna sorsára.

A Krím félsziget annektálása nyomán kialakult instabilitás elsősorban azokat az USA-val szövetséges közép- és kelet-európai államokat érinti, amelyek közvetlenül szomszédosak Ukrajnával, illetve Oroszországgal. Köztudott, hogy e régió életét megoldatlan biztonságpolitikai kérdések és kínos geopolitikai meghatározottságok terhelik. A Balti- és a Fekete-tenger között elterülő, ezer mérföld hosszúságú sáv történelmi ütközőzónának számít, amely három (köztük egy hideg-) háború forrása volt, és amely azután az egész világot fenyegette.

Ugyanakkor az 1989-et követő időszakot a térség nemzetállamai aranykorként élték meg. A modern közép- és kelet-európai államok eddig már öt évvel élték túl a két világháború között kialakult elődeiket, és sikeresen épültek be mind a regionális, mind az euro-atlanti együttműködés szervezeteibe.

Idővel azonban szaporodtak a jelek, amelyek arra mutattak, hogy a hidegháború utáni biztonsági rend veszélyben van. Oroszország újra meghatározó szerepet kívánt játszani a régióban és az egykori Szovjetunió területén. Ez a fenyegetés akkor jelentkezett, amikor az Egyesült Államok stratégiai irányváltásra határozta el magát, és csökkentette európai katonai jelenlétét. Az orosz-amerikai kapcsolatok „újraindítását” (*reset*) követően¹ az amerikai diplomácia figyelme Ázsia felé fordult, aminek az USA hagyományos európai szövetségesei lettek a kárvallottjai. Ugyanakkor a 90-es évek reményteljes várakozásaira rációfalva Európa még nem volt kellőképpen felkészülve arra, hogy felvállalja a Washington által levett stratégiai terhet. A földrész egészére kiterjedő válságoktól sújtott Európai Unió nem alakult át olyan szilárd geopolitikai entitássá, amely teljes egészében betölthette volna az észak-atlanti szövetség szerepét.

Közép-Európa azzal válaszolt a veszélyeket hordozó fejleményekre, hogy egy sor, a régióban évtizedek óta

nem alkalmazott stratégiai elhárító mechanizmust léptetett életbe. Ezek között szerepel:

1. A honvédelmi költségvetés növelése. A következő évtizedben Lengyelország 40 milliárd dollárt irányzott elő hadereje fejlesztésére, s ennek eredményeként tíz év múlva ő rendelkezik majd a legerősebb szárazföldi hadsereggel.

2. A régió belül kialakított szövetségek. Az utóbbi időben a Visegrádi Négyek, valamint az északi és a balti államok jelentős mértékben erősítették regionális együttműködésüket. A múlttól eltérően a V4 országai közötti együttműködés egyre inkább stratégiaileg fontos területekre (nemzetvédelem, energiabiztonság) irányul.

3. Növekvő szerepvállalás az Európai Unió védelmi erejének növelésében. Az utóbbi években Lengyelország látványos kezdeményezéseket tett egy szilárdabb európai védelmi mechanizmus kialakításának előmozdítása érdekében.

4. Még a krími válság előtt sor került egyfajta „Dé-tente Light”-ra: néhány közép- és kelet-európai ország igyekezett bebiztosítani magát minden eshetőségre, és szorosabbra fűzte kapcsolatait a vele szomszédos erős államokkal – Németországgal, sőt Oroszországgal is.

Érdekes módon a közép-európai országokban ugyanaz a stratégiai „több lábon állás” politikája érvényesül, mint az Egyesült Államok kelet-ázsiai és középkeleti szövetségeseinél.

Az említett elhárító mechanizmusok összeegyeztethetők ugyan a NATO- és az EU-tagsággal, de azt jelzik, hogy a közép- és kelet-európai országok nemigen bíznak abban, hogy az atlanti szövetség képes hosszú távon garantálni a biztonságukat. A Krím orosz elfoglalása, valamint az érlelődő szélesebb körű válság nyomán valószínűsíthető, hogy az említett többirányú szövetségeskeresést szorgalmazó erőfeszítések fokozódni fognak a közeljövőben.

Lengyelország hadereje modernizálására és palagáz-kiaknázási technológiák kialakítására törekszik, s jelentősen növelni szándékozik honvédelmi kiadásait. Magyarország is bejelentette, hogy a jövőben nagyobb összegeket szán honvédelmi célokra, s elképzelhető, hogy más országok is követik ezt a példát. A legtöbb közép- és kelet-európai állam hosszú ideje a lehetőségeinél kevesebbet költ honvédelmi célokra. Valószínű, hogy a krími válság nyomán változtatnak ezen a gyakorlaton.

A krími válság következtében a visegrádi és az északi-balti államok figyelmét és energiáit mindenekelőtt biztonsági kérdések kötik le. Intenzívebbé válik közöttük az együttműködés, ez azonban nem lesz problémamentes, lévén hogy ezek az országok eltérő földrajzi elhelyezkedésük folytán más és más képet alkotnak maguknak a fenyegetés mértékéről. Az utóbbi időben Svédország fokozta együttműködését a balti államokkal, és többen is növelni szeretnék Lengyelország szerepét, mely mintegy hídként szolgálhatna az északi-balti tömörülés és a Visegrádi Négyek országai között. A V4-országok együttműködését bonyolítja az a körülmény, hogy – az északi országoktól eltérően – geopolitikai kiszolgáltatottságuk eltérő az orosz fenyegetéssel szemben. A Kárpátok hegylánca mindig is a visegrádi országok együttműködésének Achilles-sarkát alkotta, elsősorban azért, mert a tőle északra fekvő Lengyelország katonai szempontból lényegesen sebezhetőbb, mint a tőle délre elterülő államok. A krími válság nyomán szorosabbá válhat a szóban forgó országok együttműködése, amint arra Marko Mihkelson a *Financial Times*-ban rámutatott, amire azonban még várunk kell.

Valószínű, hogy egyes közép- és kelet-európai országok által korábban követett stratégiai irányultságok a jövőben nem lesznek fenntarthatók. A lengyel-orosz közeledésre tett erőfeszítések már a válság előtt alábbhagytak, és a mostani helyzetben elképzelhetetlen a to-

váblépés. Még fontosabb azonban, hogy a lengyel és a német külpolitika összehangolására lengyel részről tett kezdeményezések feltehetően akadályokba ütköznek majd. Tény, hogy a krími válság nyomán nagyfokú szolidaritás alakult ki Lengyelország és Németország között, amint azt Steinmeier külügyminiszter varsói látogatása során hangsúlyozta, ám az idő múlásával az efféle válságok általában több nézetkülönbséget, mint nézetazonosságot hoznak felszínre az érintett országok között, s az esetleges lengyel–német nézetkülönbségek főleg az Oroszországról alkotott képet, az Ukrajnával kapcsolatos stratégiai érdekeket és az energiapolitikát érinthetik.

Az ukrajnai válság egyik valószínű geopolitikai következménye az lesz, hogy Lengyelország visszatér a klasszikus középhatalmi diplomáciához. A múltban Lengyelország akkor töltötte be a legjobban geopolitikai szerepét, amikor kettős előnyt élvezhetett: számíthatott egy erős külső támogatóra, és stratégiai háterszággal rendelkezett a térségben. Jelenleg azonban komoly problémákkal kell szembenéznie mindkét tekintetben.

Lengyelország újkeletű külpolitikai paradigmaváltása (Varsó látványos erőfeszítéseket tesz Németországgal való kapcsolata elmélyítéséért, miközben lemondani látszik egy 21. századi „Intermarium”² kiépítésének tervéről) csak azért lehetett eddig sikeres, mert a tőle keletre eső, viszonylag nyugodt geopolitikai környezet ezt lehetővé tette. Ha a krími válság azt eredményezi, hogy Lengyelország és Németország (valamint Nyugat-Európa) merőben eltérő módon értelmezi a lehetséges fenyegetéseket, akkor az új külpolitikai irányvonal folytatása nem lesz könnyű Varsó számára.

Végző soron elmondható, hogy Lengyelország és a közép-európai államok a krími válság nyomán egy megfeneklett Európai Unió és egy revizionista Oroszország közé ékelődnek, miközben egy másfelé figyelő Egyesült

Államoktól várják biztonságuk megszilárdítását. A nyugati világ közös érdeke, hogy erre az újra kiéleződött közép-európai biztonsági kérdésre a stratégiai határvonal újbóli megerősítésével kielégítő megoldást találjon.

Az amerikai stratégiai elképzelések az utóbbi negyedszázadban nem szenteltek figyelmet a közép-európai régiónak, így a válság legalább azzal a jótékony következménnyel jár, hogy véget vet ennek a természetellenes állapotnak. Az ukrajnai események nyomán az amerikai geostratégiai gondolkodás kénytelen lesz globális jelentőséget tulajdonítani a régiónak. A hidegháború után a Közép-Európáról folyó washingtoni tanácskozások úgyszólván teológiai jelleget öltöttek. Háttérbe szorultak a hagyományos biztonságpolitikai szempontok, s nem történtek meg azok a lépések, amelyekre geopolitikai téren feltétlenül szükség lett volna. Ennek eredményeként a régióban könnyen sebezhető, légüres tér jött létre, amit Putyin most kihasznál. Most viszont az ukrajnai válság következtében Közép-Európa elfoglalhatja az őt megillető helyet azon könnyen megszámlálható globális jelentőségű térségek között, ahol a helyi fejlemények meghatározó hatással vannak a globális erőviszonyokra. Függetlenül attól, hogy mi történik más régiókban, mi nem engedhetjük meg magunknak, hogy kudarcot valljunk Közép-Európában.

Nem szabad stratégiai téren abból kiindulnunk, hogy Közép-Európának nyugodt frontvidéknek kell maradnia annak érdekében, hogy Washington Ázsiára összpontosíthassa figyelmét. A krími események nyomán elkerülhetetlen, hogy hosszú távon hatásosan megakadályozzuk azt, hogy az európai kontinens keleti és középső része ismét geopolitikai küzdelmek színtere legyen. 1989 után meg is valósítottuk ezt elméleti és/vagy ideológiai szinten, de nem tettünk semmit katonai téren. Krím után viszont stratégiára, nem egyszerű válságkezelésre van szükségünk. Kettős stratégiai célt kell követnünk:

1. Megfelelő elrettentő mechanizmust kell kialakítanunk Közép- és Kelet-Európában az orosz revizionista törekvésekkel szemben.

2. Gondosan meg kell vizsgálnunk a kelet-európai NATO-tagállamok politikai sebezhetőségének gyökereit.

Az első azt jelenti, hogy fel kell számolnunk az atlanti szövetség jelenlegi kétharmados struktúráját. A NATO eredendő bűne abban állt, hogy 1989–90 utáni bővítése során a régiekétől eltérő elvi és gyakorlati csatlakozási feltételeket kínált az új tagállamoknak, akikre az 5. cikkelyben foglaltak elvben szintén vonatkoztak, ez azonban a gyakorlatban sohasem öltött testet. Akárha a szentségek kiszolgáltatása nélkül részesültek volna áldásban. Az olyan szövetség, amely így működik, nem lehet hosszú távon életképes a birodalomépítő kihívásokkal szemben. Márpedig az orosz stratégia éppen arra törekszik, hogy gyors területfoglalásokkal kész tények elé állítsa a világot. A kiterjesztett nukleáris elrettentő erő nem jelent védelmet a Krím mostani bekebelezéséhez hasonló lépésekkel szemben. Olyan *megelőző stratégiára* van tehát szükségünk, amely eleve kizárja az ilyen eshetőségeket, és az egész térségben magas árat szab az efféle kalandorpolitikának.

Ez a stratégia azt jelentené, hogy – hasonlóan az USA kelet-ázsiai szövetségeseinek nyújtott támogatáshoz – NATO-eszközrendszereknek és katonai egységeknek a közép- és kelet-európai országokban való elhelyezésével növelnénk a térség hagyományos fegyverzetén alapuló elrettentő erejét, hogy megerősített frontállamokat hozzunk létre, amelyek – egyes politikai elemzők kifejezésével – „hozzáférést megtagadó üzenetekként” (*access-denial bubbles*) válaszolnának az orosz betörési kísérletekre. A szövetségnek bátran felül kellene vizsgálnia az 1997 után magára kényszerített moratóriumot, melynek értelmében tartózkodik attól, hogy hagyományos és nukleáris fegyverzeteket helyzzen el a közép- és kelet-eu-

MICHELANGELO MERISI, MÁSKÉNT CARAVAGGIO:
KERESZTELŐ SZENT JÁNOS, 1600 KÖRÜL
Olaj, vászon, Roma, Pinacoteca Capitolina

rópai tagországok területén. Ezen a módon orvosolható volna a NATO stratégiai berendezkedésének kiegyensúlyozatlansága: jelenleg a szövetség haderejének kétharmada és gyakorlatilag minden fontosabb katonai eszközrendszere a Németországtól nyugatra fekvő államokban található. A mostani helyzetben a közép- és kelet-európai országok sebezhetőek minden katonai nyomással, és – különösen a balti államok esetében – a krímihez és a grúziaihoz hasonló orosz akciókkal szemben.

Nem kerülhető meg az amerikai energiatartalékok geopolitikai felhasználása sem. Tény, hogy az USA kevés olyan eszközzel rendelkezik, amely azonnal csökkentené a közép-európai országok kiszolgáltatottságát az orosz energiaellátási zavarásokkal szemben. A cseppfolyósított földgáz szállítása (LNG – *Liquid Natural Gas*) inkább hosszú távú, semmint rövid távú megoldásnak tűnik, s ez így is van, ha a készletek célba juttatását tekintjük. A *politikai jeladás* azonban azonnali hatást érhet el. Washingtonnak nyomatékosan érzékeltenie kell, hogy a szóban forgó államok hosszú távon számíthatnak a cseppfolyósított földgáz behozatalára, s ezért egyszerűsíteni kell a rá vonatkozó exportfeltételeket. Ha például az elnök rendeleti úton ideiglenesen kiiktatná az Energiaügyi Minisztériumot a cseppfolyósított földgáz exportengedélyezési procedúrájából, akkor egyrészt elegendő tőke szabadulna föl az LNG-terminálok kialakítására, másrészt az oroszok kénytelenek volnának belátni, hogy a „csővezetékpolitika” hosszú távon alkalmatlan arra, hogy uralkodó szerepet biztosítson számukra a térségben.

Mind katonai, mind energiaügyi téren *stratégiára* van szükségünk. A Nyugat éveken át elmulasztotta kihasználni természetes erőit, ami az 1989 után kialakult rend mélyreható eróziójához vezetett. Az ukrajnai válsággal másodszor fizetünk nagy árat tétlenségünkért. A krími események súlyos csapást jelentettek, de egyúttal

ébresztőként is szolgálnak. Arra kell ösztönözniük bennünket, hogy megerősítsük a NATO-t, és komoly szerepet szánjunk Közép- és Kelet-Európának az Egyesült Államok 21. századi globális stratégiájában.

(Jelen írás a Hudson Institute és a Danube Institute által 2014. március 14-én rendezett, *Az ukrajnai válság következményei Közép-Európa és a NATO szemszögéből* [*Ukraine: Implications for Central Europe and the NATO Alliance*] elnevezésű konferencián elhangzott hozzászólás összefoglalása.)

A. WESS MITCHELL
(Sújtó László fordítása)

Jegyzetek

¹ A megállapodás Medvegyev és Obama között született, a G-20 országok 2009-es londoni csúcstalálkozóján. (*A ford.*)

² Ezt a nevet viselte volna az a közép- és kelet-európai államszövetség, melynek tervét Piłsudski marsall dolgozta ki az első világháború utáni években, és amely lengyel vezetés alatt, föderatív formában egyesítette volna a balti államokat, Finnországot, Fehéroroszországot, Ukrajnát, Magyarországot, Romániát, Jugoszláviát és Csehszlovákiát. (*A ford.*)

A MEGISMERÉS KORLÁTAI – BUSUJEVA NYOMÁN

A szovjet felderítésnél szolgálatot teljesítő, majd Angliába távozott Viktor Szuworov könyveivel és filmjeivel rendkívüli sikert aratott hazájában. Igaz, az ilyen sikernek nem mindenki szokott örülni. A Szuworov két könyvét ismertető Tatyjana Szemjonovna Busujeva történész húsz éve a *Novij Mír* folyóiratban megjelent elemzésének közreadása több okból is időszerű. Egyrészt azért, mert Viktor Szuworov 1992-ben és 1994-ben Oroszországban napvilágot látott két műve közben 2006-ban és 2008-ban – a Kairosz Kiadó jóvoltából – Magyarországon is megjelent¹. Másrészt azért, mert – bár Ungváry Krisztián 2005-ös, második világháborúról szóló dokumentumkötetében² német fordításban hivatkozik Sztálin 1939. augusztus 19-i „titkos” beszédére, amelyet Busujeva cikkében nyilvánosságra hozott –, Busujeva Szuworov két művének ismertetése ürügyén nemcsak ezt adja közre, hanem a két világháború közötti szovjet–német együttműködésre is említ további konkrét példákat, amelyek talán a Sztálin-beszédnél is érdekesebbek.³ Busujeva tanulmánya, amint azt tíz évvel később, 2004-ben Szergej Szlucs moszkvai történész megállapítja, először 1995-ben váltott ki komoly visszhangot. Szlucs Busujeva írásának oroszországi és külföldi (főként németországi) utótörténetét is ismerteti,⁴ majd megállapítja, hogy kicsi a valószínűsége annak, hogy Sztálin 1939. augusztus 19-én eligazítást tartott volna az SZKP PB szűk körű és a Kommunista Internacionálé orosz vezetőinek, különösen nem olyan tartalommal, ahogy az Busujeva írásában szerepel. Olvasói tudomására hozza azt is, hogy birtokában van az a levél, amelyet az Orosz Föderáció Elnökének Archivumától kapott. E szerint az intézménynek nincs birtokában semmilyen 1939. augusztus 19-i keltezésű, Sztálinnak tulajdonítható, hasonló tartalmú dokumentum.⁵

*Busujevát viszont nem sikerült meggyőznie. A levéltárakban való kutatómunka Oroszországban a kilencvenes évek eleje óta nehezebbé vált. Az oroszországi archívumokban kutató történészek sem értik, hogy pontosan milyen megfontolások alapján szabályozzák a különböző dokumentumokhoz való hozzáférést, amely gyakran évente változik.*⁶

Ráadásul változó a különböző levéltárak gyakorlata is, hiszen a Gorbacsov Archívumban például szabadon és könnyen kutatható a „népi demokratikus” országok vezetőivel, így például az Aczél Györggyel folytatott levelezés is. Lehet kutatni az elnöki levéltárban, mindkét külügyi levéltárban, bár itt is vannak „titkos anyagok”. Ugyanakkor a külföldi kutató számára a KGB levéltári anyaga semennyire vagy igen nehezen hozzáférhető – az 1990-es évek eleje, vagyis a Szovjetunió felbomlása óta.⁷ Pedig javarészt itt található nemcsak a Bethlen István miniszterelnökkel, hanem a gróf Esterházy Jánossal, Atzél Edével, Werth Henrikkel, Bakay Szilárddal, az élve hazatérő Mikó Imrével, Hátszegi-Hatz Ottóval kapcsolatos dokumentáció orosz-lánrésze is.⁸ Arra, hogy a magyar vonatkozású dokumentumok nehezen hozzáférhetőek, az egyik részmagyarázat az, hogy számos esetben az orosz hatóságok számára sem világos, hogy a magyar elit Szovjetunióba hurcolt, itt említett és további képviselőit milyen alapon szállították ki és tartották fogva.⁹

Tatyjana Busujeva, az Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a történettudományok kandidátusa több mint egy évtizede a kilenckötetes Szoversenno szekretno. Ljubjanka Sztalinu o polozsenyii v sztranye 1922–1934 egyik szerkesztője, és most is aktívan kutat a KGB, mai nevén az FSZB levéltárában.¹⁰

A tanulmányt először közöljük magyarul.

GECSE GÉZA

„MIKÖZBEN ÁTKOZNAK, PRÓBÁLJANAK MEGÉRTENI...”¹¹

„A háború maga a kiszámíthatatlanság; háromnegyed része, amelyre a harci cselekmények épülnek, az ismeretlenség ködébe vész...”

Carl von Clausewitz

Történelmünk legfontosabb időszakai nemrég még érintetlenek voltak: sok tragédiáról, eseményről, névről nem beszélhattünk. És tessék! Váratlanul Oroszország-szerte elterjedtek Vlagyimir Rezun (álneve: Viktor Szuworov) könyvei, *A jégtörő* és *Az M-nap*. Rezun a Szovjet Hadsereg Felderítési Főigazgatóságának tisztje, disszidens, akit golyó általi halálra ítélték. Bár rengeteg a különféle háborús kiadvány, mégis pont az ő könyvei kerültek az oroszországi olvasóközönség figyelmének középpontjába, amely meglepődve, értetlenül és éles elutasítással fogadta műveit. A szerző értékelése, amelyben a Szovjetuniót a második világháború „fő bűnösévé” és „főkolomposává” minősítette, túlságosan kíméletlennek tűnt.

Könyvei különösen a frontnemzedék lelkében okoztak súlyos sérüléseket,¹² hiszen közülük, az 1922–1925 között születettek közül száz emberből csak három tért haza a háborúból. „Nem akarom megsérteni a több millió halott emlékét, de amikor letépem a háborúról a szentség nimbuszát, amelyet mindannyiunk közös szerencsétlenségére a kommunisták eszeltek ki, valósággal azok emlékét sértem meg akaratlanul, akik nem tértek vissza a háborúból. Bocsássanak ezért meg nekem!” – fordul az olvasókhoz Szuworov.

Dicsőíteni a győzelmet – kellemes; a háborúról az igazságot elmondani viszont keserű dolog. De az igazságnál még sincs fontosabb dolog, mert a nép kínjai nem

túrik, hogy feledésbe merüljön azok bűne, akik olyan bőségesen folytatták a nép vérét. Mindennek a megírása Szuvorovnak sem okozott örömet, legalábbis szükségesnek tartja, hogy érzékeltesse: „... az egyetlen szent dologra emeltem kezet, ami a népnek megmaradt: ez a Háború emléke... Mindenemet feláldoztam életem könyvének a megírásáért, amim csak volt... Szörnyű lett volna úgy meghalni, hogy nem írom meg ezt a könyvet, hogy nem mondom ki azt, ami előttem kitárult... Ítéldék el a könyvet! Gyalázzanak, átkozzanak csak! De miközben átkoznak, próbáljanak megérteni...”

A *jégtörő* és *Az M-nap* a közismert és hozzáférhető irodalom és a visszaemlékezések elemző válogatásán alapul. A szerző aláhúzza: mindezt előre megfontolt szándékkal tette, azért, hogy az olvasónak legyen lehetősége arra, hogy az író verzióit maga ellenőrizze. Ugyanakkor kizárt, hogy Szuvorov ne tudná: a szovjet háborús irodalomban túl sok mindent annyira meghamisítottak és a visszaemlékezések szerzői olyan gyakran voltak képmutatóak, hogy napjainkban igen nehéz elkülöníteni az igazat a hamisításoktól. Ugyanakkor mégiscsak ezekre a könyvekre támaszkodik, időnként maga is felül a hamis információknak, amelyekkel tele vannak ezek a művek. Úgy tűnik, hogy a könyv alapját képező források ilyenfajta mesterséges leszűkítése Szuvorovnál inkább kényszerű, mint szándékos. A probléma nyitja, hogy a közelmúlt kizárólagos elfogulatlan tanúit, az eredeti történeti háborús dokumentumokat – hasonlóan a korábbi időszakhoz – „szigorúan titkos”, „senkinek sem adható ki” és más hasonló bélyegzővel ellátva továbbra is az oroszországi levéltárakba zárva tartják. Természetes, hogy Szuvorov nem férhetett hozzájuk, ahogyan erre napjaink oroszországi társadalmának sincs módja. Ezért hogyan is ítélnénk meg, igaza van-e Szuvorovnak vagy nincs, amikor még a hivatásos történészek – akik sok éve dolgoznak az

úgynevezett háborús tematikán – sem ismerik a háború megítéléséhez leginkább szükséges titkosított levéltári állományt? A nemzeti emlékezetet nem csupán egy évtizedre fosztják meg ettől az óriási történeti tényanyagtól, hiszen minden egyes ilyen dokumentum mögött mindmáig ismeretlen igazság rejtőzik honfitársaink sorsáról, akik a történelem valódi formálói, ellentétben azzal a történelemmel, amit a rendszer irányítói ötlöttek ki.

Csak az utóbbi években kezdték fellebbenteni a fátylat a levéltári dokumentumokról. Történészként nekem megadatott, hogy néhány nem ismert, ma is titkosként nyilvántartott eredeti dokumentumba ütközzek. Ezek fényében azt javasolhatom az olvasóinknak, hogy gondolkodjanak el Szuvorov könyveinek egyes lapjain.

„Idézzük fel azt – írja Szuvorov –, hogy az első világháború után Németország elvesztette a jogot arra, hogy erős hadsereggel és támadó fegyverzettel rendelkezzen... A német parancsnokokat saját területükön megfosztották annak a lehetőségétől, hogy támadó háborúk megvívására készüljenek fel, amit...ők... a Szovjetunió területén tettek meg. Sztálin ugyanis a német parancsnokok rendelkezésére bocsátott mindent, amihez odahaza nem volt joguk: tankokat, nehéztüzérséget, harci repülőgépeket... Sztálin valamilyen okból kifolyólag nem sajnálja az anyagi eszközöket, az erőt és időt arra, hogy a német támadó erő újjászülessen. Miért? Ki ellen?... Egy válasz van: Európa összes többi része ellen.”

Sok olvasónk erre jogosan felháborodik, hisz a szovjet propaganda mindig azt sulykolta, hogy a SZU aktívan fellépett a németországi militarizmus újjászületése ellen. De ekkor megszólaltak a több évtizedes ismeretlenségből előkerülő eredeti dokumentumok, amelyek alján L. D. Trockij, M. V. Frunze, F. E. Dzerzsinszkij, J. V. Sztálin, K. B. Radek, G. V. Csicserin, L. B. Kraszín, N. N. Kresztyinszkij, V. V. Kujbisev, E. M. Szkljanszkij, K. E.

Vorosilov, M. N. Tuhacsevszkij, A. I. Jegorov, Ja. K. Berzin és mások aláírása áll. Ezek arról tanúskodnak, hogy Versailles és Genf tilalmait megszegve a Wehrmacht (akkor még Reichswehr) 1920-tól 1933-ig a mi földünkön gyűjtött erőt. A SZU-t és Németországot ugyanis titkos katonai szövetség kötötte össze, amely nemcsak a szigorúan titkos német katonai bázisok kialakítását foglalta magában, hanem a hadiipar számos területén folyó széles körű együttműködést is. A dokumentumok lapjain rejtjeles elnevezések tűnnek fel: „Lipeck”, „Káma”, „Tomka”. És kiderül, hogy „Lipeck” egy hatalmas légi bázis, ahol a leendő Wehrmacht számára pilóták százait képezik ki. Itt, a speciális gyakorlótereken próbálták ki a repülőgépeket, hadgyakorlatokat folytattak és kísérleti, valamint kutatómunkát is. A híres Henkel cég itt próbálta ki a távolsági felderítésre és nappali bombázásra szánt BMW motoros repülőgépeit. A lipecki kiképzésen részt vevők számára szigorúan megtiltották, hogy bármilyen, a létesítményen folyó tevékenységgel kapcsolatos információt bárkivel megosszanak. Még a repülőgép-szerencsétlenségek áldozatainak haláleseteiről szóló értesítéseket is meghamisították; a pilóták testi maradványait őrző koporsókat pedig olyan dobozokban küldték vissza Németországba, amelyekhez olyan vámáru-nyilatkozatot csatoltak, amelyet repülőgép-alkatrészekről állítottak ki. 1933. július 22-én Kestring moszkvai német katonai attasé közölte A. Jegorovval, a Munkás-paraszt Vörös Hadsereg vezérkari főnökével, hogy „a Reichswehr hadseregarancsnoka a Reichswehr nevében mély háláját fejezi ki a Vörös Hadseregnek és a Vörös Légiflottának a sokéves vendégszeretetért Lipeckben.” A német pilóták a lipecki kiképzés után, 1940-ben Európa városait bombázták, majd egy év múlva – Moszkvát.

1926-ban a németek Kazanyban szervezték meg „Káma” harckocsizó kiképzőközpontjukat. Német tör-

ténészek véleménye szerint páncélosaik itt kiképzett csoportja jelentősen megkönnyítette a német harcokcsoportok gyors kialakítását – odahaza. A „Kámá”-ban kiképzésen részt vett Guderian tábornok 1939-ben Lengyelországra, 1941-ben pedig a Vörös Hadseregre zúdította „páncélos ekjeit”.

Minden addiginál titkosabb objektum volt a Szovjetunióban a vegyi háborúra felkészítő iskola a Volga menti „Tomká”-ban, amelybe a németek körülbelül egymillió márkát fektettek. „Tomka” lőterein próbálták ki a mérgező anyagok tűzérési alkalmazásának legújabb módszereit, a légierőnél gázvető készülékek segítségével, valamint azokat az anyagokat és eljárásokat, amelyek a szennyezett területek gázmentesítésére szolgáltak. A tudós Vil Mirzajanov 1992-ben izgalomba hozta az egész világot azzal a szenzációs közléssel, hogy Oroszországban új generációs vegyi fegyvert gyártanak. Közleményében akaratlanul érintette a „Tomká”-ban folyó baljóslatú tevékenységet, amelyről úgy tűnt, hogy rég a feledés homályába veszett. A közleményeiben említette Sihanit, Vol'szket és más településeket, ahol a földet és az embereket halálos vegyi mérgezés érte. Ezek éppen azok a járások, ahol hetven évvel ezelőtt a Szovjetunió és Németország a világ elől elrejtve e fegyverek gyártását előkészítette.

A Szovjetunióban képezték ki a későbbi német hadsereg színe-javát: Modelt, Guderiant, Brauchitschot, Hornt, Kruset, Feiget, Keitelt, Mansteint, Kretschmert és még sokakat. Néhány év múlva a Wehrmacht csapatai az ő parancsnokságuk alatt előbb Európa, majd ezt követően a Szovjetunió rémévé válnak. „Sztálin volt az, aki hozzásegítette Hitlert a hatalomhoz és igazi Forradalmi Jégtörőt csinált belőle.¹³ Sztálin volt az, aki a Forradalom Jégtörőjét Európa felé irányította... Sztálin volt az, aki e Jégtörőt mindazzal ellátta, amire győzedelmes előrejutásához szükség volt” – Szuvorov könyvének alapvető gon-

dolata ez, ami kifejezetten neki szóló éles kritikát váltott ki mind az olvasók, mind a hivatásos történészek részéről. De térjünk vissza ismét a zárolt dokumentumokhoz.

A Szovjetunió Különleges Levéltárának (hadizsákmányként a SZU-ba került) titkos állományában sikerült forrásokat találni arról, hogy 1939. augusztus 19-én, vagyis négy nappal a szovjet–német megneemtámadási szerződés (a Molotov–Ribbentrop paktum) aláírása előtt Sztálin sürgősséggel összehívta a Politbúrót¹⁴ és a Komintern¹⁵ vezetését. Ezen az ülésen egy olyan beszédet tartott, amelynek szövegét nálunk sohasem hozták nyilvánosságra. Az esemény után ötvenöt évvel Szuworov leírja: „Annak a pontos napja, amikor Sztálin elindította a második világháborút, 1939. augusztus 19-e.”

Miről is beszélt akkor Sztálin?

„A háború vagy béke kérdése számunkra kritikus fázisba ér. Ha Franciaországgal és Nagy-Britanniával kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötünk, Németország lemond Lengyelországról és »modus vivendit« fog keresni a nyugati hatalmakkal. A háború elhárul, de a továbbiakban az események a Szovjetunió számára veszélyes fordulatot vehetnek. Ha elfogadjuk Németország ajánlatát, hogy megneemtámadási egyezményt kössünk vele, Németország természetesen megtámadja Lengyelországot, és Franciaország, valamint Anglia beavatkozása e háborúba elkerülhetetlenné válik. Nyugat-Európában mindez komoly elégedetlenséget és forrongást vált majd ki. E feltételek mellett nagy esélyünk lesz arra, hogy kívül maradjunk a konfliktuson és bízhatunk előnyös hadba lépésünkben.

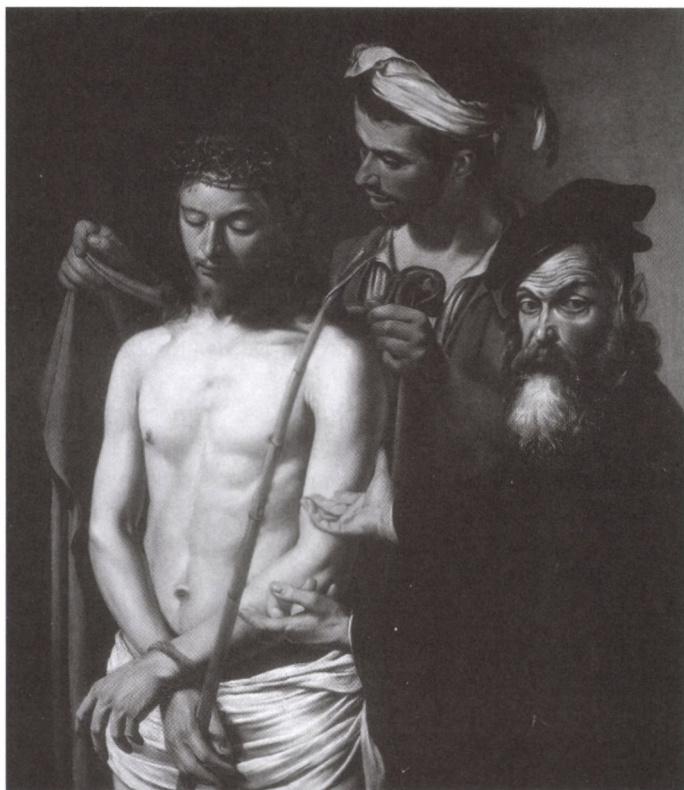
Az utóbbi húsz év tapasztalata azt mutatja, hogy Európában egy kommunista mozgalom békeidőben nem képes akkora erővel rendelkezni, hogy ott a bolsevik párt hatalomra juthatna. E párt diktatúrája csak egy nagy háború eredményeként lehet-

séges. Választani fogunk és választásunk kézenfekvő. El kell fogadnunk a német ajánlatot és udvariasan vissza kell küldeni az angol-francia küldöttséget. Közvetlen hasznunk, amelyre szert teszünk, Lengyelország megsemmisítése lesz – egészen Varsó előteréig, beleértve az ukrán Galíciát.

Németország teljes cselekvési szabadságot biztosít számunkra a balti országokban és nem ellenzi, hogy Besszarábia visszatérjen a Szovjetunióba. Kész arra, hogy befolyási övezetünkbe engedje Romániát, Bulgáriát és Magyarországot. Nyitva marad Jugoszlávia kérdése... Egyidejűleg tisztában kell lenniünk a Németország vereségéből vagy győzelméből adódó következményekkel is. Amennyiben vereséget szenved, Németország szovjetizálása elkerülhetetlen, és kommunista kormányt alakítanak. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a szovjetizált Németország nagy veszélybe kerül, ha ez a szovjetizáció Németországnak egy gyors lefolyású háborúban elszenvedett veresége következményeként zajlik le. Anglia és Franciaország még elég erős lesz, hogy Berlint elfoglalja, és megsemmisítse szovjet Németországot. Mi pedig nem leszünk abban a helyzetben, hogy németországi bolsevik elvtársaink segítségére siessünk.

Ezért a feladatunk az, hogy Németország minél hosszabb háborúba bonyolódjon azzal a céllal, hogy Anglia és Franciaország oly mértékben fáradjon el és merüljön ki, hogy ne legyen abban az állapotban, hogy a szovjetizált Németországot megsemmisítse. Semlegességünkhöz ragaszkodva és várva a megfelelő pillanatra, a Szovjetunió a jelenlegi Németországnak fog segítséget nyújtani, ellátja nyersanyagokkal és élelmiszerrel. Magától értetődik ugyanakkor, hogy segítségnyújtásunk nem haladhat meg egy bizonyos mértéket, nehogy aláássuk saját gazdaságunkat és meggyengítsük hadseregünk erejét.

Egyidejűleg, különösen az angol-francia blokkban, főként Franciaországban, aktív kommunista propagandát kell folytatnunk. Készen kell állnunk arra, hogy ebben az országban háborús időben a pártnak fel kell hagynia a legális tevékenységgel, és illegálisba kell vonulnia. Tisztában vagyunk

MICHELANGELO MERISI, MÁSKÉNT CARAVAGGIO:
ECCE HOMO, 1605 KÖRÜL

Olaj, vászon, Genova, Musei di Strada Nuova, Galleria di Palazzo Bianco

vele, hogy ez a munka sok áldozatot követel majd, de francia elvtársaink nem fognak habozni. Feladatuk elsősorban a hadsereg és a rendőrség bomlasztása és demoralizálása. Ha ezt az előkészítő munkát a megfelelő módon teljesítik, szovjet Németország biztonsága garantált lesz, ami majd Franciaország szovjetizálását is elősegíti.

E tervek megvalósításához nélkülözhetetlen, hogy a háború minél hosszabb ideig elhúzódjon, s ezért kell erre összpontosítanunk minden erőnket, amellyel Nyugat-Európában és a Balkánon rendelkezünk.

Nézzük most a második feltételezést, vagyis Németország győzelmét. Vannak, akik úgy gondolják, hogy e lehetőség komoly veszély a számunkra. Bár van igazság ebben az állításban, de hiba lenne azt gondolni, hogy ez a veszély olyan közeli és olyan óriási lesz, ahogyan azt egyesek képzelik. Ha Németország győzelmet arat, túlságosan kimerülten kerül ki a háborúból ahhoz, hogy fegyveres konfliktust kezdeményezzen a Szovjetunióval, legalábbis tíz éven belül.

Németország alapvető gondja az lesz, hogy szemmel tartsa a legyőzött Angliát és Franciaországot azzal a céllal, hogy megakadályozza magukra találásukat. Másrészt a győztes Németország óriási területekkel fog rendelkezni és hosszú évtizedeken keresztül »ezek kiaknázása« és a német rend ottani bevezetése köti majd le. Nyilvánvaló, hogy Németország másutt lesz rendkívüli mértékben lekötve ahhoz, semhogy ellenünk forduljon. Van még egy dolog, ami majd fokozott biztonságunkat szolgálja. A legyőzött Franciaországban az FKP mindig nagyon erős lesz. A kommunista forradalom elkerülhetetlenül kitör, és ezt a helyzetet majd ki tudjuk használni arra, hogy Franciaország segítségére siessünk és szövetségesünnké tegyünk. Később az összes nép, amely a győzelmes Németország »védelme« alá került, szintén a szövetségesünnké válik. Tág terünk nyílik a világforradalom kiterjesztésére.

Eltársak! A Szovjetunió – a Dolgozók Hazája érdeke, hogy kitörjön a háború a Reich és a kapitalista angol-francia blokk között. Mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy ez a háború minél hosszabb ideig elhúzódjon, hogy mindkét fél kimerüljön. Elsődlegesen ezért kell beleegyezniünk a Németország által ajánlott paktum megkötésébe és azon kell dolgoznunk, hogy ez a háború, amelyet valamikor majd megüzennek, a lehető leghosszabb ideig tartson. Szükségszerűen meg kell

erősítenünk a propagandamunkát a hadviselő országokban azért, hogy felkészüljünk azokra az időkre, amikor a háború véget ér...” (A Történeti-Dokumentációs Gyűjtemények Megőrzésének Központja, Szovjetunió egykori Különleges Levéltára,¹⁶ 7-es fond, 1 állagj., 1223-as ügyirat)¹⁷.

Sztálin beszédének idézett szövegét a beszéd francia példányának alapján idéztük fel, amelyet nyilvánvalóan valaki a Kominternből jegyzett le, aki a Politbüroban is jelen volt. Természetesen ezt a verziót össze kellene hasonlítani az eredetivel. Ugyanakkor ez képtelenség, mivel a levéltárban hét lakat alatt őrzik, és aligha fogják a közeljövőben nyilvánosságra hozni ezt a kétségtelenül történelmi dokumentumot hasonló kiadásban, amely ennyire őszintén leleplezi a SZU politikájának agresszivitását. Sztálinnak e beszéde beépült a szovjet fél pozícióinak alapjába, amikor a fasiszta¹⁸ Németországgal aláírták a titkos jegyzőkönyvet Európa felosztásáról. Emlékeztetni lehet arra, hogy majdnem félszáz évig mind a hivatásos politikusok, mind a szaktörténészek arról győzködtek a közvéleményt, hogy a Szovjetunióknak nem volt köze ezekhez a dokumentumokhoz, és még a létezésüket is tagadták. A levéltárak totalitárius zártsága pedig „alátámasztotta” álláspontjukat.

„Sztálinnak óriási szerepe van abban, hogy Németországban a fasiszták magukhoz ragadták a hatalmat” – hangsúlyozza Szuvorov és Trockijra hivatkozik, aki szerint: „Sztálin nélkül nem lett volna Hitler, és így Gestapo sem lett volna!” Ezt a kíméletlen vádat ma egyformán nehéz igazolni vagy cáfolni, ráadásul értelmetlen is. A titkoság megközelíthetetlen fala elzárja a CSEKA, az OGPU, az NKVD¹⁹, a Munkás–paraszt Vörös Hadsereg Legfelsőbb Parancsnoksága Felderítési Főigazgatósága, valamint a Gestapo, a német katonai felderítés és Németország más titkosszolgálateival való együttműködésének dokumentumait. Csak azt lehet biztosan állítani, hogy a 20-as, 40-es

évek szovjet–német kapcsolatai a korábbiakhoz hasonlóan még ki nem derített titkokba burkolódnak.

Íme, egy közülük: 1938 áprilisában Kalugin, a Har-kovi Katonai Körzet 30. lövészadosztályának helyettes politikai tisztje felszólalt az Összefegyvernemi Értekezleten. A megvalósuló világforradalomról beszélt és arról, hogy a Központi Bizottság, a lenini párt és személyesen Sztálin elvtárs megbízásából hogyan megy majd végig Róma és Berlin utcáin és erről hogyan tesz személyesen jelentést a német kommunisták vezetőjének, Thälmann elvtársnak. Ugyanakkor a Sztálin iránt naivan elkötelezett politikai tisztnek nem adatott meg, hogy ismerje a szovjet és német felderítés között már a 30-as évek óta létező baljóslatú megállapodást Ernst Thälmann vonatkozásában. A Thälmann felé irányuló érdeklődés nem volt véletlen. 1933 augusztusában a Felderítési Főigazgatóság közölte Vorosilovval, hogy Phillips, az USA külügyminiszter-helyettese és a lengyel nagykövet nagy érdeklődéssel vitatták meg Ernst Thälmann moszkvai látogatását. Thälmann igyekezett a Komintern vezetőségét rábírni, hogy még Hitler kancellári kinevezése előtt támogassák a forradalom kitörését Németországban. Azonban a Komintern, amelyben „az orosz kommunisták domináns jelentőséggel bírtak”, nem támogatta javaslatát. 1933-ban a fasiszták bebörtönözték Thälmann-t. 1940 márciusában a moabiti börtönből titokban továbbított egy levelet Sztálinnak és Molotovnak, amelyben felvetette saját szabadságának kérdését, mivel Németországot és a Szovjetuniót ebben az időben már összekötötte a barátsági szerződés. A levél B. Kobulovhoz (NKVD) került, a berlini szovjet képviselőre. Skvarcev tejhatalmú megbízott rögtön átküldte a levelet „csak személyesen” jelzéssel Molotovnak (Oroszországi Állami Hadi Levéltár (OÁHL), 33987-as fond, 3-as állagi., 1305-as ügyirat, 232–238. old.)²⁰. Ám Moszkvából nem érkezett segítség Thälmann-nak. Csak

arra kérték meg a feleségét, hogy mondja meg a rabnak, a szovjet tejhatalmú megbízott „üdvözlését küldi”.

1933-ban Thälmann veszélyes volt Sztálin számára: abban a pillanatban Sztálinnak nem volt szüksége egy forradalmi Németországra. Sokféleképpen támogatja a Hitler vezette militarizált Németországot, amelyet Európa ellen hangol. Még ennél is kevésbé volt helye Thälmann-nak Sztálin stratégiájában 1940-ben, amikor a Szovjetunióból teljes lendülettel mentek a repülőgép- és autóbenzinnel, vassal, króm- és mangánércel, vegyi termékekkel, platínával, gyapottal, bőrrrel, olajjal, liszttel, gabonafélékkel és hasonlókkal teli szerelvények Németországba, amelyek nélkül Hitler nem tudta fegyveres erejét fejleszteni és megvívni a második világháborút.

Szovjet „barátai” nem segítenek Thälmann-nak sem 1933-ban, sem 1940-ben. 1944-ben a fasiszták kivégzik Buchenwaldban. Thälmann az említett levélben szomorúan írja majd meg, hogy a német szociáldemokraták „szilárdan meg vannak győződve arról, hogy Németország Angliával és Franciaországgal vívott háborújáért a Szovjetunió a hibás, mivel a Szovjetunió szövetséget kötött Németországgal”. És valóban, már a Franciaországgal vívott háború során a német katonák Amiens 1940. május 20-i elfoglalása után megállapítják, hogy „a német csapatok sikerét nyugaton a Szovjetunió barátsága biztosítja”.

1940. május 7-én Gyjakonov ezredes, a Vörös Hadsereg Legfelsőbb Parancsnoksága Felderítési Főigazgatóságának munkatársa egy szigorúan titkos jelentést küld a felderítés parancsnokának, Proszkurov hadosztályparancsnoknak, amelyben arról értesíti, hogy német pilóták, akikkel találkozott, megkérdezték tőle, nincs-e arra lehetőség, hogy meghatározott létszámú szovjet önkéntes pilótát küldjenek Németország megvédésére. „Nem volt lehetőségem arra, hogy kitérjek a beszélgetés elől – írta Gyjakonov a jelentésben –, megkérdeztem tőlük,

hogy mi értendő azalatt, hogy bevonnák a szovjet önkéntes pilótákat Németország megvédésébe. Azt válaszolták nekem, hogy nagyon sokféle verziót lehet kigondolni és a német parancsnokság számára mindegyik elfogadható lenne: egyes pilóták kiküldése a német egységekhez, vagy komplett szovjet repülőszázadok felállítása, a hátszország objektumainak légelhárításába be lehetne vonni a szovjet pilótákat, esetleg részt vehetnének az Anglia elleni közvetlen bombázó légitámadásokban...”

Nem ismerjük a jelentésre adott választ, de 1940. május 21-én Proszkurov hadosztályparancsnok „titkos” jelzéssel jelentette Tyimosenko népbiztosnak a moszkvai német katonai attasénak, Aschenbrennernek a közlését: „Voltam Hitlernél, aki ezt mondta nekem: »Ne felejtse el, hogy Sztálin nagy szívességet tett nekünk, amelyről soha és semmilyen körülmények között nem szabad megfeledkeznünk. Ezt észben tartva ne változzon át kereskedővé, hanem légy hadseregünk méltó képviselője egy velünk baráti országban.«” Hitler, ahogy Szuvorov hangsúlyozza, beleesett a sztálini csapdába: az Angliával és Franciaországgal való összeecsapás számára átváltozott egy jövőbeni öngyilkos kétfrontos háborúvá.

Clausewitz fején találta a szöveget, amikor a háborút a megjósolhatatlan ködébe vesző területként határozta meg. A második világháború a saját szabályainak megfelelően alakult, keresztülhúzva mind Hitler, mind Sztálin számításait, ám a politikájukat átszövő gonoszság egymás ellen irányított olyan népeket, amelyek a munkához és nem a gyilkoláshoz szoktak.

1935-ben Otto von Niedermayer, a szovjet–német katonai együttműködés aktív résztvevője, a Wehrmacht ezredese, a keleti ügyek szakértője a Berlini Egyetemen *A Szovjetunió hadserege és háborús politikája* címmel tartott előadását ezzel a figyelmeztetéssel zárja: „A Nyugat szemtől szemben találja majd magát a Vörös Hadsereggel”²¹.

„Elég, ha felidézzük – írja Szuovorov –, hogy a háborút megelőző időszakban a Szovjetunió összes európai szomszédja szovjet agresszió áldozata lett... A Szovjetunió több mint 23 millió ember által lakott területet hódított meg...” Szuovorov ezen nézőpontja alapvetően különbözik a nálunk hivatalosan elfogadottól. A hivatalos nézőponttal összhangban a Vörös Hadsereg harci cselekményeit az 1930-as, 40-es években úgy tekintjük, mint igazságos célok érdekében folytatott „felszabadító hadjáratokat”. A levéltári dokumentumokat megismerve, melyek többsége mindmáig titkosított e problémakörben is, azt látjuk, hogy a hadjáratok forgatókönyve a különböző országokban gyakorlatilag ugyanaz volt. Rendszerint a szovjet kormány kinyilvánította azt a kívánságát, hogy védelmébe vegye a földesúri és kapitalista elnyomás alóli felszabadítás nevében a népeket, és ezzel a lözunggal a Vörös Hadsereg átlépte a szomszédos független államok határait.

1937. március 15-én Jan Gamarnyik első osztályú hadbiztos, a Munkás–paraszt Vörös Hadsereg politikai irányításának vezetője a Védelmi Népbiztosság politikai gyűlésén őszintén bejelentette, hogy „a Vörös Hadsereg akkor tekinti teljesítettnek a saját bolsevik küldetését, ha az egész földgolyó a miénk lesz”. A Vörös Hadsereg katonáit úgy nevelték, hogy „a szocialista forradalom marsallja, a nagy Sztálin első hívó szavára harcba kell menni és életüket adni a párt ügyéért, a világforradalomért”.

Klasszikus „felszabadító” hadjáratá vált a Vörös Hadsereg nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai – amelyek korábban Lengyelországhoz tartoztak – harci tevékenysége. Még az 1920-as években Tuhacsevszkij ezt sulykolta a Vörös Hadsereg katonáiba: „a fehér Lengyelország hulláján át vezet az út a világméretű tűzvészhez”. E támadó, szélhámos kaland megghiúsulása után kidolgozza az új háború tervét, amely számol a Varsó és más városok ellen intézendő bombatámadásokkal.

1931. december 14-én Vorosilov védelmi népbiztosként hivatalosan bejelenti a németeknek: „A Szovjetunió... nem nyugszik bele Lengyelország jelenlegi határaiba...” Végül 1939. szeptember 17-én Berija titokban jelent Vorosilovnak a megkezdődött „felszabadításról”: „Szeptember 17-én reggel 5 órakor a Munkás–paraszt Vörös Hadsereg egységei és az NKVD határőr csapat-egységei... átlépték a lengyel államhatárt. A határőr egységek harcolnak, hogy megsemmisítsék a lengyel határrendészetet...” 1939. november 7-én a *Pravda* levonja a következtetést: „A Vörös Hadsereg egységei lendületes előretöréssel megsemmisítették a lengyel csapatokat, s így a legrövidebb idő alatt teljesítették a Szovjet Haza iránti kötelességüket...” Mindezek mögött pedig embermilliók tragédiája, akiket mindörökre megfosztottak házuktól, gyermekeiktől, de még az életüktől is.

És ha 1933-ban Levandovszkij, a Szipériai Katonai Körzet parancsnoka, aki németországi tanulmányútjáról visszatérve Vorosilovnak kolosszális, „szöges ellentétben álló” különbségről ír „a győzedelmesen beköszöntő szocializmus, a társadalmi világforradalom élcsapatának, a Vörös Hadseregnek történelmi feladatai, és a német, a rothadó kapitalizmus hadserege között, amelynek kezét-lábát Versailles fojtogató eszméi kötik gúzsba”, akkor 1939-ben mindkét hadsereg egyenlő arányban osztozva Lengyelországon, immár szövetségesként találkozik. Létrejött közöttük a közös szovjet–német határ, amely azonban két év múlva fegyveres harcuk véres határává változott.

De egyelőre az 1939. szeptember 28-i együttműködés eufóriájában Vorosilov és Saposnyikov együtt írja alá a Wehrmacht vezérkarának képviselőivel a katonai jegyzőkönyveket, amelyek összehangolták a szovjet és német csapatok hadműveleteit Lengyelországban. A lengyelek számára ez Katýnba torkollik. 1940 áprilisában pedig a moszkvai vezérkar épületében a szovjet és német pa-

rancsnokok együtt nézik majd a hitleri légierő hadműveleteiről szóló, Lengyelország megsemmisítését bemutató hangosfilmet, amelyet Aschenbrenner *német katonai attasé* hoz el szovjet kollégáinak.

Sztálin – írja Szuworov – tökéletesen tisztában volt a román olaj jelentőségével Németország számára. De a megállapodások értelmében Románia a németek érdekszférájába került. Kiutat kellett találni. És lám, 1940 májusában a németek nyugtalankodni kezdtek. Kérdést intéztek a szovjet tejhatalmú megbízotthoz: igazak-e a román határon összevont 90 szovjet hadosztályról szóló híresztelések? 1940. június 1-jén Berija bizalmasan jelentette Tyimosenkónak: „a román vezérkar tisztában van azzal, hogy Besszarábia és Bukovina határán 30 gyalogos és 10 lovassági hadosztályt, valamint 14 gépesített dandárt vonunk össze...” Tekintve, hogy az új „felszabadító” hadjárat mennyire fontos „Besszarábia és Bukovina népeinek megmentése a bojári Románia elnyomása alól”, végrehajtását G. K. Zsukovra bízzák, aki korábban már számos hadműveletben nemegyszer kitűnt. 1940. október 17-én Románia beleegyezik abba, hogy átadja dunai flottáját a szovjet félnek, cserébe a szovjet területen letartóztatott összes román állampolgár szabadon bocsátásáért. És a Munkás-paraszti Vörös Hadsereg által „felszabadított” területen pedig az NKVD azonnal szétteríti hálózatát.

Keserűen kell ma arról írni, hogy a népek „felszabadításakor” az emberi élet fabatkát sem ért. Nemhiába jelentette ki Kulik marsall: „nem érdemes siránkozni azok sorsa fölött, akiket valahol valaki lelőtt”.

A marsall e „humánus” kijelentésével teljes mértékben összezseng Alekszandr Orlov kortárs publicista *Szuworov Sztálin ellen, avagy az antitörténelem felépítésének kísérlete* (Rosszija XXI, 1993/8) című cikkének alapvető gondolata. A cikk szerzőjét őszintén lenyűgözi a világforradalom sztálini doktrínája, de a diktátortól eltérően

a világforradalom proletár tartalmát az erőszakos pán-szlávizmusra cseréli. Erre támaszkodva írja: „Etnikai... szempontból Nyugat-Ukrajna és Belorusszia csatlakozása nem más, mint a keleti szláv ortodox etnikumok újraegyesítése, amelyek területének egy részét a katolikus Lengyelország 1920-ban elszakította. A Szovjetuniónak, amelyet túlnyomórészt szlávok (illetve – az ország vezetésének jelentékeny százalékát alkotó – más keleti keresztények, például grúzok és örmények) népesítik be, egyszerűen védelmébe kellett vennie Nyugat-Ukrajna és Belorusszia lakosságát. Ez valóban felszabadító hadjárat volt.” A szerző mintha elfeledkezett volna arról, hogy a Szovjetunió és Németország a szlávok vére árán osztotta fel Lengyelországot, amelynek csapatai akkor, amikor a Vörös Hadsereg a területére lépett, még hadműveleteket folytattak a Wehrmacht ellen. E „felszabadító hadjárat” eredményeként 250 ezer lengyelt internáltak, és tömegesen deportáltak a Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Belorussziában élő szláv lakosságot a Szovjetunió keleti területeire. Mindezt erőszak kísérte, miközben gúnyt űztek az emberekből, akik *tömegesen* pusztultak bele mindebbe...

A világforradalom megvalósítása érdekében kidolgozták a modern háború, azaz a hadászati mélységi támadó hadműveletek elméletét is. Szuovorov szerint ennek kidolgozásában Vlagyimir Triandafillové az elsőbbség. Ugyanakkor az Oroszországi Állami Hadi Levéltárban őrzik (a továbbra is titkos és ezért Szuovorov számára alighanem ismeretlen) „*A mély hadművelet alapjai*” hiteles kéziratát, amelyet Grigorij Isszerszon írt. (OÁHL, 33987-as fond, 3-as állagi., 553-as ügyirat, 1–190. old.)²². Pont ő az, akit P. G. Grigorenko egyik Sztálinnak írt titkos levelében az egyetlen olyan emberként jellemez, aki az évtizedek során sikeresen kidolgozta a modern háború elméletét. (OÁHL, 33987-as fond, 3-as állagi., 1312-es ügyirat, 208–211. old.)²³ Isszerszon szerint a Munkás–paraszt Vörös Hadseregnek

mindjárt a háború kezdeti fázisában támadó hadműveleteket kellett volna kezdeményeznie a levegőben 800, a szárazföldön pedig 200 kilométeres mélységben.

A Munkás–paraszt Vörös Hadsereg támadó stratégiáját különböző módszerekkel igyekeztek álcázni. Még 1927–1928-ban a Frunze Katonai Akadémia tanárai, N. Vasziljev, V. Levin, F. Danziger és N. Movcsin előadás-sorozat-tervezetében a következő mondatok szerepeltek: „Számunkra a háború tehát elkerülhetetlen. A Szovjetunió létezésének, következésképpen a világforradalom fejlődési útjainak kérdését is eldönti... Közvetlenül vagy áttételesen az egész kapitalista világ ellen kell háborút viselnünk...” Értésülve az előadás-sorozatról, a Munkás–paraszt Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, Saposnyikov „Szigorúan titkos! Személyesen. Sürgős!” jelzéssel Vorosilovnak küldött jelentésében felhívta a népbiztos figyelmét arra, hogy ezek az előadások „rávilágítottak a szerzők szigorúan titkos értesüléseinek felelőtlen kezelésére, amely a titkos tantárgy elméleti tárgyalásának helytelen és káros módszere...” Ezért sürgősséggel javasolta az előadások jegyzeteit a hallgatóktól elkobozni, a lenyomatokat megsemmisíteni, a kurzust pedig megszüntetni.

Analitikus mérlegelések alapján Szuvorov arra a következtetésre jut, hogy a Szovjetunió 1941. július 6-án készült Németország megtámadására. Ez ma már korántsem tűnik fantazmagóriának, bár kétségtelen, hogy meg kell találni azokat a dokumentumokat, amelyek megerősítik ezt. Egyelőre csak az feltételezhető, hogy a Munkás–paraszt Vörös Hadsereg vállalkozhatott egy soron következő németországi „felszabadító” hadjáratra vagy egy ún. „mélységi támadó hadműveletre”, ahogy ez már számtalanszor megtörtént a 30-as években. Ennek célja egy valamennyi nép igazságos életét célul kitűző világforradalom elérése lett volna. A külföldi országok erre alkalmas kádereit a Komintern már kiképezte, a határ átlé-

péséhez pedig ürügyet találni egyáltalán nem volt nehéz. Az ilyen hadjárat forгатókönyve megegyezhetett volna azzal, amelyet még 1925–1926-ban dolgoztak ki a Munkás-paraszt Vörös Hadsereg Akadémiájának harci játékai során. Németországban állítólag „forradalmi helyzet alakult ki, amely lehetőséget biztosított a német kommunista párt számára, hogy a munkásosztály többségét és a parasztság jelentős részét a reakciós kormány elleni döntő ütközetbe vigye és az ország meghatározó pontjain megragadja a hatalmat... A reakciós erők megerősödtek Bajorországban. Anglia és Franciaország gazdasági blokádot szervezett Németország ellen és az ottani belső harcba való fegyveres beavatkozásra készülnek. A Szovjetunió kormánya... magához ragadta a kezdeményezést a béke támogatására Európában... Követelte Lengyelországtól, hogy engedélyezze az élelmiszerek tranzitforgalmát Németországba... továbbá azt, hogy szüntesse be a lengyel csapatok német határ mentén történő összevonását. *Lengyelország elutasítása esetén és kimerítve a Szovjetunióknak minden a békére irányuló próbálkozását a Szovjetunió 192... május 1-én hadat üzent...*” (OÁHL, 33987-as fond, 3-as állagj., 148-as ügyirat, 19–20. old.)²⁴

Sajnos, borítékolhatjuk, hogy levéltári kutatásaink nemigen lesznek örömteliek. Levéltári hatóságaink, amelyeket egészen a közelmúltig a KGB felügyelt, bármennyire is igyekeztek a felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat megsemmisíteni, nem tudni, hogy elfelejtették-e vagy eleve fogalmuk sem volt róla, hogy az igazság sajátja akár a porból is feltámadni.

1941. június 22-én a háború ismét megjósolhatatlan, kiszámíthatatlan módon alakult. Máig nem voltunk képesek feldolgozni 1941 nyara tragédiájának teljes mélységét, amikor ötmillió hadseregünk gyakorlatilag megszűnt létezni. A gonoszság, amelyet a Szovjetunió vezetői másoknak szántak, a végzet felfoghatatlan szeszélyeként

MICHELANGELO MERISI, MÁSKÉNT CARAVAGGIO:
IMÁDKOZÓSZENT FERENC, 1608 KÖRÜL
Olaj, vászon, Cremona, Museo Civico Ala Ponzzone

hirtelen saját országuk ellen fordult. És népeinek rengeteg vérrel kellett ismét fizetniük a diktátor iránti csillapíthatatlan szeretetükért.

1941. július 3-án Sztálin kérdéssel fordult a lakosághoz: „...Fivérem és nővérem!... Barátaim!... Hogyan történhetett meg, hogy dicsőséges Vörös Hadseregünk egy sor városunkat és járásunkat átengedte a fasiszta csapatoknak?” Különös, hogy a választ azoktól az emberektől várta, akik hosszú éveken át önfeláldozva dolgoztak azért a Vörös Hadseregért, amelynek most meg kellett volna védenie őket, de hirtelen foglyul esett, visszavonulásra kényszerült, kiszolgáltatva őket az ellenség kénye-kedvének. A hadsereg, amelyen meglepetésszerűen rajtaütnek, se védekezni, se támadni nem képes. Fiatal honfitársaink milliói ezért életükkel fizettek, hiába léptek tétovázás nélkül a háború tüzébe, és a többségük ott is maradt. Fél száz év elteltével öreg fényképekről, hallgatag kéréssel tekintenek ránk, hogy a ma élők nevében tűnődjünk el életük értelmén és korai haláluk értelmetlenségén.

„A honvédő háború befejeződött... Azért győztünk, mert Sztálin, a Szovjetunió marsallja, nagy vezetőnk és zseniális hadvezérünk vezetett bennünket győzelemre!” – mondja G. K. Zsukov a győzelmi felvonuláson 1945. június 24-én. Ma lehetátkozni azokat, akik „átírják” a történelmet, és lehet továbbra is hinni a korábban kitalált, unos-untalan ismételt, az oroszországi nemzeti büszkeségre és patriotizmusra támaszkodó mítoszokban és szimbólumokban. Lehet, ha függetleníteni tudjuk magunkat attól a körülménytől, hogy az embert úgy alkották meg, hogy az igazság fájdalma számára végül is fontosabb a hazugság és tudatlanság kétes boldogságánál.

T. BUSUJEVA

(Fordította: Csirpák Lilli és Gecse Géza)

Jegyzetek

¹ A külhoni orosz szerző hasonló témájú legújabb könyve 2013-ban jelent meg. Ld. Viktor Szuovorov: Öngyilkosság. Miért támadta meg Hitler a Szovjetuniót? Kairosz Kiadó, 2013. Budapest, 335.

² Ungváry Krisztián: Magyarország és a második világháború. Osiris, 2005. 28–34.

³ Busujeva írása a Novij Mír 1994/12. számában jelent meg. Interneten oroszul a következő linken olvasható: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1994/12/knoboz03.html

⁴ Szlucs cikke németül is megjelent. Ebben részletesen vizsgálja a Havas Hírügynökség által a szovjet–finn háború előtt megjelent „állítólagos” 1939. augusztus 19-i „titkos” Sztálin-beszédet. Az Otyecsesztvennaja isztorija történelmi folyóiratban megjelent tanulmányának címe magyarul: Egy nem létező Sztálin-beszéd. A következő címen olvasható a világhálón: <http://gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/slutch-04.html>

⁵ Szlucs írása szintén nagy port vert fel Oroszországban is. Szlucs személyes közlése szerint Busujeva azóta nem fogadja a köszönését.

⁶ Nemcsak Busujeva tartozik közéjük, hanem az orosz levéltárakban kutató magyar tudósok többsége is.

⁷ Ld. a Bethlen István miniszterelnökkel kapcsolatos dokumentációt és magának a miniszterelnöknek a sorsát. Bethlen István a háború utolsó szakaszában önként jelentkezett a szovjet hatóságoknál. Mivel közben kiderült, hogy nem kívánt együttműködni a magyar kommunistákkal, az oroszok Moszkvába vitték, majd a Butirkában 1946 őszén meghalt (a Butirka börtön hírneve a szegedi Csillagével vetekszik, csak lényegesen rosszabbak a körülmények). Erről, továbbá a különböző vérfagyasztó szovjet kivégzési módszerekről ld. Nanovfszky György: „Nano”. Egy soknyelvű diplomata öt kontinensen. Lejegyezte: Nemere István. Alternatív Kiadó, 2013, Győr, 114–120. Nanovfszky György 1948-ra teszi, de a rendelkezésünkre álló hivatalos adatok szerint Bethlen István Moszkvában, a Butirskaja-börtön kórházában 1946. október 5-én „szívbenulásban” halt meg.

⁸ Antall József és Borisz Jelcin jó kapcsolatának köszönhetően 1993-ban Bethlen István volt magyar miniszterelnök és az orosz hatóságok által hivatalosan is rehabilitált gróf Esterházy János felvidéki politikus anyagának egy része hazakerült és kutatható Budapesten, az Országos Nemzeti Levéltárban. Köztük van az a négy kihallgatási jegyzőkönyv is, amelyek egyikét személyesen Viktor Abakumov, honvédelmi népbiztos-helyettes,

a SZMERS (1943-ban alakított szovjet katonai kémelhárítási szervezet, a „Szmerty spionam”, „Halál a kémekre” rövidítése) főnöke vezette. A rendszerváltás után hivatalos orosz–magyar együttműködés keretében tíz évet kutathatott oroszországi levéltárakban Varga Éva Mária, aki a közelmúltban tért haza Budapestre.

⁹ Varga Éva Mária utódának, Seres Attilának, a Moszkvai Magyar Levéltári intézet igazgatójának a közlése 2014. március 4-én.

¹⁰ „Szigorúan titkos”: A Ljubjanka – Sztálinnak az ország helyzetéről (1922–1934) – a dokumentumgyűjtemény első kötete 2001-ben jelent meg. A rendszerváltás után az Allambiztonsági Bizottságot, a KGB-t Szövetségi Biztonsági Szolgálatá (Fegyverelnaja szluzsba bezopasznosztyi) alakították, így a KGB egykori levéltára ma az FSZB Levéltára. A Ljubjanka az említett szervezeteknek otthont adó épület, a „főhadiszállás”, amely az egykori tér után kapta a nevét.

Jegyzetek – Busujeva cikkéhez

¹¹ Viktor Szuovorov: *A jégtörő. Ki kezdte a második világháborút?* Moszkva, „Novoje Vremja” Kiadó, 1992. Mivel magyarra németből fordították, címe magyarul Viktor Szuovorov: *A jégtörő. Hitler mint eszköz Sztálin terveiben.* Kairosz Kiadó, 2006, Budapest. Viktor Szuovorov: *Az M-nap. Mikor kezdődött a második világháború? A jégtörő című könyv folytatása.* Moszkva, „Vszjo dlja vasz” A. O. 1994. 255. Magyar nyelvű fordítása: Viktor Szuovorov: *Az M-nap. Ki kezdte a második világháborút?* Kairosz Kiadó, 2008, Budapest.

¹² Egyébként távolról sem mindenkiében. Bulat Okudzsa például a *Litgazétának* (az ottani Élet és Irodalom – G. G.) adott terjedelmes interjújában (1994. 05. 11.) kijelentette: „Érdeklődéssel olvastam végig Szuovorovot... Nehéz abban kételkednem, hogy mi is egy hódító menetelésre készültünk. Csak megelőztek bennünket és így meg kellett védenünk az országot.”

¹³ Az igazság kedvéért el kell ismerni, hogy a német Jégtörő-eszme elsőbbsége Lenint illeti meg. Sztálin pusztán a lenini modell „sikeres” megvalósítója volt. Lenin rendelkezéseinek megfelelően Oroszország milliárdokat fizetett Németországnak aranyban és német márkában, és a világforradalom kiobbantása érdekében nyersanyagot és gabonát, valamint a kitermelt kőolaj jelentős részét bocsátotta a németek rendelkezésére. Épp Lenin volt az, aki

Versailles tiltásai ellenére megteremtette a titkos orosz–német katonai szövetség alapjait. Arról álmódott, hogy a vezető kapitalista országok imperialista érdekellentéteiről szóló elméletét gyakorlatra váltva, összeütközésre készíti Németországot Angliával és Franciaországgal, és ily módon kiélezve a köztük lévő konfliktusokat, a világforradalom javára húz hasznot. De nyilvánvaló az is, hogy 1917-ben végül Németországnak sikerült forradalmi Jégtörőt csinálnia Leninből, amely nemcsak Oroszországot, hanem magát Lenint is megtörte.

¹⁴ Az Össz-szövetségi (Szojvet) Kommunista (Bolsevik)Párt Politikai Bizottsága elnevezés rövidítése. (G. G.)

¹⁵ Az 1919 márciusában létrehozott Kommunista Internacionálé rövidítése. Hívták III. Internacionálénak is. (G. G.)

¹⁶ Az Oroszországi Állami Hadilevéltárba egyesítették 1992-ben a hadsereg, valamint az SZSZKSZ Központi Állami Különleges Levéltárát, amelynek orosz rövidítése ettől kezdve RGVA, azaz Rosszijszkij goszudarsztvennij vojennij arhiv. Magyarul az OÁHL rövidítéssel használjuk. (G. G.)

¹⁷ Amennyiben bárki kutatni kívánná az anyagot, úgy az említett dokumentumot a „Centr hranyenyija isztoriko-dokumental’nih kollekcij, bivosij Oszobij arhiv SzSzSzR, f. 7, op. 1., gy. 1223.” teheti meg. (G. G.)

¹⁸ A Szojjetunióban a nemzetiszocialista Németországot fasisztaként jellemezték. Az oroszoknál a hétköznapi gyakorlatban a „fasiszta” egyfajta szitokszóvá vált, súlyosabb sértésnek, mint a cáromlás egyéb formái, de a náci Németországgal kapcsolatban a szovjet-orosz történetírásban annyira elterjedt, hogy nincs különösebben degradáló jelentése. (G. G.)

¹⁹ A szovjet állambiztonság, közismertebb nevén a KGB, pontosabban elődszervezeteinek a mozaiknevei. (G. G.)

²⁰ Oroszul: Rosszijszkij Goszudarsztvennij vojennij arhiv (RGVA), f. 33987, op. 3, gy. 1305, ll. 232–238.

²¹ Életútja a Butirka-börtönben fejeződik be, ahová majd 1945-ben szállítják.

²² Oroszul: RGVA, f. 33987, op. 3, gy. 553, ll. 1–190.

²³ Oroszul: RGVA, f. 33987, op. 3, gy. 1312, ll. 208–211.

²⁴ Oroszul: RGVA, f. 33987, op. 3, gy. 148, ll. 19–20.

ALVAJÁRÓK ÉS ÁLDOZATAIK

Számtalan megemlékezés, könyv, újságcikk foglalkozik 2014-ben az első világháború kitörésének századik évfordulójával. A bő termésből kiemelkedik két vaskos kötet: Christopher Clark ausztrál, a cambridge-i egyetemen kutató és oktató történész *The Sleepwalkers*¹, és német kollégája, Herfried Münkler, a berlini Humboldt Egyetem történészprofesszorának *Der Grosse Krieg*² című könyve. Míg Clark a háború vélhető okaival és előzményeivel foglalkozik, Münkler inkább annak alakulását, végkifejletét és következményeit tárgyalja. Érdemes elsősorban – nem csak az évforduló aktualitása miatt – Clark könyvével foglalkozni, aki „antantháttere” miatt nem tekinthető sem Németország, sem az Osztrák–Magyar Monarchia természetadta védelmezőjének.

Clarknak sikerült alaposan belekotornia a balkáni darázsfészekbe. Különösen Szerbiát illetően, ahol még mindig – vagy újfent – ápolják a Gavriló Princip körüli hősi kultuszt. A belgrádi *Novosti* 2014. január 22-i online kiadása szerint június 28-án fogják a belgrádi Kalemegdán-erődben felavatni a neki állított emlékművet. A baloldali-liberális beállítottságáról ismert *Süddeutsche Zeitung* 2014. január 23-i online kiadásában (amely az előbbi hírt is idézi) a jelenlegi szerb politikai és kulturális elit reakcióját elemezve, a cikk alcímében félreérthetetlenül fogalmaz: „Történészek Belgrád 1914-es ártatlanságát bizonygatják, az elnök EU-összeesküvést szimatol. Egyúttal az osztrák (sic!) trónörökös gyilkosát népi hősként tisztelik (...)”³. A szerb állami levéltár igazgatója a cikk szerint egészen sa-

játos „történelempolitikai” felfogásról tett tanúságot: egy állítólagosan szenzációs levél (másolatának) közzétételénél, amelyet Oskar Potiorek bosznia-hercegovinai katonai kormányzó 1913. május 28-án Leon Bilinski közös pénzügyminiszterhez intézett Bécsbe, és amely állítólag Ausztria–Magyarország támadó háborús terveit bizonyítja, pont azt a bekezdést hagyta ki, amelyben Potiorek a háborús veszély ellen kereskedelmi és katonai (!) egyezmény megkötését javasolja Szerbiával.

Clark fogadtatása különösen Németországban érdekes. A német közvélemény – teljes joggal – a náci Németországot tartja felelősnek a második világháború kiobbantásáért, az 1960-as évek óta pedig az első világháborúért is. Ennek háttere Fritz Fischer 1961-ben megjelent, *Griff nach der Weltmacht*⁴ című, a köztudatra erőteljesen ható könyvében keresendő, amely – kissé polemikusan fogalmazva – retrospektív módon a totális náci agresszió gyengébben sikerült ujgyakorlataként tüntette fel a császári Németország szerepét az első háború előtt és alatt.

A mai német közvéleménynek kétségkívül szimpatikus vonása, hogy őszintén szembenéz a saját nemzeti múlt minden szörnyűségével, és nem akar kibújni a bestiális népiártás és a háború felelőssége alól. Ugyanakkor furcsa és kissé mazochista módon hajlamos arra, hogy még ott is bűnösséget vállaljon, ahol ez nagy valószínűséggel nem áll fenn. Clark könyvéből inkább az a tanulság, hogy az első világháború előtti években a német vezetés sokkal inkább cikcakk-politikát folytatott, semmint hogy agresszív lett volna. Ha egyáltalán veszélyesnek minősíthető, annak oka inkább a kiszámíthatatlansága volt. Mindebben szerepet játszhatott II. Vilmos gyakran harsány retorikája (mint például a marokkói válságok idején), amely feltűnő kontrasztban volt kormánya inkább defenzív fellépésével és saját ijedt visszako zásával,

ha valóban komolyra fordult a helyzet. Clark szemléletesen tárja fel, hogy a sokszereplős és tisztázatlan döntési folyamatokkal azoknak résztvevői nehezen boldogultak, ami az 1914-es júliusi válságban végzetesnek bizonyult. Oroszországban és Németországban például nem volt egyértelműen tisztázva az uralkodó szerepe – elsősorban az, hogy milyen mértékben volt joga beleszólni a napi politikába. Bülow kancellár ilyen esetekben lemondással fenyegetőzve ismételten visszavonulásra bírta császárárt, de a kérdést soha nem tisztázták véglegesen. Franciaországban a külügyminisztérium tisztviselői gárdája nagymértékben saját maga határozta meg az operatív külpolitika vonalát, fűtyülve a gyakran változó és az apparátussal megbirkózni képtelen miniszterekre. Valamennyi nagyhatalom kormánya pedig „sugalmazott” sajtókampányokkal kísérelte meg befolyásolni mind a hazai, mind a külföldi közvéleményt, partnereit állandó bizonytalanságban hagyva arról, hogy félhivatalos, vagy a szerkesztőség saját kútfejéből eredő állásfoglalásról van-e szó. És mindeddig nem is említettük a parlamentek, a pártok, a lobbik és nem utolsósorban a katonai vezérkarok szerepét.

Magyar szemszögből nézve érdekes Clark ítélete a Monarchiáról általában, és Magyarországról. Utóbbi nem mindig hízelgő a magyar félre nézve. Például a vámunió kérdésénél, amelynek tízévenkénti megújításánál Clark szerint „a magyarok egyre pimaszabb követelésekkel léptek fel”, míg a német-osztrákok szerint Clark olvasatában „a magyarok a fejlettebb osztrákok költségén éltek és a folyó állami kiadások nagyobb részét kellett volna viselniük” (nyilván a „kvótára” céloz kellő fogalmi pontosság nélkül). Szemléletes hasonlattal a Monarchiát „kettős sárgájú tojásként” jellemzi. Mindkét fél alapvető problémájaként a szláv nemzetiségek kérdését jelöli meg: „A birodalom két felében ezen kihívásokat egészen eltér-

rő módon kezelték. A magyarok gyakorlatilag úgy tettek, mintha nemzetiségi probléma nem is létezett volna. (...) Ciszlajtániában viszont több egymást követő kormány a rendszer hibaigazításával bajlódott a nemzetiségi követelések kielégítésére.”⁵ Clark méltatja az osztrák fél nemzetiségi deeszkalációs erőfeszítéseit, mint pl. a „galíciai kiegyezést”, sőt előző, magyar szemszögből kissé goromba ítéletével szemben így nyilatkozik: „még a magyar kormány is 1914 elején, amikor a nemzetközi klíma romlani kezdett, álláspontja változásának jeleit mutatta. A horvát-szlavónországi délszlávoknak megígérték a rendkívüli kormányjogosítványok megszüntetését és garantálták a sajtószabadságot, míg Erdélyt az a hír érte el, hogy a budapesti kormánynak szándékában áll a regionális román többség sok követelésének elfogadása. Szergej Szaszonov orosz külügyminiszterre olyan nagy benyomást gyakorolt az a gondolat, hogy ezek az intézkedések megszilárdíthatják a Habsburg-uralmat a román nyelvű területeken, hogy II. Miklós cárnak 1914. januárban azt javasolta, ígérjenek hasonló engedményeket a több millió lengyelnek Oroszország nyugati részén.”⁶ Összességében Clark arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a Monarchia belső kohéziós erői mégis nagyobbak voltak, mint a centrifugális erők, és Jászi Oszkár egy időskori megnyilatkozását idézve utal arra, milyen mértékben szavatolta a Monarchia mindkét fele a jogbiztonságot, az egyéni és politikai szabadságjogokat, amelyekből gazdaságilag is komoly előnyök származtak. A nemzetiségi kérdést egyáltalán nem látja megoldhatatlannak és a Monarchiát eleve halálra ítéltnek, sőt – szemlélatomást vállalva az ahistorikus spekuláció kockázatát, illetve ennek vádját – így nyilatkozik: „Ezek a konkrét követelésekre reagáló, esetről esetre véghezvitt javítások azt sejtetik, hogy a rendszer előbb-utóbb a nemzetiségi jogok garanciáinak átfogó szövevényét termelte volna ki.”⁷ Pszichológiailag

érdekes Clark utalása arra, hogy néhány kortárs, mint pl. Henry Wickham Steed újságíró 1913-ban még természetesnek vette a Monarchia további fennállását, míg 1954-ben saját magát meghazudtolva azt állította, hogy már akkor bukásra ítéltnek látta – az eset jellemző arra, hogy mindnyájan többé-kevésbé hajlamosak vagyunk retrospektív torz ítéletekre.

Ferenc Ferdinándról Clark differenciált jellemzést ad. Ellentmondásos egyénisége egyik oldalán a nyilvánosság felé forduló, gorombáskodó, és az erős embert megjátszó figurát, másrészt a valóban boldog szerelmi házasságban élő szeretetteljes férjet és családapát mutatja be. Természetesen hosszan lehetne arról spekulálni, hogy milyen fordulatot vett volna a Monarchia történelme, ha a Magyarországon rendkívül népszerűtlen Ferenc Ferdinánd a trónra kerülve megkísérelte volna a gyakorlati politikában is megvalósítani trialisztikus elképzeléseit. Azt gondolom, hogy ebbe a magyar elitek kőkemény ellenállása miatt betörött volna a bicskája – de az is lehetséges, hogy a nemzetiségi jogok biztosítását illetően megvalósulhatott volna Clark feltételezése. Ezt már soha nem fogjuk megtudni.

Ha elfogadjuk Clark elemzését, akkor semmiképpen sem lehet Ferenc Ferdinándot háborúpárti fellépéssel vádolni. Agresszív egyedül a hosszú időn át rendezetlen magánéletével küszködő fontos szereplő, Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök volt, aki nagyszájúságával szemlátomást a többi döntéshozó idegeire ment, éppen ezért hosszabb ideig kegyvesztett is volt. (Apró történelmi arabeszk: Grazban éppen hosszas vita folyik arról, hogy indokolt-e a város egyik legnagyobb forgalmú főútvonlát továbbra is róla elnevezni. Azt hiszem, hogy kivételesen nem a „political correctness” ármányáról van szó – bár egy adag lehet benne, mert a szélsőbaloldal eleve gyanúsnak tart minden első világháborús katonát, aki a Monarchiáért vagy Németországért harcolt –, felelőtlen

viselkedésével és későbbi háborús sikertelenségével valóban nem érdemel utcát.)

Clarknak nincs kétsége afelől, hogy az oroszok támogatását élvező Szerbia állandó provokációira előbbutóbb a Monarchiának megfelelő választ kellett adnia. Értékelése szerint a szerb külpolitikát nagymértékben – néha még saját kormánya utasításain is túltéve – az 1914-ben, éppen a válság kirobbanása idején elhunyt Hartwig báró, belgrádi orosz követ határozta meg és terelte agresszív pánszláv irányba. Clark részletesen foglalkozik a Princip és társai mögött álló körökkel, elsősorban az „Ápisz” vezette „Egyesülés vagy halál” nevű szervezettel, amely átszötte a szerb államot, és amelynek feje már az 1903-as királygyilkosságnál példátlan brutálisról tett tanúságot. Nem lehet tételelesen bizonyítani, hogy a Nikola Pašić vezetése alatti szerb kormánynak tudomása lett volna a készülő merénylet részleteiről, de Clark szerint több jel arra mutat, hogy sejtették. Az utranacionalista-nagyszerb ideológiában pedig mindenképpen osztoztak, legfeljebb az eszközök kiválasztásában voltak nézeteltéréseik.

A történetírás angolszász hagyományainak nagy előnye, hogy komoly kutatók érdekesítően írnak, néha csaknem a krimik feszültségét elérve. Így van Clark is a júliusi válsággal. A magamfajta, a központi hatalmakkal szimpatizáló olvasó (nem lévén profi történész, megengedek magamnak ennyi elfogultságot) szinte drukkol a Monarchia oldalán szereplőknek, hogy sikerüljön jobb belátásra bírni Szerbiát. Hogy ez nem sikerült, az többek között Poincaré 1914. júliusi hivatalos pétervári látogatásának „köszönhető”, ahol szemmel láthatólag nemcsak támogatta az orosz álláspontot, hanem szinte még uszította is az oroszokat, Szapáry Frigyes gróf osztrák–magyar nagykövetre nagyon is indiplomatikus stílusban, fenyegető módon, a nyilvánosság előtt rámondulva.

Nem osztja Clark az osztrák–magyar ultimátum és az arra adott szerb válasz hagyományosnak mondható, a győztes hatalmak által sugallott értékelését sem. Clark idézi Musulin báró, osztrák–magyar külügyminisztériumi tisztviselő (az ultimátum első fogalmazványának szerzője) kelletlen, de professzionális elismerését, aki szerint a válasz „a diplomáciai jártasság legragyogóbb példája”,⁸ amit valaha is látott. A továbbiakban Clark szerint a válasz a részbeni, illetve feltételes egyetértés, mellébeszélés és visszautasítás keveréke. Jellemző módon a szerb kormány csöndben gondoskodott arról, hogy az ultimátumban név szerint szereplő egyik gyanúsított, Milan Ciganović eltűnjön Belgrádból szem elől, miközben válaszejegyzékében azt hazudta, hogy nem tud a gyanúsított nyomára akadni. A fő probléma azonban Clark szerint az volt, hogy 1914-ben még nem léteztek olyan nemzetközi szervezetek és konfliktusmegoldásra alkalmas eljárási mechanizmusok, amelyekre az osztrák–magyar fél rábízhatta volna a válságkezelést. A vegyes vizsgálóbizottságot és osztrák–magyar tisztviselők részvételét a szerb fél részéről a gyanúsítottak elleni hatósági eljárásokban a Monarchia a Szerbia kétszínű taktikájáról szerzett rossz tapasztalatok alapján erkölcsileg és politikailag teljes joggal követelhet-e, ugyanakkor ezzel csaknem automatikusan csapdába esett. A szerb kormány természetesen azonnal hivatkozott arra, hogy Szerbia szuverenitásának korlátozását nem fogadhatja el. Ugyanakkor esze ágában sem volt ujjat húzni a „hivatalos” állam felszíne alatt rejtőző, hasonló állapotokat tükröző, mai török kifejezéssel élve „mély állam” maffiajellegű, pánszláv-nacionalista struktúrájával, amelyre egy valóban hatékony vizsgálat során fény derülhetett volna. Szerbia tehát a nagyhatalmi agresszió áldozatának szerepében tetszeleghetett a nemzetközi közvélemény előtt.

Hogyan vált a helyi konfliktus világháborúvá? A Monarchia tudatosan várt az ultimátum átadásával,

MICHELANGELO MERISI, MÁSKÉNT CARAVAGGIO:
SALOME KERESZTELŐ SZENT JÁNOS FEJÉVEL, 1607
Olaj, vászon, Madrid, Patrimonio Nacional, Palacio Real

amíg Poincaré el nem hagyta Szentpétervárt. Az orosz kormány július 25-én a hadiállapot előkészítését rendelte el (nem azonos a mozgósítással, de már eskalációs lépés), amit a még ingadozó brit kormánnyal szemben megkísérelt elkenőzni. Sir Edward Grey, aki szinte feltétlen orosz- és franciabarát vonalvezetésével többször is kivívta kabinet-tagtársainak ellenkezését, nem tudott, vagy (ami rosszabb) nem is akart tudni az orosz intézkedésekről. Ami a júliusi válságban szinte legfeltűnőbb: az állítólagosan agresszív Németország jóformán elbújt, sőt a döntéshozók nagy része, belértve Vilmos császárt, nyaralni ment, illetve folytatta nyaralását. Bethmann Hollweg kancellár július 21-én utasította a párizsi, london-

ni és szentpétervári német nagykövetet, hogy a konfliktus lokalizálására kell törekedni. Vilmos császár a hadüzenet napjának reggelén, július 28-án a szerb válaszigjegyzéket még nagy osztrák–magyar diplomáciai sikerként könyvelte el, és úgy kommentálta, hogy az esetleges háborús konfliktus okafigyottá vált. Ezután a német vezetés napokig idegesen ide-oda kapkodott az Oroszországgal szembeni mérséklet – belértve a Monarchia mérsékletre intése – és az offenzívabb opciók között. Csak miután a német vezetés július 31-én értesült az orosz általános mozgósításról, lépett eggyel feljebb az eskaláció létráján, és rendelte el a háborús veszélyállapotot. Miután az orosz kormány megtagadta saját mozgósító parancsának visszavonását, a Német Birodalom 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak.

A nagyhatalmak egy része közti háború tehát kitört, ugyanakkor azzal a furcsasággal szembesülünk, hogy Németországnak gyakorlatilag nem volt használható stratégiai koncepciója az oroszokkal szemben. Helyette reflexszerűen a Schlieffen-terv életbeléptetése folyt a formálisan még nem hadviselő Franciaország ellen. Bonyolította a helyzetet, hogy Grey augusztus 1-jén először a brit semlegesség lehetőségét pendítette meg, majd Belgium semlegességének esetleges német megsértését de facto háborús oknak minősítette. Ezzel szemben viszont Lichnowsky német nagykövet kérdésére, hogy a belga semlegesség német garanciája távoltartaná-e Nagy-Britanniát a háborútól, nemleges választ adott. Miközben a diplomáciai kötéshúzás folyt, Moltke vezérkari főnök (a königgräzti és sedani győztes unokaöccse és gyenge másolata) ideg-összeroppanással küszködött. Erre Grey taktikázása bőséges alapot szolgáltatott, mivel augusztus 1-jén közölnie kellett Cambon londoni francia nagykövettel, hogy a kabinet aznap egyelőre a beavatkozás elleni határozatot hozott, miközben már július 29-én el-

rendelte a flotta mozgósítását. Végül augusztus 2-án a kabinet arra az esetre, hogy Németország megsértené a belga semlegességet, az intervenció mellett foglalt állást. Valóban: Németország még aznap megtette azt az antant országok közvéleménye szemében erkölcsileg katasztrofálisnak bizonyult, máig is elképesztő szívességet, hogy dilettánsan szerkesztett ultimátumban szólította fel Belgiumot a német csapatok átvonulásának engedélyezésére. Noha az ultimátum teljes területi integritási, kártérítési és a konfliktus befejezése utáni kivonulási garanciát tartalmazott, visszautasítás esetére közölte, hogy a németek ellenséggént fogják kezelni Belgiumot. Ezzel Belgiumot gyakorlatilag az antant oldalára kényszerítették, holott Clark szerint a brit kormányban még a „héják” is azzal számoltak, hogy a németek egyszerűen átvonulnak, és utólagos bocsánatkérés mellett kártérítést fizetnek. Ezt pedig a brit kormány nem tekintette volna a „casus belli”-nek, amíg nem érintette volna a brit oldalon stratégiaiul fontos, de német szempontból elhanyagolható Schelde-torkolatot Antwerppel. Augusztus 3-án Grey a parlamentben nagy sikerű beszédben ismertette álláspontját – Belgium mellett a francia partok védelmére vállalt erkölcsi kötelezettségre hivatkozva –, majd augusztus 4-én Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak. A folyamatok mélyén Clark szerint az a brit megfontolás állt, hogy féken kellett tartani mind az Empire szempontjából különösen Ázsiában potenciálisan veszélyes Oroszországot, mind az Európában veszélyessé válható Németországot, vagyis a brit politikának „globális” és „kontinentális” kihívással kellett számolnia. Clark konklúziója: „1914-ben a brit döntéshozók nem kényszerültek a kontinentális és az imperiális opció közötti választásra. Akár Oroszországot vagy Németországot tekintették fő veszélynek, az eredmény ugyanaz volt, mert a brit beavatkozás az antant oldalán eszközt kínált *mind* Orosz-

ország kibékítésére és fékentartására, *mind* Németország rendreutasítására és korlátozására.”⁹

Konklúziójában Clark említi, hogy könyvének utolsó részét 2011–2012-ben, az euróövezet válságának tetőpontján írta, párhuzamot vonva az akkori és az 1914-es válság közt. Az egymást gerjesztő hibás döntések alapján a („szerencsére” csupán pénzügyi) katasztrófa lehetősége szerinte korunkban is fennállt. Clark szerint a strukturális különbség a két helyzet közt többek között már maga az európai intézmények pusztta léte, amelyek válságkezelési keretet kínáltak, fékezve az 1914-hez hasonlóan fennállott általános bizalmatlanság hatásait. Le lehet vonni azt a tanulságot is, hogy a történelem – ellentétben a marxista felfogással – nyitott, nem determinált folyamat: más faktorok szereplése esetén másképpen is alakulhatott volna. Clark megemlíti például, hogy az 1914. januári orosz miniszterelnök-csere egész más és nagyobb orosz külpolitikai önmegtartóztatással járó személyi felálláshoz is vezethetett volna. A döntéshozók Clark szerint egy olyan politikai kultúrában mozogtak, amelyet nagymértékben félelmeik, részben tévhitek határoztak meg. Így váltak „alvajárókká”. Ami a katasztrófába űző döntéshozói képzeteket és kényszerképzeteket illeti a Monarchiára vetítve, érdemes még egyszer idézni Clarkot: „A feltehetően legfontosabb narratíva az Ausztria–Magyarország történelmileg szükségszerű hanyatlásáról szóló legenda volt. Miután ez a legenda kiszorította Ausztriának mint a közép- és kelet-európai stabilitás szavatolójának régebbi képét, Bécs ellenfeleinek még az utolsó gátlásait is eltörölte, és aláásta azt az elképzelést, hogy Ausztria–Magyarországnak is, mint minden más nagyhatalomnak, érdekei voltak, melyeket teljes joggal erélyesen védett.”¹⁰ Azt hiszem, ehhez nincs mit hozzáfűzni.

Münkler könyvében a német szerep érdekes értelmezésével találkozunk. Szerinte a Schlieffen-terv sikeres kivitelezéséhez legalább még két hadtestre lett volna szükség. A hadseregben továbbra is domináló, elsősorban nemesi származású és ezért szerepét mintegy természetadta privilégiumnak tekintő tisztikar azonban (Münkler szerint) erre egyáltalán nem helyezett súlyt, sőt: kifejezetten tartott attól, hogy a tisztikarban megerősödik a polgári elem, az altiszti karban pedig (horribile dictu!) a szociáldemokraták szerepe. Ismerve az utóbbiakat, akik egyre inkább „őfelsége szociáldemokratáinak” tekintették magukat, Németország alighanem súlyos katonai-stratégiai, és ugyanakkor társadalompolitikai hibát is elkövetett. Világosan leszámol Münkler azzal a nézettel, mely szerint Németország az első világháború fő okozója – szerinte itt is a kifejezetten mai német perspektíva, pontosabban: retrospektíva érvényesül. Münkler szemében Bethmann Hollweg kancellár a történet – mondhatni – tragikus hőse, aki mindenképpen szeretne volna elkerülni a szembekerülést Nagy-Britanniával, ugyanakkor fájdalmasan volt kénytelen tudomásul venni, hogy Grey a brit–oroszlottatárgyalások ügyében gyakorlatilag szemrebbenés nélkül hazudott neki. Ez is a Clark által említett általános bizalmatlansági légkör egyik jellemző tünete volt.

A nagy háborút, és a háborút követő válságot, a Monarchia és annak középosztálya addigi világának összeomlását sokáig a baloldal nagy része és a „political correctness” úgy adta elő, mintha mindez a központi hatalmak bűne és baja volna csupán. Ma már felelősen állíthatjuk: világos, hogy az antant a szerb provokáció kiváltotta konfliktusban ki akarta ütni a Monarchiát a nagyhatalmak sorából, és ennek legcélszerűbb módja a Monarchia teljes felszámolása volt. Ezzel szemben világos, hogy az összes érintett hatalmak valóban mint az

alvajárók botorkáltak a világméretű konfliktusban, ahelyett, hogy tudomásul vették volna a Szerbia elleni, erkölcsileg igazolható és politikailag szükséges katonai akciót. A háború végén a wilsoni elvek alapján az antant szerint minden népet megilletett az önrendelkezési jog – sajátos módon csak a magyarokat és a német-osztrákokat nem. Netán csoda, hogy ennek következményei voltak? De ez már egy másik, talán még szomorúbb történet.

BRENNER JÁNOS

Jegyzetek

¹ Christopher Clark: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Allen Lane, 2012, London (A szerző továbbiakban a német kiadás alapján idéz: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. Deutsche Verlags-Anstalt, 2013, München, idézetek ford. B. J.)

² Herfried Münkler: *Der Große Krieg*. Rowohlt, 2013, Berlin.

³ <http://www.sueddeutsche.de/politik/jahre-erster-weltkrieg-geschichtsbuch-treibt-serbiens-elite-um-1.1869422> (2014. II. 26-i állapot, idézet ford. B. J.)

⁴ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Droste, 2000, Düsseldorf (első kiadás 1961)

⁵ Clark, 2013, 101., 102.

⁶ Clark, 2013, 107.

⁷ Clark, 2013, 107.

⁸ Clark, 2013, 595.

⁹ Clark, 2013, 699.

¹⁰ Clark, 2013, 713.

A MOHÁCS-VITA¹

Az úgynevezett Mohács-vita az 1960-70-es évek (sőt, az egész 1945 utáni magyar történetírás) egyik legnagyobb horderejű vitája volt,² amely még az 1980-as évekre is áthúzódott, s amely – mint ez később kiderül – végső soron a mai napig nem zárult le. A vita elemzése számos tanulsággal szolgálhat az utókor számára, akár a korszak szellemi-politikai légkörének megismeréséhez, de egyéb, általánosabb kérdések boncolgatásához is.

A Mohács-vitának három fő szakasza volt. Az első Nemeskürty István 1966-ban napvilágot látott *Ez történt Mohács után* című könyvéhez kapcsolódik, amely megjelenése után azonnal széles körű visszhangot váltott ki.³ Mint ismeretes, Nemeskürty legfontosabb, ikonoklasztának szánt tézise az volt, hogy a mohácsi csatavesztésnek korántsem volt olyan (főleg nem katasztrofális) jelentősége, mint ahogy korábban gondolták: lényegében egy csatavesztés volt a sok közül, s a magyarság igazi katasztrófáját az „uralkodó osztály” okozta. Ez ugyanis a Buda végleges megszállásáig tartó időszakban változatlanul egyéni, önző céljaival, hatalmi és pártharcokkal, vagyongyarapítással (mint a martalóc Török Bálint) volt elfoglalva, aminek következtében szabad és könnyű préda lett az ország a török számára. Nemeskürty „képrombolása” nagy visszhangot váltott ki, a könyvet a közönség több-ezres példányszámban vásárolta (a későbbi kiadásokat is), alapvetően igen kedvező vélemények, kritikák jelentek meg az író Gyurkó László, Lázár István, a színész-rendező Major Tamás, Ruffy Péter, a történész Rottler Ferenc és mások tollából a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság*, a *Kritika*, a *Valóság* és egyéb folyóiratok, napilapok⁴ hasábjain. Rö-

videsen azonban a történész szakma is jelentkezett, a *Vasi Szemlé*ben Sinkovics István, a *Látóhatár*ban a később szintén protagonistává váló Perjés Géza, a *Valóság*ban és a *Századokban* Szakály Ferenc⁵ személyében. A szakmai fogadtatás szinte egyöntetűen elutasító volt. Sinkovics István még csak a Kőszeg deheroizálását célzó megállapításokkal vitatkozott, de Perjés Géza és Szakály Ferenc az egész könyv koncepcióját támadta, azaz a nemességet sommásan elítélő kijelentéseket bírálta, valamint Fráter György és mások démonizálását sem fogadta el. Bírálat érte a forráskritika hiányát (pl. Szerémi György esetében), sőt a források hátterbe szorítását, új források fel nem használását általában. Összességében károsnak vagy tudománytalan dilettantizmusnak értékelték Nemeskürty könyvét.

A Mohács-vita második szakasza az 1970-es évek közepére tehető, amikor az időközben a Dózsa György-féle parasztháborúról⁶ is könyvet író (és azzal is jelentős vitát generáló) Nemeskürty 1975-ben megjelenteti híreshírhedt „hármaskönyvét”.⁷ Ez az 1966-os írás folytatását képező *Elfelejtett évtizedet*, valamint a Dózsa György-tanulmányt foglalja magába, rövid összekötő szövegekkel. Időközben azonban érik a „sarkányfog-vetés”, mert a korábban talán legharcosabb kritikus, Perjés Géza irányt vált. Minden tekintetben, hiszen az 1967-es kritika után kezd komolyan foglalkozni a Mohács-kérdéssel, s a hetvenes évek elején jelenik meg először a *Kortársban* több részletben, majd 1975-ben külön kötetben is *Az országút szélére vetett ország*⁸ című könyve. Ebben Perjés immár Nemeskürtyhez sok vonatkozásban hasonló álláspontot foglal el, s itt fejti ki részletesebben először a nagy vihart kavarázó tételeit az úgynevezett szulejmáni ajánlatról (azaz a törökkel való békekötés lehetőségéről, ami azt is jelentette, hogy az állami függetlenség elvesztése nem volt szükségszerű), valamint az ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben lévő, úgynevezett „akciórádiusz”-ról (ez

pedig azt jelentette, hogy a török hódításnak volt egy olyan utólag kiszámítható, modellezhető „hatósugara”, amelyen a történeti Magyarország kívül esett, tehát a Török Birodalomnak így alapvetően nem volt célja és nem is állt érdekében az ország meghódítása).

Perjés könyvét parázs vita fogadta a történészek és nem történészek részéről. Itt a szélesebb közönség talán kevésbé kapcsolódott be, lévén jóval inkább szakmai kérdések voltak porondon. A legjelentősebb és legterjedelmesebb vita a *Jelenkor* című folyóiratban zajlott, ahol Vekerdi László, Nemeskürty István, a szakmai oldalról legharcosabb Barta Gábor, Szakály Ferenc publikált (akinek ebben az évben jelenik meg az ekkor induló *Sorsdöntő történelmi napok* című sorozatban az ellentábor által is nagyra tartott *A mohácsi csata* című kismonográfiája⁹), valamint Keresztury Dezső, Beke Kata, Faragó Vilmos jelenteti meg írását.¹⁰ A vitához egyéb folyóiratokból is kötődik publikáció, így például az irodalomtörténész Klaniczay Tiboré a *Kortársból*.¹¹

A diszkusszióban a szaktörténészek (leginkább Barta Gábor és Szakály Ferenc) egyöntetűen elutasítják Perjés mindkét alapvető tézisé. Szerintük a szulejmáni ajánlat feltételezése merő fikció, közvetlen forrásokkal nem bizonyítható (ezt Perjés sem tagadja); másrészt az úgynevezett „akciórádiusz” is pusztán egy utólag kiagyalt mesterséges modell, amely a gyakorlatban nem egészen úgy működött, ahogy Perjés bemutatta, hiszen a török csapatok gyakran – a források tanúbizonysága szerint is – már jóval korábban Magyarország területén voltak, mint ahogy azt az utólag racionálisnak tűnő perjesi logika előírta. Az összeütközésben persze más szempontok, kifogások is felmerültek, így például a történelmi determinizmus és indeterminizmus, a modern gazdaságtörténeti szempontok hasznosítása, a magyar historiográfiai hagyományok és a nemzettudat kérdése is. Ezek közül csak egyet emelek ki, a „Ki írjon a történelemről?” problémáját. Alapvető

motívum ugyanis a vita szinte összes fázisában, hogy a nem történésznek van-e illetékessége megszólalni szakmai kérdésekben, illetve, hogy milyen is a történész-szakma és a nagyközönség viszonya, azaz kinek írjuk a történelmet? Szerepet játszott a parahistória szempontja is: létezik-e alternatív történelem a szakmai megállapítások mellett, vagy egyenesen azokkal szemben.¹²

A Mohács-vita harmadik periódusa az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére tehető. Ekkor jelenik meg Perjés nagy szintézise, *Mohács* címmel,¹³ ahol a korábbi kutatásait folytatva már magát a mohácsi csatát is részletesen elemzi a hadtörténész eszköztárával.¹⁴ Perjés nézete szerint a magyar hadvezetés a mohácsi csatában a lehető legoptimálisabban viselkedett, kitűnőre vizsgázott, nem követett el hibákat a mozgósítás során sem, jól választotta meg a csata helyszínét és a kidolgozott taktikát, így Tomorit is csak dicsérni lehet. Egy évvel korábban jelent meg a régi Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos könyve, *A magyar külpolitika Mohács előtt*¹⁵, amelyben – részben a szekfűi és rankei „Der Primat der Aussenpolitik” intencióit követve – Kosáry a moralizálás helyett a kedvezőtlen külpolitikai összetevőkre mutatott rá, amelyek alapján szükségszerűnek, de legalábbis érthetőnek bizonyult a mohácsi csatavesztés.

Az újabb polémia a *Valóság*, a *Magyar Tudomány*, a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain bontakozott ki, Nemes Imre, Kosáry Domokos, Perjés Géza, ismételten Barta Gábor, valamint érintőlegesen Faragó Vilmos és a szociológus Szalay Sándor részvételével.¹⁶

A vitában a felek alapvetően megismételték korábbi álláspontjaikat, inkább csak a hangvétel vált durvábbá és esetenként személyeskedőbbé, már-már a szakmai és az általános etika elveit feszegetve, ami ellen Szalay Sándor kelt ki erőteljes szavakkal.¹⁷ (Nem célom a teljes névsorolvasás, de megemlítem, hogy nem publicisztikai szinten, hanem konkrét szaktörténeti munkákkal számos egyéb

történész neve is kapcsolatba hozható a vitával, így Szűcs Jenőé, Kubinyi Andrásé, Hermann Zsuzsáé, a turkológus Káldy Nagy Gyuláé. Róluk a következőkben szükség szerint megemlékezem.)¹⁸

Lássuk az eddigiekben részletesebben kifejtett vita-kérdéseket rendszerezve, összefoglalva – jóllehet minden egyes vitapont beható taglalására természetesen itt nincs lehetőség.

Amint már említettem, Nemeskürty István legfőbb és legnagyobb vitát kiváltó tétele az volt, hogy a mohácsi csatavesztés korántsem volt olyan súlyos, végzetes, ahogy a magyar közvélemény és a történetírás állította. Sokkal inkább az uralkodó osztály önzése és belső széthúzása okozta az ország romlását, három részre szakadását. Az egyéb, vitatott elemek közül utaltam már a Kőszeg-kérdésre, Fráter György értékelésének ügyére, valamint a forráskritikai problémákra, például Szerémi megítélésének kritika nélküli elfogadására.¹⁹ Nemeskürty mondanivalójának értelmezésekor feltétlenül meg kell említeni, hogy ebben az időszakban és a későbbiekben számos egyéb munkát is írt a magyar történelem egyes kérdéseiről, amelyek szinte mindegyike jelentős visszhangot váltott ki a történészek körében, ugyanakkor a nagyközönség sokezeres példányszámban kapkodta el könyveit, számos interjú készült vele, az ünnepi könyvhetek sztárja lett, a filmszakmában alapvető szerepet töltött be (forgatókönyvíróként) és több tévéjátékot forgattak ekkor műveiből.²⁰

A nagyobb vihart kavart egyéb művei a *Krónika Dózsa György tetteiről* (a „hármaskönyv” része), a *Requiem egy hadseregért*, valamint a *Kik érted haltak szent világszabadság* című könyvei.²¹ Az 1972-ben megjelent *Krónika Dózsa György tetteiről* című monográfiája (a lehető legszorosabban kötődve a Mohács-könyv problematikájához) ismét csak azt veti fel, hogy az újkori magyar történelem problémáiért az uralkodó osztály a felelős, hiszen a törökkel való

szembeszállás legfontosabb módja a parasztság, a jobbágy-ság, a nép mozgósítása lehetett volna, a nemesség azonban esztelen dühével és bosszújával elzárta ezt a lehetőséget, mely megakadályozhatta volna az állam szétesését, a függetlenség elvesztését. Természetesen itt kitérőt kellene tenni az 1960-as években kibontakozott úgynevezett Molnár Erik-, illetve nemzet-vitára,²² amelyről annyit érdemes megjegyezni, hogy az 1956-os eseményekhez kapcsolódik, ami után felvetődött (Molnár Eriknél is), hogy 1956-ért nem kis részben a magyar történetiszemlélet nacionalista maradványai a felelősek, s ezért a történettudomány, sőt általában a tudomány fő feladata ezzel a nacionalista szemlélettel, a korábról örökölt nemzeti illúziókkal való leszámolás. Az utólagos vizsgálónak nem kis meglepetés okoz, hogy az utóbb inkább a nemzeti szempontokat érvényesítő Nemeskürty István tulajdonképpen szintén ezt a „nacionalista” illúziókkal való leszámolást célozza, hiszen itt említett műveiben szüntelen az uralkodó osztályt, a nemességet ostorozza, mondván: ennek önzése, az ország, a nemzet problémái iránti közömbössége okozta a katasztrófákat. A szaktörténészek ezzel szemben rámutattak többek között arra, hogy ez a nemesség sem jobb, sem rosszabb nem volt, mint Európa más országainak uralkodó rétege, egyedül őket okolni az ország romlásáért történetietlen álláspont. Másrészt kifejezetten illúzióknak minősíthető az elképzelés másik összetevője (ezt Szakály Ferenc cáfolja leginkább),²³ miszerint a nép, a parasztság a nemzeti érdekek igazi és egyedüli hordozója lett volna, s kizárólag a rá támaszkodó függetlenségi harc kecsegtetett eredménnyel a törökkel szemben is. A parasztság ugyanis (főleg a szegényparasztság) – a szaktörténészek, leginkább Szűcs Jenő szerint²⁴ – nem rendelkezett a nemzeti látóhatárig terjedő horizonttal, hiszen mindez számára legfeljebb családja, faluja határáig terjedt, s legfeljebb ezek védelméért volt mozgósítható a török ellen.

ALLORI, CRISTOFANO: JUDIT HOLOFERNÉSZ FEJÉVEL,
1615–1617 KÖRÜL

Olaj, vászon, Firenze, Galleria Palatina

Mindezzel világos kapcsolatban van a Dózsa György-vita egyik fő momentuma is: Barta Gábor, Nemeskürty és Perjés egyik legfőbb későbbi támadója, Fekete Nagy Antal kutatásait befejezve, illetve Mályusz Elemér és Szabó István korábbi koncepcióira építve ugyanis azt fejté ki, hogy a

Dózsa György-féle parasztháborút nem a parasztság helyzetének romlása, a paraszti kizsákmányolás, az osztályellen nyomás fokozódása, súlyosbodása okozta.²⁵ Hiszen – ezt Szabó István is így látta – a parasztság helyzete a középkor végén éppen emelkedő, s éppen ez az emelkedő tendencia, a parasztnak a mezővárosokba való költözése (a magasabb életforma kialakításának igénye), illetve a belőlük kiemelkedő értelmiségi réteg a felkelés legfőbb társadalmi bázisa. A tézist Szűcs Jenő fogalmazta meg a legélesebben ekkor.²⁶ Mindennek következtében azután Nemeskürty nacionalizmust és illúziókat romboló fellépése látszólagos csupán, illúziórombolás helyett éppen illúziókat kelt, hiszen azt sugallja, hogy a parasztságra, a népre való építéssel, nagyobb támaszkodással elhárítható, de legalábbis elodázható lett volna a török veszedelem. Ezt a végső soron nacionalista illúziót csak erősíti a törökkel való szövetség, a felé való tapogatózás, s Szapolyai János politikájának pozitívabb értékelése Ferdinánddal szemben.

Nemeskürty sokat vitatott könyvei ilyen tekintetben összeérnek egymással: hiszen a *Requiem egy hadseregért* című munkája is az áldozatként tekintett magyar nép hősi helytállásának és szenvedésének állít emléket a Donkanyarban, amely végső soron a nemzetvesztő uralkodó osztály áldozata. A *Kik érted haltak szent világszabadság* pedig a fekete-sárga tisztekből lett magyar nemzeti forradalmárok szerepét, hősi helytállását monumentalizálja.²⁷

Mindezek után Nemeskürty értelmezésével látszólag homlokegyenest ellenkező álláspont Perjés Géza interpretációja. Ahogy már említettem, a „másik horthysta katonatiszt” (korabeli minősítés) egyik alapvető tézise az „akciórádiusz” elmélet, amelynek alapján utólag is modellezni lehet, hogy meddig terjedt a török hódítás határa. E modellezés és számítások alapján e vonal nagyjából Magyarorszáig terjedt, mindezzel tehát a lehető legszorosabb összefüggésben van Perjés másik fő tétele a szulej-

máni ajánlatról, miszerint Nagy Szulejmán az „akciórádiusz” logikájának engedelmeskedve tulajdonképpen nem is akarta meghódítani Magyarországot. Békeajánlatában lényegében egy, a Havasalföldrehez hasonló vazallusi, lazább függést eredményező helyzetet kínált, amit a magyar politikai vezető réteg, alapvetően Habsburg nyomásra és sugallatra nem fogadott el. Perjés szerint a török békés szándékának, valamint az akciórádiusz logikájának bizonyítéka, hogy a győztes mohácsi csata után nem szállta meg az országot, s későbbi kutatások – pl. Káldy Nagy Gyuláé²⁸ – bizonyították, hogy az ország megszállása a török számára gazdaságilag veszteséges volt, nem állt érdekében tehát a hódítás. Alapvető tézise volt még Perjésnek a török hódítás „racionális” voltának a feltételezése és bizonyítása. Szerinte ugyanis a korábbi történészek egyik legnagyobb tévedése a török irracionális, határtalan és mértéktelen hódításvágyának sztereotípiája, feltételezése.

A vele vitatkozó történészek számos részletkérdés cáfolata mellett (pl. Mohács után nem vonult ki teljesen a török az ország területéről, mert a Szerémséget megszállva tartotta) alapvetően nem fogadták el Perjés állításait: Szakály Ferenc (többek közt az 1976-os, a csata 450. évfordulóján tartott konferencián, amelyre a szervezők „adminisztrációs hiba” miatt elfelejtették meghívni Nemeskürtyt, s amelynek anyaga csak 1986-ban jelenhetett meg kötetben) szintén nagyívű modellt vázolt fel a török katonai hódítás szakaszairól. E szerint²⁹ ez a hódítás (balkáni tapasztalatok alapján is) nagyjából mindig hasonló módon történik. Máshol sem hódít végleg közvetlenül egy megnyert csata után a török, csak fokozatosan, a vazallusi függés különböző formáin keresztül foglalja el az alávetni kívánt területeket. Említettem már, Barta Gábor 1980-as, a *Magyar Tudományban* megjelent tanulmányában³⁰ (is) számos forrást vonultat fel Perjés tézisének cáfolatára, amelyek azt bizonyítják, hogy a tö-

rök csapatok a perjési logika által előírt időpontnál már lényegesen korábban magyar területen tartózkodtak, tehát bőven volt idejük akár a Bécs ellen indítandó hadműveletekre. Ráadásul Barta szerint Perjés rosszul is számol, hiszen indoklás nélkül eltérő tartamot feltételez a Konstantinápolyból való felvonulásra és a hazamenetelre, ami pedig feltételezhetően ugyanannyi ideig tartott.

Perjés nézőpontjának taglalásánál mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet egy 1967-es, a *Látóhatárban* megjelent másik tanulmányára, amely *A nemzeti közérzet zavarai* címmel jelent meg.³¹ Ebben Perjés – alapvetően a Molnár Erik-vitára utalva, illetve annak néhány tanulságán töprengve – kifejti, hogy a történeti adatok értelmezésénél csak az egyik fontos tényező az értelemmel magyarázható, racionális momentumok figyelembevétele. Legalább akkora jelentősége van azonban az érzelmi, emocionális, nem racionális momentumoknak is (Perjés ezt hosszú időn keresztül folytatott szociológiai és pszichológiai, társadalomtudományos kutatásaira hivatkozva fejt ki). A két szempont összeütközése, ellentmondása esetén inkább az érzelmi megfontolásoknak kell döntenet, erre kell inkább hallgatni (Perjés állítását Eörsi István gyilkos gúnnyal figurázta ki, ahogy azt Zöldi László művéből is megtudhatjuk).³²

Úgy gondolom, hogy ez az a mozzanat, ami összeköti Perjés és Nemeskürty értelmezéseit (kettejük szellemi rokonságára filológiai bizonyítékunk is van: Zöldi László 1989-es könyvében hosszú részletet közöl Perjésnek a Nemeskürtyhez a viták idején írott leveléből,³³ amiből egyértelmű a végső soron azonos pozíció), hiszen végeredményben mindketten azt feltételezik és sugallják: a mohácsi vereség után – bár Perjés szerint maga a vereség szükségszerű volt – létezett az ország megszállásával, az állami függetlenség elvesztésével, a felosztással, azaz a bekövetkezett történelmi realitással szemben választás. Annak megvalósulását különböző tényezők megakadá-

lyozták (Nemeskürtynél inkább az uralkodó osztály nemtörődomsége, közömbössége, Perjésnél a Habsburgok magyarellenességre törekvései, s mindketten inkább Szapolyaiban és a török orientációban látták a pozitív alternatívát).

Felfogásom szerint ez, az „érzelmi elemek” stílusosan „csatadöntő” szerepének hangsúlyozása határozza meg Perjés értelmezésének legalább két további fő komponensét: a csata interpretációjában további vitapont volt, hogy szerinte Tomori és a magyar hadvezetés a legoptimálisabb taktikát, harci terepet választotta, hőiesen és racionális eszközökkel küzdött. Szerinte késlekedésről sem beszélhetünk a felvonulásnál, hiszen nem volt egyértelmű a török szándék igazi iránya. Perjés szerint³⁴ a súlyos csatavesztés ellenére a Mohács utáni időszak a „parázs a hamu alatt” kora. Azaz ennek legfőbb hozadéka egy virágzó szellemi és kulturális élet volt. Terjedt a reformáció, fellendült a magyar nyelvű irodalom és művelődés, kialakult egy olyan értelmiségi réteg, amely alkalmas volt a nemzeti érdekek képviselésére, a nemzeti összefogás megvalósítására, ami már képes az alsóbb társadalmi rétegek, a nép nemzettestbe való integrálására is.

Magától értetődően még számos elemet ki lehetne emelni a vitákból. Így a történelmi determinizmus és indetermizmus kérdését (általában a történelemben, de konkrétan Mohács kapcsán is), azaz mennyiben határozzák meg a történelmi ágensek döntéseit külső körülmények, szükségyszerűségek, és milyen tere van mindezekben a morális megfontolásoknak. Ezzel a lehető legszorosabb összefüggésben pedig, hogy milyen súlya legyen a politikai eseménytörténetnek, az „histoire evenementielle”-nek (Nemeskürty csak azt ír, súlyosan a szemére is vetik ezt), valamint a szélesebb közönség számára lényegesen nehezebben érthető, mert nagyobb szakmai elmélyülést igénylő gazdasági, társadalmi, valamint külpolitikai körülmények vizsgálatának. A vita során számos alkalommal felvetődik

a magyar historiográfiai hagyományok (Vekkerdi Lászlónál „paradigmák”)³⁵ kérdése. A következőkben ezek közül csak egyet emelnék ki, a „Ki írjon a történelemről?” kérdését, az úgynevezett parahistória problémáját, hiszen ez is több szempontból túlmutat a konkrét pengeváltásokon.

A kérdés leginkább a *Jelenkorban* folyó vita során került elő, mindenekelőtt Beke Kata és Barta Gábor között,³⁶ de részben e probléma miatt ragadott tollat Keresztury Dezső és Faragó Vilmos is,³⁷ s látható volt a korábbiakból, hogy a publicisztika és a nagyközönség a vitában alapvetően a szakmailag roppant vitatott (el nem fogadott, marginalizált) Nemeskürty és Perjés oldalán állt, hiszen könyveik a szakmabeliek által megközelíteni sem tudott példányszámban keltek el.

A céhes történetírással szemben az vetődött fel, hogy stílusa száraz, a kívülálló számára sokszor bonyolult, érthetetlen, követhetetlen nyelven és apparátussal készült. Ehhez képest üde színfolt Nemeskürty stílusa (később Szakály Ferenc is pozitív minősítést kapott), de a kívülálló, dilettáns Nemeskürty szerepe azért is újszerű, mert a szaktörténészek által elhanyagolt, fel sem tett kérdéseket vetette fel, például a bekövetkezettel szembeni alternatíva lehetőségének, a morális helytállás vagy a nemzettudat zavarainak kérdését. Nem véletlen, hogy épp Keresztury Dezső fogalmazza meg azután a dilemmát (szemben Barta Gáborral)³⁸, hogy ha magán a történettudományon belül sincsen egyértelmű és egységes álláspont (Perjés és Szakály vitáira utalt), miért ne lenne elképzelhető, sőt jogos, hogy az irodalom legalább olyan érvényes értelmezéssel, ábrázolással, narratívával álljon elő Moháccsal kapcsolatban, mint a szaktörténetírás, még ha az nem olyan apparátussal dolgozik is. A korban – és persze korábban is – a jelenség, hogy igazán releváns kérdéseket írók, kívülállók vetnek fel, számtalanszor előfordul, a névsor Szabó Dezsőtől és Németh Lászlótól kezdve Bibó Istvánon és Illyés Gyulán keresztül Száraz Györgyig és Csoóri Sándorig terjed.³⁹

Hogyan is lehetne értelmezni összességében a Mohács-vitát, hogy lehetne megvonni mindennek fő konklúzióit?

A vita értelmezésénél feltétlenül számba kell venni, hogy a magyar történetírásban az 1950-es évektől kezdve számos diszkusszió alakult ki, amelyek részben segítik megvilágítani a Mohács-vita hátterét, de mindenképpen szükséges a vita ezek kontextusában való elhelyezése is. A legnagyobb horderejű ezek közül a már többször szóba hozott Molnár Erik-, illetve nemzet-vita volt, de említettem korábban a Mohács-vita egyik kitérőjének tekinthető Dózsa György-vitát. Ezen felül említendő a régió-vita (a 80-as évek elejéről), a Szent Korona-vita, a Monarchia-vita, a kettős honfoglalásról szóló tézis vitája, a nomád-félnomád, illetve a Györffy-Kristó vita, a Szabad-Kosáry vita, a Varga János és Pach Zsigmond Pál közötti vita a kora újkori magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről.⁴⁰ A sor még hosszan folytatható, mindezekben felül pusztán Sebestyén Lászlónak a Szűcs Jenő nemzetfelfogásával és Kézai-értelmezésével összefüggő vitáirát emelném ki, amely szintén ekkoriban keletkezett, s amelyre utóbbi csak az 1990-es években válaszolt.)⁴¹

Nyilvánvalóan nem lehet pusztán erre redukálni a problémát, de úgy gondolom, hogy ezekben a vitákban (a Mohács-vitában különösen) jelentős mértékben a magyar történetírás két régi hagyománya, a Szekfű Gyula által (részint a nagynémet és a kisémet szembenállás mintájára koncipiált) nagymagyar és kismagyarnek aposztrofált szemlélet összeütközése figyelhető meg.⁴² Szekfű felidézése korántsem inadekvát, hiszen a Mohács-vitában számos alkalommal történik rá hivatkozás (mindkét oldalról, pozitív és negatív értelemben egyaránt) és mint ismeretes, ő a két világháború közötti időszakban (sőt azt megelőzően is) igen éles hangú vitákat folytatott ennek a kismagyar, nem-

zeti romantikus szemléletnek a képviselőivel.⁴³ Például éppen a török hódítás megítélésének kapcsán Takáts Sándorral, aki lényegesen kisebb katasztrófának, szerencsétlenségnek tartotta a török megszállást, mint a Habsburgok uralmát, ráadásul a törökben a magyarság faji szövetségét látta, s a török hódoltság idejét a magyar kultúra szempontjából kiemelkedő, virágzó periódusként értelmezte.⁴⁴ Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Németh Lászlónál, de a korábbi történetírók között is nagy hagyománya van ennek az elképzelésnek, például a turánista Márki Sándornál vagy a vitában szintén többször hivatkozott Thury Józsefnél. Szekfű koncepcióját minden esetben az határozta meg, hogy a magyar történelem nyugati, európai vonatkozásait hangsúlyozta. Ezért értékelte pozitívan a Habsburgok, illetve a Habsburg-orientáció szerepét is. Egyértelműen elutasította a keleti (alkalmanként turáni, balkáni) orientációt, ami együtt járt azzal a pozícióval, hogy történelmünket európai szemszögből kívánta tekinteni, s a politikátörténet mellett fontosabbnak tartotta a művelődési, gazdasági, társadalmi, népesedési, külpolitikai viszonyok vizsgálatát a magyar jelenségek analízisének.⁴⁵

Talán kissé erőltetett a párhuzam, de úgy vélem, a Mohács-vita egyik oldalán többnyire a szakmát, a hivatalos történetírást képviselők ebbe a Szekfű által megkezdett tradícióba sorolhatók. Ez Kosáry Domokos esetében egyenesen nyilvánvaló, de Szakály Ferenc sem utasítja el a felvetést egyik írásában sem. Az összeütközés egyik szempontból tehát innen ered, s ezért a történészek felháborodása Nemeskürty és Perjés munkáival szemben: ők a nemzeti romantikus, szekfűi terminológiával „kismagyar“, nacionalista, a nemzeti illúziókat tovább dédelgető szemlélet képviselőit látják bennük, akik ráadásul (különösen Nemeskürty, de Perjésre is igaz ez több tekintetben) egyoldalú és alkalmanként primitív politikai eseménytörténetet írnak, nincs látókörük a tár-

sadalmi, gazdasági, külpolitikai, európai momentumokra.⁴⁶ Részben ebből következik történetírásuk alapvetően moralizáló jellege, illetve a forráskritikával, forráshasználattal összefüggő, korábban jelzett problémák.

Felvetődik ugyanakkor az is, hogy nincs-e mindennek közvetlenül a fennálló politikai rendszerre vonatkozó, a Kádár-rendszer kritikájához (sőt 1956-hoz) kapcsolódó, ellenzéki mondanivalója? Hiszen mind Perjés, mind Nemeskürty azt sugallja, hogy az idegen megszállással szemben volt alternatívája a nemzeti függetlenség megtartásának⁴⁷. Nem kérdés, hogy alapvetően ilyen olvasata is lehetett a már említett Monarchia-vitának is,⁴⁸ ahol a Habsburgokkal, a – Dénes Iván Zoltán és Bibó István terminológiájával – „realitással, a realitás illúziójával” való kiegyezés helyeslése a Kádár-rendszer konszolidációját támogatta volna az ellenkező oldal szerint. De ugyanaz vetődik fel a Szabad György–Kosáry Domokos-vitában,⁴⁹ sőt a Molnár Erik-vita egészében is. Újabban így értelmezi az egész kérdéskört Óze Sándor, aki a nemzeti függetlenségi irányzat védelmében harcos vitákat folytat a Szakály–Barta–Kosáry–Kubinyi vonalat követő Pálffy Gézával.⁵⁰ Azaz, a Mohács-kérdésben elfoglalt álláspontjuk nem egyéb, mint vétó és tiltakozás a kádári berendezkedéssel szemben. Viszont így a velük szemben állók (a „szaktörténészek”) tulajdonképpen a fennálló hatalom, a kádári rendszer kiszolgálói, az idegen hódítás szálláscsinálói. Tudjuk, Szekfűvel szemben is ez volt a kritika – főként Németh Lászlóé és Bibó Istváné –, hogy történetírássával lényegében minden hatalomhoz illeszkedett.⁵¹

Úgy gondolom, hogy ez az értelmezés csak az egyik oldal identitásának megalapozását szolgálja, hiszen nem lehet elfelejteni, hogy Nemeskürty éppen a nemzeti illúziók lerombolásának jegyében ragad tollat 1966-ban, kifejezetten marxista (részben Molnár Eriktől kölcsönzött) frazeológiával, mint ahogy ezt teszi igen gyakran

Perjés is. Másrészt nemigen tudom azonosítani a kádári rendszer legitimálóival Kosáry Domokost, aki tudomásom szerint éppen Kádár börtönében kezdte a konszolidációt 1956-os és az azt megelőző tevékenysége miatt. Nála tehát biztosan elesnek az amorális, a hatalomhoz való illeszkedés vádjai.⁵²

Végül nem szabad elfelejteni, hogy a vitában az európai szempontokat módszertani tekintetben is (például a sokat emlegetett gazdasági és társadalmi, művelődési háttér figyelembevételét, általában a modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok alkalmazását, ami moralizálás és ítélkezés helyett racionálisabb magyarázatokat keresett és megértetni akart) a szaktörténészek képviselték, míg Nemeskürty és (kisebb mértékben Perjés) megrekedt az európai történetírásban már régen kezdetlegesnek tekintett politikai eseménytörténetnél, esetenként a heroizálásnál, a nemzeti múlt dicsőítésénél, amihez képest mégiscsak modernebb léptékű az európai viszonyokat is figyelembe vevő, kritikus múltszemlélet. Mindezen felül arról is szót kell ejteni, hogy sok tekintetben éppen a szaktörténészek feszegették a kádári rendszer kereteit, hiszen (ahogy azt Szűcs Jenő és Szakály Ferenc is kifejti) ők vetették fel, hogy az úgynevezett népi demokrácia retorikai bázisát képező nép, szegény-paraszság, zsellérség nem a nemzet egyetlen hordozója, sőt, ez szélesebb horizonttal, nemzeti látókörrrel igazából nem is rendelkezett.⁵³ Mindez a rendszer osztályellenségének tekintett gazdagabb paraszti rétegek, a mezővárosi polgárság, értelmiség, alkalmanként a nemesség történelmi szerepének a revideálását jelentette, azaz feltétlenül egy szélesebb és demokratikusabb nemzetfogalmat sugallt.

Igaz, hogy ezt a pozíciót inkább a Kosáry vonalától több vonatkozásban eltérő, a függetlenségi, protestáns, keleti hagyományokat is számon tartó tradíció képviselte (mindenekelőtt Mályusz Elemér, Szabó István, Domanovszky

RENI, GUIDO: SZENT SEBESTYÉN, 1616 KÖRÜL
Olaj, vászon, London, Dulwich Picture Gallery

Sándor vagy Hajnal István),⁵⁴ ráadásul ők Kosáryékkal fel-
érő szakmai, társadalomtudományos, sőt kifejezetten társa-
dalomtörténeti, szociológiai megalapozottsággal. Ami egy-
üttal azt is implicálja, hogy (s ez ellentmond Barta Gábor
álláspontjának, tehát Keresztury Dezsőt igazolja) a szakmán
belül is létezik parahistória, párhuzamos történelemírás.

Természetesen a konklúziók megvonásában jelen keretek között nem térhetek ki a vita minden, korábban felvetett implikációjára. Például arra sem, hogy végül is miért volt olyan nagy közönségsikere Perjés és Nemeskürty könyveinek, illetve mi is a történelmi és irodalmi reprezentáció viszonya, bár az számomra nem teljesen egyértelmű, hogy az irodalmat Nemeskürtyt keresztül kellene bemutatni.⁵⁵ Befejezésként pusztán két momentumot vetnék fel. A magyar történetírásnak és történeti gondolkodásnak e vitái nem egyedülállóak az európai mezőnyben, hiszen részben ekkor, részben röviddel ezután zajlik a franciáknál a Vichy-rendszer, a népfront, a második világháború alatti francia kollaboráció, az algériai háború bonyodalmainak vitája, ami a francia nemzeti identitás alapvető problémáit feszegeti, s ami részben elvezet a Pierre Nora-féle *Les lieux de mémoire*-kutatásokhoz.⁵⁶ Nem sokkal ezután tört ki az úgynevezett német *Historikerstreit*, amely lényegileg a német *Vergangenheitsbewältigung*, a fel nem dolgozott náci múlt problémáit taglalja.⁵⁷

Mindkettőben közös, hogy a két nemzet közelmúltjának neuralgikus, alkalmanként traumatikus elemeit állítja előtérbe, tehát az assmanni kommunikatív emlékezethez köthető.⁵⁸ Ezekkel szemben a Mohács-vita egy kb. 450 éve lezajlott – persze szintén traumatikus – eseményhez kötődik, tehát elvileg inkább az assmanni kulturális emlékezet kategóriája és jellemzői lennének érvényesek rá. Viszont ez megközelítőleg olyan hevesességű, mint az említett francia és német viták, ráadásul több szempontból érvényesek rá az assmanni kommunikatív emlékezet egyéb alkotóelemei is: nem megszilárdult, kikristályosodott, törékeny, ingatag, a konkrét hatalmi-ideológiai, szaktudományos érdekharcoknak jobban kiszolgáltatott, számos példát hoztam minderre a vita kapcsán.⁵⁹

Esetleg mindez az assmanni fogalmak újragondolására is ösztönöz?

Jegyzetek

¹ A tanulmány *Az emlékezhely kutatásának módszertani problémái (Mohács példája)* című konferencián elhangzott előadás alapján készült. (DAB Székház, Debrecen, 2011. június 16–17.)

² A Mohács-vita korábbi irodalmához: Steven Bela Vardy: *The Changing Image of the Turks in Twentieth Century Hungarian Historiography* = S.B.V., *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*, Columbia University Press. 1985, 147–170.; Zöldi László: *A múlt prófétája: a Nemeskürty-rejtély*. Magvető, 1989. Bp.; Óze Sándor: *Nemzetudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, 2009. A vita anyagából részletek olvashatók: Mohács. szerk. B. Szabó János, Osiris, 2006. Bp. Az összefoglalások közül legújabbban: Romsics Ignác, *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, 2011. Bp.

³ Nemeskürty István: *Ez történt Mohács után: Tudósítás a magyar történelem tizenöt esztendejéről 1526–1541*. Szépirodalmi, 1966. Bp.

⁴ Pl. Ruffy Péter: *Mohács a mérlegen*, *Magyar Nemzet*, 1966. december 11.; Major Tamás: *Van királydrámánk*. Népszabadság, 1966. december 18.; Rottler Ferenc: *Ez történt Mohács után*. Kritika, 1967/2. Mindezekről részletesen és megbízható bibliográfiai adatokkal: Zöldi: i. m. és Óze: i. m.

⁵ Szakály Ferenc: *Ez történt Mohács után*. Századok, 1968/1–2, 260–264.

⁶ Nemeskürty István: *Krónika Dózsa György tetteiről*. Kossuth, 1972. Bp.

⁷ Nemeskürty István: *Önfia vágta sebét (Krónika Dózsa György tetteiről)*. Magvető, 1975. Bp.

⁸ Perjés Géza: *Az országút szélére vetett ország*. Magvető, 1975. Bp.

⁹ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Akadémiai, 1975. Bp.

¹⁰ Vekerdi László: *Nekünk Mohács kell?*. Jelenkor, 1976/7–8, 715–727.; Perjés Géza: *Csendes, békés meditációk Mohácsról*. Jelenkor, 1976/9, 829–842.; Barta Gábor: *Mohács ürügyén*. Jelenkor, 1976/10, 918–927.; Nemeskürty István: *Magam mentsege Mohács után*. Jelenkor, 1976/10, 928–938.; Keresztury Dezső: *Csak néhány kérdés*. Jelenkor, 1976/10, 938–941.; Faragó Vilmos: *Egy vitacikk ürügyén – az illetékességről*. Jelenkor, 1976/10, 941–942.; Szakály Ferenc: *Ország – perspektívák nélkül*. Kritika, 1976/8, 29–32. Mindezekről részletesen: Vardy: i. m., Zöldi: i. m. és Óze: i. m.

¹¹ Klaniczay Tibor: *Mi és miért veszett Mohácsnál?*, *Kortárs*: 1976/5, 783–796.

¹² Például: Beke Kata: *Ki írjon a történelemről? Valóság*, 1976/3, 100–103.

¹³ Perjés Géza: *Mohács*. Magvető, 1979. Bp.

¹⁴ Az előzményekhez: Nemes Imre: *Megjegyzések Perjés Géza A mohácsi csata című tanulmányához*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1977/1, 105–116.; Perjés Géza: *Válasz Nemes Imrének, Hadtörténelmi Közlemények*, 1977/2, 280–291.

¹⁵ Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Magvető, 1978. Bp.

¹⁶ Barta Gábor: *Az országút szélére vetett vita*, *Magyar Tudomány*, 1980/2, 113–121.; Perjés Géza: *Még egyszer a Mohács-vitáról*. *Magyar Tudomány*, 1980/10, 626–635.; Barta Gábor: *Vita és gyümölcsei*. uo., 635–639.; Szalay Sándor: *Még egyszer a szerzői szabadságról*. *Magyar Tudomány*, 1980/8, 495–496.

¹⁷ Mindezekhez részletesen: Zöldi: i. m.

¹⁸ Pl. Káldy-Nagy Gyula: *Szülejmán*. Akadémiai, 1974. Budapest.

¹⁹ Vö. a korábbiak.

²⁰ Mindehhez: Zöldi, i. m.

²¹ Nemeskürty István: *Krónika Dózsa György tetteiről*. Kossuth, 1972. Bp.

²² A Molnár Erik-vitához: Őze: i.m.; illetve: Lackó Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történészvitája*. *Századok*, 2008/6, 1483–1536.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története)*. Osiris, 2007. Bp.

²³ Szakály Ferenc: *Paraszság és honvédelem (A parasztság és a török-, illetve Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon)*. Valóság, 1974/4, 27–39.

²⁴ Szűcs Jenő: *Nép és nemzet a középkor végén* Sz. J.: *Nemzet és történelem*. Gondolat, 1984, Bp. 557–600.

²⁵ Barta Gábor-Fekete Nagy Antal: *Paraszháború 1514-ben*. Gondolat, 1973. Bp.

²⁶ Pl.: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948. Bp.

²⁷ Nemeskürty István: 1848–49 („Kik érted haltak szent világszabadság!”). Magvető, 1977. Bp. Ennek kritikájához legújabban: Hermann Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Magyar Napló-FÓKUSZ Egyesület, 2011. Bp.

²⁸ Káldy-Nagy: i. m.; Vardy: i. m.

²⁹ Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)* In. *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc, Akadémiai, 1986, Bp. 11–57.

³⁰ Barta Gábor: *Az országút szélére vetett vita*. *Magyar Tudomány*, 1980/2, 113–121.

³¹ Perjés Géza: *A nemzeti önérzet zavarai (Gondolatok a nacionalizmus vitához). Látóhatár, 1967/7-8., 683–704.*

³² Zöldi: i. m.

³³ Uo.

³⁴ Perjés: *Az országút szélére vetett ország.* i. m.

³⁵ Vekerdí: *Nekünk Mohács kell?* i. m.

³⁶ Barta Gábor: *Történelemtől írni. Valóság, 1975/12, 94–107.;* Beke: i. m.

³⁷ Keresztury: *Csak néhány kérdés,* i. m.; Faragó: *Egy vitacikk ürügyén.* i. m.

³⁸ Keresztury: *Csak néhány kérdés.* i. m.

³⁹ Pl.: Száraz György: *Történelem jelenidőben.* Magvető, 1984. Bp.

⁴⁰ Pl.: Gyáni Gábor: *Közép- és Kelet-Európa koncepciók* In Gy. G., *Történetsszdiskurzusok,* Bp., L'Harmattan, 2002, 231–261.

⁴¹ Sebestyén László: *Kézai Simon védelmében,* (A szerző saját kiadása), 1975. Bp.

⁴² Szekfű Gyula: *A politikai történetírás. = A magyar történetírás új útjai,* szerk.: Hóman Bálint, Magyar Szemle Társaság, 1931, Bp., 397–444.

⁴³ Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita,* Csokonai, 2000, Debrecen.

⁴⁴ Steven Bela Vardy: *The Ottoman Empire in European Historiography: A Reevaluation by Sándor Takáts* In S.B.V., *Clio's Art...*, i. m., 129–145.

⁴⁵ Pl. Vardy: *The Changing Image...* i. m.

⁴⁶ Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből.* Osiris, 2001. Bp.; Uő: *Magyarország Európában.* Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. Bp. A sor (azaz a szóban forgó szerzők ilyen megközelítésű munkáinak felsorolása) még sokáig folytatható.

⁴⁷ Őze: i. m.

⁴⁸ Dénes Iván Zoltán: *Magyarország a Monarchiában* In D. I. Z., *Az önrendelkezés érvényessége.* Magvető, 1988. Bp., 213–231. Az egyéb vitákhoz legújabban Romsics: i. m.

⁴⁹ A Kosáry–Szabad-vitához legújabban: Szabó Gábor: *Törekvések egy „objektív” Kossuth-kép megrajzolására* (szakdolgozat). Történelmi Intézet, 2011., Debrecen.

⁵⁰ Őze: i. m. Hangsúlyozni szeretném, hogy a vitában egyértelműen és messzemenően Pálffy Gézával értek egyet, Őze Sándor áltörténésznek való minősítésével együtt. Korábban magam is tettem néhány kritikus észrevételt Őze Szekfű-értelmezésével szemben, amely ettől függetlenül beépült a szerző itt is többször felidézett 2000-es könyvébe. Erős Vilmos: *Szekfű: árnyak és viták* (Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről). Kommentár, 2008/2, 120–127. Pálffy Géza korrekt és kiegyensúlyozott, széles körű forrásbázisra

alapozott szintézise a korszakról: Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA Történettudományi Intézete, 2010. Bp.

⁵¹ Erős Vilmos: *Szekfű Gyula és a konzervatív nemzetfelfogás* (A Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeti-eszme és nacionalizmus története* című könyvéről tartott tudományos vitaülésen tartott előadás.) Debrecen, Debreceni Akadémiai Bizottság, 2008. február 6.

⁵² Erős Vilmos: *A hatalom humanizálása avagy Szekfű démonizálása. Megjegyzések Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával című könyvéhez*, *Századvég*, 2000/4, 135–144.

⁵³ Szakály: *Paraszság és honvédelem* i. m.; Szűcs: *Nép és nemzet...* i. m.

⁵⁴ Mályuszhoz és Szabó Istvánhoz legújabban: Erős Vilmos: *Mályusz Elemér és a népiségtörténeti iskola* (Szabó István). *Néprajzi Látóhatár*, 2009/1, 5–39; uő: *A szellemtörténettől a népiségtörténetig* (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról). Ad Librum, 2010. Bp.

⁵⁵ Az alternatíva véleményem szerint Kertész Imrétől Esterházy Péterig, Rakovszky Zsuzsáig, Szilágyi Istvánig vagy Spiró Györgyig terjed.

⁵⁶ Nora-tól magyarul Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*, Napvilág, 2010. Bp.

⁵⁷ *Historikerstreit* Hrsg. Ernst Reinhard Piper, Piper Verlag, 1987. München.

⁵⁸ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet* (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban). Atlantisz, 1999. Bp.

⁵⁹ A mohácsi csata kérdéséhez legújabban: B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Corvina Kiadó, 2006. Bp.

A „SZÁZÉVES TERV” TÖRTÉNETÉHEZ

Szőnyi Erzsébet és Kodály Zoltán levelezése

A Százéves tervet, bár meghirdetése egybeesett a magyar tervgazdálkodás kezdetével, nem állami szerv deklarálta, hanem Kodály Zoltán. Feladata szerint csak közvetve foglalkozott az ország háború utáni anyagi újjáépítésével. Pontosabban szólva, elsődleges célja az általános zenei műveltség megteremtése volt: a kiművelt emberfők Magyarországnak felépítése a zene tudatformáló erejének segítségével.

A Százéves terv, Kodály írása, az Énekszó folyóirat 1947-es évfolyamában jelent meg. Hatmondatos preambulum a tömör összefoglalását adja annak a célnak, melyet a Mester a húszas években tűzött ön maga és munkatársai elé, és amelynek valóraváltásáért négy évtizeden át, mindhalálig küzdött. Ez a hat mondat így hangzik:

„Cél: magyar zenekultúra.

Eszközök: a zenei írás-olvasás általánossá tétele az iskolán keresztül. Egyben a magyar zenei szemlélet öntudatra ébresztése a művészi nevelésben csakúgy, mint a közönségnevelésben. A magyar zenei közízlés felemelése, folyamatos haladás a jobb és magyarabb felé.

A világirodalom remekeinek közkinccsé tétele, eljuttatása minden rendű és rangú emberhez. Mindezek összessége termi meg a távol jövőben derengő magyar zenekultúrát.”¹

A Százéves terv megjelenésének évében, 1947-ben, Kodály támogatásával francia ösztöndíjat kapott és Párizsba utazott huszonhárom éves tanítványa, Szőnyi Erzsébet. Feladata volt – tulajdonképpen egyik részfeladata Kodály „százéves terv”-ének –, hogy a Conservatoire növendékéként elmélyítse zeneszerzői tudását és tanulmányozza a

francia iskolai énekoktatás különböző formációit. Mentora és egykori tanára, Kodály, fontos útravalóval látta el: annak kijelölésével, hogy mi mindennel kell Párizsban foglalkoznia a rendelkezésére álló, nem túl hosszú időben.

Kettejük kapcsolata 1943-ban kezdődött. Szőnyi 1942 és 1947 között folytatta tanulmányait a Zeneművészeti Főiskolán. A középiskolai énektanárképzőben Bárdos Lajos és Vásárhelyi Zoltán voltak tanárai 1945-ig, a zeneszerzés tanszakon Viski János 1943-tól 1947-ig. Zongoratanára Szegedi Ernő, kamarazene-professzora Weiner Leó volt. Kodály zeneszerzést ekkor már nem tanított, de népzeneóráit egyes tanszakokon, így a zeneszerzés-hallgatóknak, megtartotta még. Szőnyi Erzsébetet is tanította az 1943/44-es tanévben. A Kodály-órák színhelye az akadémiai tanácsterem volt.

1945 szeptemberében, hogy kipihenje az előző esztendő és a budapesti ostrom megpróbáltatásait, a Kodály házaspár Pécsre, majd Dombóvárra utazott, Pécs városa, illetve a Péczely család meghívására. 1946 januárjában tértek csak vissza a fővárosba. A távol levő Kodály óráinak megtartására Zathureczky Ede főigazgató Szőnyi Erzsébetet kérte fel. E megbízatás teljesítésével, illetve a vele járó gondokkal foglalkozik az ifjú helyettes tanárnő első levele Pécsre, a világhírű mesterhez. Ebből a beszámolóból, illetve kettejük pedagógiai együttműködéséből zenetörténeti jelentőségű levelezés bontakozott ki az évek során, a továbbiakban ennek válogatott dokumentumait tesszük közzé. Kodály leveleit Szőnyi Erzsébet őrizte meg és bocsátotta a kutatás rendelkezésére. A Szőnyi-levelek a mester hagyatékában, illetve a Kodály Archívumban maradtak fenn. Valamennyi dokumentum közlését Szőnyi Erzsébet és Kodály Zoltánné Péczely Sarolta szíves engedélye tette lehetővé. Fogadják érte a közreadó hálás köszönetét.

Szőnyi Erzsébet első levele a Pécssett tartózkodó Kodályhoz Budapesten kelt, 1945. november 22-én. Tartalma szerint beszámoló és tanácskérés:²

Mélyen tisztelt Tanár Úr!

Bocsánatot kell kérnem, hogy levelemmel zavarom, de lévén hogy egyelőre nincs alkalmam személyesen beszélni Tanár Úrral, ezúton kérem tanácsát. Zathureczky főigazgató úr megbízásából vállaltam Tanár Úr népzene-óráinak megtartását. Viszont index aláírásra nem éreztem magam feljogosítva. A növendékek, akik az órákat látogatják, aláírás nélkül nem tudják beadni indexüket. A félévi kollokviumok időpontja is nagyon érdeklő már őket, ezirányban szintén nem tudok nekik felvilágosítást adni. Általában úgy a népzene óra, mint a növendékek, mint az Akadémia és mint az egész budapesti zenei élet nagyon hiányolja már Tanár Urat! Nagyon nagy szükség volna már minden téren arra, hogy Tanár Úr hazajöjjön.

S most egy pár szóval be szeretnék számolni munkámról. Hetven hallgatóm van, ezek közül körülbelül tíz olyan, aki nem jár rendszeresen órára. Megírtam velük az első órán azokat a cédulákat, névsort írtam és ellenőriztem, hogy kik vannak jelen az órákon. Az első alkalommal nagy vonalakban ismertettem a népdalok sajátosságait s a szempontokat, melyek szerint táblázatot csinálnak. Általában az volt az irányelvem, hogy őket magukat aktivitásra szoktassam. Ma már egyedül elemeznek ismert vagy ismeretlen dallamokat az összes lehető szempontok szerint. A további órákon egy-egy példán keresztül rámutattam a kvintmegfelelésre, kétrendszerűsége, különböző formai jellegzetességekre, ritmusokra stb. Szenteltem egy órát a szomszéd népek zenéjének, egyet a cseremis népzenejének. Órák után azokkal, akik a relatív szolmizációban járatlanok voltak, külön foglalkoztam. Később ezt az időt arra használtam fel, hogy mindenki adja elő a számára problematikus részleteket. – Kijelöltem az „Iskolai énekgyűjtemény” I–II. megtanulandó dalait (a különösen fontosabbakat jelölve), és egyelőre úgy mondtam, hogy a félévi kollokviumra az első kötet, az év végére a második kötet dalai kellenek. Hangsúlyoztam, hogy a gyakorlati tudás az elsődleges, de nem kevésbé fontos az elmélet is. Tehát a dalokon kívül az elmondottak is fontosak.

Ennyi volt a munkám nagy vonalakban. Ami ezen kívül történt, lejegyeztem magamnak és alkalomadtán, ha Tanár Urat érdeklí, elmondom. Céлом az volt, hogy mindenki közelebb jusson nagy nemzeti kincsünkhöz, mindenki megértse az elmondottakat és ráébredjen nagy hiányaira, melyeket még ezen a vonalon pótolnia kell.

Nagyon kérem Tanár Úr hozzászólását, és várom intézkedését az index, kollokvium stb. ügyekben.

Eddig a hivatalos mondanivalóm. És most hadd köszönjem meg Tanár Úrnak irántam tanúsított meleg pártfogását. Szoboszlay tanácsnok úr említette a történeteket. Nem tudom, mennyiben szolgáltam rá, de ezután igyekszem a tőlem telhető legjobbat produkálni, hogy a jövőben kiérdemeljem Tanár Úr pártfogását.

Mély tisztelettel: Szőnyi Erzsébet

Budapesten, 1945. november 22-én

Kodály nem válaszolt Szőnyi Erzsébet valamennyi levelére: amikor mindketten Budapesten tartózkodtak, akkor a felmerülő kérdéseket egyszerűbb volt személyesen vagy telefonon megbeszélni. De megtörtént többször is, hogy egyazon időben különböző helyeken voltak: Kodályék Pécsen vagy Dombóváron, 1947–1950 között európai és amerikai városokban, az ötvenes évektől Galyatetőn. Szőnyi egy tanévet Párizsban töltött, több nyarat apósáéknál a Csongrád megyei Mindszenten, majd szolfézs-kurzusok előadójaként, különböző külföldi országokban. Ezeket a távolléteket hidalták át, az utókor nagy szerencséjére, egymáshoz írott leveleik.

1945 és 1948 között Szőnyi Erzsébet énektanárként működött abban a budai leánygimnáziumban, melynek korábban maga is növendéke volt: a Szilágyi Erzsébet nevét viselő tanintézetben, amelyben ott dolgozott még a legendás híró énektanár, Kodály Piunkösdölőjének bemuta-

tó dirigense, Sztojanovits Adrienne („Adi néni”). Szőnyi nagy lelkesedéssel vetette magát a tanításba. 1947. augusztusi, Kodályhoz írott levelének szinte minden mondata egy-egy győzelmi jelentése az új énekes mozgalomnak³:

Budapest, 1947. aug. 2.

Kedves Tanár Úr!

Ma megint kaptam három levelet növendékeimtől, és már nem bírok ellenállni annak, hogy beszámoljak ezekről.

Úgy látszik, a magok egy része mégis csak jó földbe hullott, és nemcsak a Szentírás, hanem az életben küzdők bizonyíthatják ezt. Egymás után kapom az ország különböző részein nyaraló gyerekeimtől a híreket: „mezítlábas tanyai gyerekeknek furulyálok”, „a szállodában tanítom a gyerekeket szolmizálni”, „népdalt gyűjtök” stb. Minden egyes levélben találok ilyet, például az egyik írja, mikor csoportosan utaztak (üdültetés), az állomáson a Pütkösödölőt énekelték. Balatonaligán Biciniáznak, Boglárán az Ave Maria-t énekelték a szentmisén, Szemesen kézjelekre tanítja a házbelleket egy negyedikesem, Alsóörs hangoz a nótaszótól, a szilágyista cserkész tábor van ott, Zebegényből helyszíni tudósítást kapok az ottani hangversenyről (több Kodály-mű, köztük az „Esti dal”), Aligán népdalversenyre készülnek a Fővárosi Üdülő szilágyista „kiküldöttei”, s végül itt Pesten: néhány nagylányom kamarakórusá alakulva, egyedül, szenvedélyesen gyúrja az Esti dalt, Zöld erdőben-t, a Székely fonót és a Biciniákat.

Ez a helyzet minálunk. És ha így végigtekintek rajtuk, tisztán érzem, hogy minden fáradtság, küzdelem talán valami eredményhez el tudott vezetni: ezek a gyerekek rájöttek valamire, s a megszállottjai lesznek éppúgy, mint én magam is. Egy percig megragadta őket a magyarságuk, ők felismerték ezt a percet, s most már küzdeni is tudnak majd érte. Előbb tudat alatt, majd tudatosan, ők lesznek az új generáció jó zenéjének harcosai, és talán mindig, erősen, magyarok is tudnak maradni.

Csak ezt akartam megírni. Magamról készakarva nem írtam: ezen a ponton olyan sok köszönni valóm van Tanár Úrnak, hogy nem fér bele egy ilyen szűk levélbe. Talán majd egyszer szóban, ha alkalom adódik. – Emma asszony kezét csókolom, Tanár Urat nagyon melegen üdvözli

Szőnyi Erzsébet.

1947-ben Szőnyi Erzsébet francia ösztöndíjért folyamodott, melyet el is nyert, a tanévet így Párizsban töltötte. A Conservatoire-on Tony Aubin, Olivier Messiaen és Nadia Boulanger óráit látogatta; a továbbképzés mellett a francia iskolai énektanítás tanulmányozása volt másik feladata. Mielőtt elindult volna, 1947 őszén, Kodály ellátta ajánlólevelekkel. Szőnyi emlékezése szerint:

„egyik délután nála jártam ebben az ügyben, és Kodály együttlében megírt nyolc ajánlólevelet, jóformán mindet más-más stílusban, kinek-kinek személyhez szóló baráti megjegyzésekkel, s a francia nyelnek olyan ékes, irodalmi megfogalmazásával, hogy azóta is stílárús mintául szolgálhatnának. A leveleket Emma asszony »szuperlektorálta«, s amit ő még apró megjegyzésekkel hozzáfűzött, azt Kodály a kéziratón elsimította. Ezek az ajánlólevelek minden kaput megnyitottak előttem, s mivel a Kodály névnek olyan nagy becsülete volt a címzettek szemében, azok valóban minden segítséget megadtak, hogy átjussak a kezdet nehézségein.”⁴

Az ajánlólevelek címzettjei között volt Auer Pál előző és gróf Károlyi Mihály, az új magyar követ, Claude Delvincourt, a Conservatoire igazgatója, Raymond Loucheur párizsi ének szakfelügyelő és Nadia Boulanger professzor asszony.

Az eredeti ajánlólevelek közül egyetlenegy maradt Szőnyi Erzsébet birtokában: az Auer Pálnak szóló. Auer ugyanis, Nagy Ferenc kisczardapárti miniszterelnök 1947-es emigrációját követően, lemondott diplomáciai megbízatásáról, és nem tért vissza Magyarországra. Szőnyinek nem volt tehát módja, hogy kézbesítse számára

Kodály sorait. A levél kelte azt bizonyítja, hogy Kodály a nyolc ajánlást közvetlenül tanítványának elutazása előtt írta. Az Auernak küldött levél teljes szövege⁵:

Budapest [1947.] okt. 15.

Kedves Barátom!

Engedd meg hogy szíves figyelmedbe ajánljam Szőnyi Erzsébetet, a francia állam ösztöndíjasát, nagy tehetségű zeneszerző, karmester, zongora- és énektanár.

Ha van alkalmad valamiben segítségére lenni, abban a nyugodt tudatban teheted, hogy jóindulatodhoz nem lesz méltatlan, és hogy becsületet fogunk vallani vele.

Nagy örömmel venném alkalmilag érdekes véleményedet a „franciaországi változások”-ról és értesítésedet egyéni életed további alakulásáról.

Szíves üdvözzellett köszönt igaz híved Kodály Z

Hatvanötödik születésnapjára Kodály köszönettel teli köszöntőt kapott Párizsban továbbtanuló tanítványától. A térbeli és időbeli távolság minden bizonnyal hozzájárult, hogy a tanítvány megértse, mi mindent kapott mesterétől:⁶

Paris, 1947. dec. 10.

Kedves jó Tanár Úr!

Bár a madarak már nagyon csicssergik errefelé, hogy közeleg a válasz a hét pontra... eddig még hiába lestem minden reggel a postát. S az idő röpi, nem várhatok tovább.

Nem várhatok most már, mert elmulasztanék valamit. Eddig is, minden évben különös örömmel gondoltam dec. 16-ára. Nagy nap; de mostanáig a zenetörténet lapjai, a távoli tiszteletteljes főhajtás, a legnagyobbaknak kijáró hódolat, körülbelül ezek voltak számomra az e dátummal járó nap motívumai. A köszöntés csak belülről történt, mélyen, de anélkül, hogy a köszöntött tudott volna róla.

Egy születésnap mindig elsősorban teljesen bizalmas, családi ünnep. Talán nem is volna szabad idegeneknek tudnia róla, hisz csak megbontják meghittségét. Idén, először – talán merészség, amit most írok – jogosnak érzem magam arra, hogy én is adhassak egy szikrát a magam tüzéből ahhoz a melegséghez, mellyel a Tanár Úrhoz legközelebb állók dec. 16-án körülveszik. Nagyon szeretném, ha ez a papír most nem volna merev, s a tollam nem bémult volna meg, és... a szemem nem lenne könnyes a meghatottságtól. Tudom, tudom, szinte hallom Tanár Úr hangját a lenézett „Női érzékenységről”. De higgye el ez épp úgy hozzátartozik az élethez, mint a férfiak keménysége. Tehát ha most írni, beszélni vagy cselekedni tudnék, amely kifejezné azt, amit e percben érzek – akkor sokkal könnyebb lenne minden. Így nagyon nehéz. Mert mit és hogyan kívánjak Annak a születésnapjára, akinek emberi és zenei vonalon a legtöbbet köszönhetem? Minden szó kevés volna, minden beszéd silány próbálkozás. Ó, Istenem, ha egyszer alkalmam lenne egy parányi részét is meghálálni! De addig? „Rorate caeli desuper”, harmatozzon az ég áldást, boldogságot, megelégedést, szeretetet. És érezze, hogy van valaki – bizonyára többen is vannak! – aki egész életében, bármikor, bármilyen nehéz időkben mindig végtelen szeretettel és hálával fog Tanár úrra gondolni. És ha egyszer szüksége lesz rá, rá mindig számíthat. Rá és ... az ő élettársára.

Szeretném, ha most is, mint máskor, de talán most mégis inkább tudna Tanár úr a sorok között olvasni. Ott sokkal több van, mint a papíron. Nagyon sok, meleg üdvözzettel

Szőnyi Erzsé.

1947 karácsonyát Szőnyi Erzsébet itthon töltötte szülei-nél, az új év elején ment vissza Párizsba. 1948. január 5-én és 7-én felkereste Kodályékat a Köröndön, másod-jára Kerényi György társaságában. Úgy látszik: Kodály figyelmeztette, hogy kevés ottani idejét ne levélírássra fe-

csérelje. Erre utalnak a tanítvány 1948. február 5-én kelt sorai:⁷

Paris, 1948. febr. 5.

Drága Tanár Úr!

Éppen ma, éppen ebben az órában, négy héttel ezelőtt voltam búcsúzni Tanár Úréknál. Azt hiszem, elég hosszú ideig vártam az első levéllel! (hogy ez milyen nehezemre esett, arról inkább nem írok). Egy szóval sokáig vártam a beszámolóval, s most a felgyülemlett töménytelen anyag rendezéséhez kellene fognom. Egy-két dolgot azonban szeretnék soron kívül elmondani, hogy 1. megfogadtam Tanár úr tanácsát és mai napig vőlegényemen és szüleimen kívül senkinek nem írtam –, hogy nekik is milyen keveset, arról ők tudnának panaszkodni! –, 2., Lelkes⁸ saját kezű kérvénnyel akarja számomra a további hónapokra megszerezni a magyar ösztöndíjat, melyet neki már pesti tartózkodása alatt megígérték.

Kezdem azon, hogy visszajövetelemkor első útjaim Károlyihoz⁹ és a francia iskolákhoz vezettek. Hosszas, legalább tíznapi várakozás után végre fogadott, 5 percre, s ezalatt kifejtette, hogy majd zeneestélyeket rendeznek a követségen, s ehhez a segítségemre lesz szüksége. Felkerestem Harsányi Tibort is,¹⁰ gondoltam, a rádió felé jó út lesz. Sokáig beszélgettünk a magyar zene hatékonyabb propagálásáról; azt mondta, ő a maga részéről mindent megtesz, de ha otthonról valami jelentősebb összeget nem kap egyik itteni magyar intézmény sem kizárólag hangversenyrendezés céljából, akkor a munka teljesen kilátástalan. És csakugyan, egyetlen hely sincs, ahol az ember rendszeresen, szabályos időközökben jó, művészi értékű magyar hangversenyeket kapna. S ezért vannak még mindig olyan homályos fogalmaik a franciáknak a magyar zenéről. Harsányi után Armával¹¹ is beszéltem – tegnapelőtt a követségi fogadáson – ő úgy látom, teljesen reménytelen eset. Legalább is magyar zenei szempontból. Az egyetlen és eddig legjobban bevált hely a Magyar Intézet, Lelkes igazán nagyon igyekszik mindent megtenni, de hát ott meg Gergely¹² van... Tessék elhinni, sokszor úgy elkeserít már ez a teljes zűrzavar. Pedig hogy

milyen remek talaj van itt mindenre, ami magyar zene, azt én most saját magam tapasztalhatom, a francia iskolákban.

M. Loucheur, az általános szakfelügyelő meghívott egy énekoktatói konferenciára, melyen Paris összes énekoktatói jelen voltak. Nagy viták, sok javaslat, mindezek számomra remek keresztmetszetét adták az egésznek. A hang-, dallam-tanításon felül nagyon sokat küzködnek a ritmustanítással. Persze, mert tele vannak 6/8-okkal! Érdekes, hogy épp a ritmusoktatás mennyire kezdetleges. Dallamok tanítása minden fokon hallás után történik – ahogy eddig láttam, viszont ugyanakkor elég nehéz solfège-eket olvasnak hibátlanul, lapról. A hibanélküliség természetesen csak a jól elhasznált, elnyűtt C dűrig terjed. Ellenben meglepően jó, eredményes hangképzést folytatnak! Nem hallottam egy nyers hangot se, pedig igen nehéz anyagú, külvárosi fiúiskolába is járok hospitálni! Aztán ugyancsak meglepő, hogy milyen szeretettel fogadtak, mint magyart. Volt nálam egy-két népdalkiadvány, már osztogattam is belőlük, de akárhány volna, mind elkelne. Meséltem nekik – épp a fent említett konferencián! – egy-két mondatot a mi módszerünkről, nagyon tetszett nekik. Fel is kértek, hogy ha befejezem az iskolalátogatás[t] tartsak nekik előadást tapasztalataimról és hasonlítsam össze a két ország módszerét. Már a francia-szövegű kórusok is kaptak gazdát a legjobb fiú-lycé tanára személyében, kérem tessék egy-két példányt a „Túrót eszik a cigány”, „Villő”-ből eljuttatni hozzám! Egy-egy óra végén pedig, az egyik tanár megkért, hogy zongorázzak valamit a gyerekeknek. Eljátszottam az „Este a székelyeknél”-t, beszéltem a népdalokról, csodálkozó, tágra nyílt szemmel hallgatták. – Holnap este megyek a Croix de bois kórus hangversenyére. – Nadia Boulanger¹³ nagyon boldog a levéllel meg a mellékelt „feketebillentenyűs” muzsikával. Persze nem a betűs részt játszatja, hanem a kótását, transzpónálva, felcserélt kezekkel, rák kánon módján. Felvételiztem az osztályába, felvettek. S ugyancsak letettem egy fuga-harmonia vizsgát, azt is eredményesen. – Zárom soraimat, mert félek,

*hogy kikapok a terjedelemért; nagyon melegen, sokszor üd-
vözlöm Tanár urat*

Szőnyi Erzs.

E levélre postafordultával, igen szigorú választ kapott Szőnyi, arra nézve, hogy mit *ne tegyen*, meg arra, hogy mit *kell* tennie. Akár meg is sértődhetett volna, amiért mestere, szinte az idősebb Germont módján, beavatkozott magánéletébe (hasonló szigort, hasonló szituációban, csak egy másik, sokra tartott tanítványával, Vásáry Tamással tanúsított még a mester). A szigort az tette elviselhetővé, sőt megtisztelővé, hogy a levélből szinte szülői szeretet áradt. Íme:

[Budapest, 1948. február 12.]

! „Mettez vous courageusement au travail, a fin de chasser pour cette discipline salutare tout retour des pensées molle et d'égarement malsain!” – olvasom éppen egy regényben, amire párnapos ágybanfekvés kényszerít v. jogosít.

Nem látom, hogy ez a travail túlságosan abszorbeálná, különben nem volna ideje annyi malsain kesergésre és érzékenységre (és levélre! Kerényi jelentésében látom, hogy makacsul vonakodik tudomásul venni a papírhány világtűneményét.)

Még mindig nem látja tisztán, miért van ott. Úgy kellene visszajönnie, hogy nemcsak itthon, kis hazánkban, de hét országon ne legyen senki, aki jobban ért a solfège és minden rá tartozó kérdéshez. Minden egyéb mellékes. Ne fájjon a feje propaganda és egyéb zöltségek miatt. Ilyesmi mindig csak a rossz dolgoknak használt és a jóknak ez árt. Tartsa távol magától azokat a hamis és reménytelen existenciákat, akik mint az éh farkasok futnak egy falat után és inkább elássák, amit nem tudnak befalni, nehogy másnak jusson. Azért nem kell a m.[agyar] zene, mert már ismerik őket. Csak semmi propaganda! Fut mindenki már a szaga elől. Türelemmel és mosollyal érjen cél. Micsoda

hiúság azon sírni, hogy K.[árolyi]¹⁴ csak 10-ed napra fogadja! Hátha ő nem is tud róla. A szűrőkön és korlátokon átjutni pedig csak gráciával és kigyó okossággal, no meg galambszelidséggel lehet. Hogy G.[ergely]¹⁵ a magyar I.[ntézet]ben mégis szerephez jutott, ez csak L.[elkes]¹⁶ ellenére történhetett, és sok kárt nem okozhat (erről írjon nekem Lelkes!). Ha Erős János nem jól viselkedik vagy lehetne segítségére: annak még írhatok. De inkább franciák felé törekedjék barátokat szerezni. Csak azok révén (és nem olvasmányok által) lát bele igazán az idegen népbe, és tanulja még amit lehet tőlük tanulni. Vagy még mindig azt hiszi, hogy nem lehet? Még mindig nem érzi lába alatt a kultúrát (ezúttal jogos a szó) mikor Páris köveit tapossa? Még mindig nem érdemli, hogy ott lehet?

A Croix de Bois népszerű, zeneileg nem komoly. Annyiban mégis figyelemreméltó, hogy az abbé lelkes előadása szerint, tömegmozgalommá építik ki, és minden egyházközségben van fiókja. Talán egy ilyennek a vezetését megkaphatná, ha az abbéval megbarátkozik. De sokat hallottam a rádióban alakult a Cap. kórusról. Hát a Chanteurs de S. Gervais? Ha mint énekesnő annyit szerepel és felfedezték a hangját, talán célszerű volna a Cons. énekóráira is betekinteni, ahhoz ott értenek, kára nem lehet belőle. Boul.-[anger]t rá kellene vennie, hogy a betűkből is játsszanak, hisz az igazi, elmebeli (nem mechanikus) transzponálás abból áll, hogy elképzeljük, hol a Do. Hát a Bach-invenciók, Duettek keresztbejátszása? persze akkor lenne meggyőző, ha Sz. E. [Szőnyi Erzsébet] bemutatná nekik, diadalmas biztonsággal.

Kért és kapott új ajánlólevelet az Irg. nővérektől? Nem. Ha nem zörgettek, nem nyittatik meg nektek.

Még ha Lelkes akciója sikert ígér is, nem kell elmulasztani a fr.hoz új kérvényt. Az a tény, hogy a magyar Ösztöndíjtanács egész évre javasolta, elég indokolás. Az itteni fr. követ megígérte, hogy a „lehetőségek végső határáig” pártolni fogja.

Kerényit¹⁷ ne féltse, megél a jég hátán is. Mint eddig, s az a felmondás nem utolsó szó.

Nem a levelei terjedelmét akartam korlátozni, csak a tartalmát: a lényegre, arra, amin innen lehet segíteni, akármilyen hosszú. Főképp azért, mert az idejét a végzendő munkához oly csekélynek látom, hogy minden fölösleges sor leírását véteknek tartom, ha a helyett ott csinálhat valamit. Ha most nem tölti meg olajoskorsóját, akkor soha. Hiszem, nem akar a balga szüzek sorsára jutni. Tehát újra au travail! Legjobb ellenszere az időt rabló ábrándozásnak és korai nőszdühnek. A bor csak javul, ha még egy évre elteszik. Croyez au vieux buveur.

KZ

Kodály szigorúságát Emma asszony kísérlőlevele próbálta enyhítőleg „ellenpontoszni”:

Erzsím,

hát ha ez a NAGY levél és... kikapás (mondjuk inkább: biztatás) nem elégíti ki, mihez fogjunk? Nekem bizony alig marad még mondanivalóm; szürke, semleges a szó ennyi súlyosabb után.

De hát nem is ilyeneket vár tőlem, tudom. Róla beszélek, ugye? Azzal kezdem tehát,¹⁸ hogy 4 álló hétig teljesen eltűnt a K-[odály] láthatárról. Sz.[edő] pátertől megtudván, h. K[odály]-t MOST nem zavarhatjuk, a „most”-ot négyhetűnek hitte. Már fűnél-fánál kérdezősködtem, de senkise tudott róla, olyan jól bújt el. Igazán fel[l]élekzttem, mikor újra megjelent, még pedig nem betegen – mint ahogy képzeltem – hanem frissebben mint valaha. Egy szó panaszt se hallani tőle, jól mondja az uram „megél ő a jég hátán is!” no de hol van még a jég, s jön-e valamikor? NEM és ezerszer nem, Erzsikém.

De mást mondanék. Ha jönne is... Fiatalok, egész életük előttük, nem mögöttük. Lássa, én annak idején fejest ugrottam a semmibe, nincsbé. Nem lehet okoskodni, jobbat akarni, mikor minden egyéb rossz, hiábavaló az egyetlenny JÓ-val szemben.

Most látom: magázta. Nem esett rosszul, remélem. Kissé szomorú vagyok, mint mindig ha uramnak valami baja van. Tegnapelőtt óta náthás, most hőemelkedéssel fekszik izzad-

*va, hogy szegény győri Kiss Lajosnak¹⁹ ne okozzon bajt-kelme-
metlenséget avval, ha holnaputánra hirdetett hangversenyéről
– a Psalmust tanulják már félve – netán elmaradna. (Az ő
tempója: Izzad, hogy más vigadjon.)*

*Máskülönben se megy semmi úgy, ahogy kellene.
Képtelenség, hogy mindig csak másoknak, sohase magának
dolgozhasson pont az az ember, aki neki való munkájával
hazájának nagyobb hasznára lehetne a számos-számtalan hi-
vatalos csip-csup dolognál. Elszáll az idő, s az a sok-sok szép
megíratlan marad. Látod Erzsím: EZ fáj! No de ne „sírjunk”
most már mindketten. (Még csak azt akarom mondani: abba
a csokoládéba is fogjál már bele és ezzel az akkorddal, el is
búcsúszom.[])*

Szeretettel, E. a. [=Emma asszony]

Szőnyi Erzsébetet nem sértették meg Kodály szigorú
sorai, mert lehetetlen lett volna bennük *nem észrevenni*
a jóindulat és megbecsülés megannyi jelét. Nem sietett
a válasszal; 1948. március 9-én fordult újra mesteréhez.
Nem vitázott Kodály magánéleti megjegyzéseivel, ha-
nem Párizsban végzett zenei munkájára helyezte a hang-
súlyt. A Franciaországból küldött levelek között talán eb-
ben található a legrészletesebb munkabeszámoló. Bízvást
mondhatjuk, hogy ez a levél fontos adalék a zenei írás
és olvasás hazai történetéhez, a „magyar módszer” vagy
„Kodály-módszer” kialakulásához.

Páris, 1948. márc. 9.²⁰

Drága Tanár Úr!

*Nem bírok már tovább várni a beszámolóval. Végre egyszer –
először! – lelkiismeretfurdalás nélkül írok, mert valóban sokat
dolgoztam, s az eredmény sem maradt el. Viszont leveleim sú-
rúságára sem lehet kifogása, mert igazán nagyon ritkán írok,
– bármennyire is nehezemre esik.*

GENTILESCHI, ORAZIO:
SZENT CECÍLIA AZ ANGYALLAL,
1618–21 KÖRÜL
Olaj, vászon, Washington, National Gallery of Art

Először is engedje meg, hogy nagyon hálásan megköszönjem levelét. Nem hiszem, hogy meg tudja érteni, mit jelentett az nekem, hisz Tanár úr sose kapott Kodály Zoltántól levelet. Leírhatatlan érzés volt. Nem akartam hinni a szememnek. És napokig hordtam magammal, folyton elő-elővettem, hogy erőt merítsek és új kedvet kapjak. Aztán egy időre... eltettem a szekrénybe, majd... hazaküldtem, hogy otthon is olvassák. Persze a másolat nálam van, most arra válaszolok. Nem, nem tudom leírni, mennyire örültem neki!

A „malsain” gondolatok egyszerre elpárologtak, mint amikor az apostolok ördögöt űztek szegény megszállottakból. És az „au travail”? Hát erről majd alább bővebben. Mert az olajoskorsók telnek nagyon, és már egyáltalán nem érzem ma-

gam balgának. A nőszdühről inkább nem írok, mert ott volt eddig még a legkevesebb baj. Hála Istennek.

És most már aztán igazán tudom, hogy miért vagyok itt; igyekszem a franciák felé barátokat szerezni, elhintem mindenütt a jó magyar magot, melyet a száraz francia föld, jóakarattal és szeretettel locsolgatva, hamarosan kalászsza fog szökkeníteni! – Egyéni kedvtelésekre – pl. énektanulásra – igazán nincs időm. Arra, hogy népdalokat énekeljek, úgy érzem vétek volna operai csiszolásokat eszközölni. Hisz mindig az a baj, hogy operaáriákat csinálnak belőlük. A közvetlenség, természetesség elsőrendű kellékek, enélkül mitsem ér az egész. A Conservatoire-on viszont biztos opera-énekest faragónak belőlem, amihez se kedvem, se időm.

Sokkal fontosabb dolog ennél az, hogy rendszeresen járok iskolákat látogatni. Az itteni énektanárok, maga az inspektor is, egészen kivételesen bánnak velem. Ennek oka elsősorban az, hogy – akármilyen nevetségesen hangzik! – tőlem várják sorsuk jobbrafordulását. Az ének itt bizony még javában „melléktárgy”, nem komoly. Amennyire komoly az inspektor és tanári kara, annyira nem veszik komolyan felülről, a többi tantárgyhoz viszonyítva. Én meg folyton hozom nekik a példákat, hogy nálunk így, meg nálunk úgy, kötelező az összes osztályokban, heti egy-két óra, karénekek... ez nekik remek ütőkártya. Hogy a szomszédban nem messze egy kis országnak ilyen nagy énekkultúrája van! Ezért fogtak neki franciáknál teljesen elképzelhetetlen lendülettel népdalaink használatbavételéhez; van egy-két fordítás, magam is dolgozom velük ezen a téren, a Kodály-kórusok pedig megható sikert arattak a tanárok között. A jövő tanévre hivatalosan beiktatnak magyar népdalokat minden iskolában, és Kodály-kórusokat szintén, majd egyesített karokkal. Éneklő Ifjuság Párisban!!! — Ha ezt végiggondolom, érzem, hogy érdemes dolgozni, érdemes harcolni. És borzasztóan bánom, hogy ezt az ügyet éveken keresztül senki sem fogta kézbe, senki sem mozdította meg. Micsoda mulasztás!

A meglepetések persze egymást érik, ha így együtt vagyok itteni tanárkollégáimmal. Társasjátékként ők énekelnek egy-egy

francia népdalt, én meg magyarral válaszolok (legtöbbit francia szöveggel). Így magunk vágunk rá egy csokorra való egész hasonló szövegű, hasonló dallamú éneket. Micsoda érdekes, rejtett rokonság! Soha nem sejtett azonosságok jutnak napvilágra, mint az örök ember, az örök nép közös gyökerei zenéjében, prózájában. Ugyanazok a gondolatok, csak a ruha változott meg egy kicsit az idő és a földrajzi körülmények folytán.

Már rég, február első napjaiban beadtam kérvényemet Warnier-hez, ugyanakkor Lelkes beadta a kultúra-kérvényt. Most meg M. Loucheur, a már említett „Inspecteur général” személyesen ment el az itteni kultuszminisztériumba, hogy adjanak nekem valami ösztöndíjat, mert szükségük van rám, és kell, hogy még itt maradjak. Pénteken lesz egy nagy iskolaközi hangverseny főpróbája, melyre természetesen meghívtak, nagyon kíváncsi vagyok, még a Croix hangversenyen kívül elfogadható a capella zenét nem hallottam. Igaz, állítólag a rádióban is van, majd a közeljövőben elmegyek oda is. Sajnos – a napnak csak 24 órája van, amit nem tudok eléggé sajnálni jelenlegi helyzetemben. Ezért nem jutok el az Irgalmas nővérekhez sem. S azt hiszem, most már talán nem is fontos. – Igaz, a Sévres-i lycé énektanárnője ki akar vinni Sèvres-be, hogy ott lakjam, egyek a kollégiumban, s ennek fejében tartsak előadásokat a magyar énektanításról. Nagyon jó volna, de nem tudom, kivihető-e? Egyelőre meg kell várni, hogy az ösztöndíj-ügyben mi a döntés.

Most pedig szeretném Tanár úr véleményét hallani valamiről. Felmerült egy gondolatom: nem lehetne-e a nyári továbbképző tanfolyamok alatt az egyiket a francia énektanárok számára rendezni? Hogy miért gondolok erre komolyan, annak oka, hogy... ők borzasztóan szeretnék. Mikor felvettem a tervet, azonnal benne voltak, jönni szeretnének. Úgy gondolom, hogy a két ország kulturális kapcsolatait tekintve igen nagy jelentőségű volna. Vagy Békés-Tarhoson, vagy Sopron közelében (Vidor szerint van ott állítólag egy gyönyörű kastély), 8–10 napig, épp úgy, mint más tanfolyam. Az előadásokra felkérnénk Tanár urat, és még egy-két franciául tudó akadémiai tanárt. De

biztos vagyok benne, hogy részletes előzetes és utólagos magyarázat mellett magyarul is lehet mintatanítást tartani. Sőt! Ha 20-30 leányt vinnék a Szilágyiból, azok értenek franciául, s a vendégek tarthatnának mintatanítást! Már gondolkoztam részletesen a tanmenetről, tantárgyakról, esetleges hangversenyekről. Az utolsó napot pedig Budapesten kellene tölteniük, hogy a városból is lássanak valamit. Mondom, annyira lelkesek itt, hogy azt hiszem, hajlandók még az útiköltséget is fizetni. S remek volna, ha még az inspektort is meghívhatnánk.

Nagyon szeretném tudni Tanár úr véleményét erről. Ha nem tetszik írni (már remélni sem merem azt a nagy örömet!)... tessék megmondani Kgygy-nek,²¹ egyébként ő tudja a részleteket is.

Hiszek a „vieux buveur”-nek, és mindenben amit Ő mond. Kérem, hogy mondjon, hogy legyen mindig miben hinnem.

És nagyon köszönöm, hogy gondol rám.

És még több szeretettel üdvözlí

Szőnyi Erzsí.

Kodály haragja, az iménti sorok megérkezte után, szemlátomást megenyhült. 1948. március 30-i sorai újra munkával kapcsolatos tanácsokat adnak és egyetlen bekezdésben emlékeztetnek csak előző levelének zeuszi mennydörgésére.

Bpest [1948.] III. 30.

Kedves Erzsí,

Holnap utazunk Stockholmba, csak ma este sikerült Ortutayval beszélnem²², neki nagyon tetszik a terve, franciák idehívása, szívesen támogatja. Azt kéri írja meg neki egyenesen, hogyan gondolja, mit vár tőle, már t. i. milyen támogatást a kormánytól.

Itt aztán vigyázzon hogy jól ítélje meg az embereket, olyanokat válasszon ki, akik tényleg eljönnek, nem csak felületes első lelkesedésükben voltak rá készek, hanem komolyabb érdeklődést mutatnak.

És olyanok jöjjenek akiknek ittléte azután nekünk is hasznos lehet, annyiban, hogy nem mindennapi emberek és barátainkká válva, jobb hírünket terjesztik.

TIEPOLO, GIOVANNI BATTISTA:

APOLLO ÉS DAPHNÉ, 1741

Olaj, vászon, Paris, Musée du Louvre

Ha saját tanulm. segélyért beadott kérvényére még nincs válasz, annak dátumát és számát is közölje a Min.[iszterr]-el. Ezekután kétségtelen, hogy biztosítják ottlétét júliusig. A Concours-okat okvetlenül meg kell tapasztalnia, sőt esetleg részt venni.

Ha kevés a 24 óra, hát ne írjon annyit Kgygynek.²³

Egyébként figyelje a kiejtést zenei füllel is. Itt nálunk egész csomó rossz kiejtés terjedt el, pl. kettőztetjük a kétszer írt mássalhangzókat stb. pl. összé-nek mondjuk amit ők „észä” nek ejtenek stb. Figyelje az énekbeli és beszédbeli kiejtés különbségét, tekintettel a Comedie klasszikus deklamációjára.

És minden egyéb közhasznú tevékenységével alapozza meg egyéni életét, arra aztán jöhet virágnak a szerelem, de nem fordítva, amint maga akarta. Szerelemre, pláne éretlenre, nem lehet életet építeni.

KZ

Szőnyi Erzsébet 1948. áprilisi párizsi levele azt mutatja, hogy írója megszívlelte Kodály szavait – szorgalmasan és eredményesen munkálkodik, még a francia fonetikának is figyelmet szentel.

Páris, 1948. ápr. 23.²⁴

Drága Tanár Úr!

Nagyon nagy örömet szerzett levelével, mint mindig, ha ilyen ritka értékes „manuscriptum”-okhoz juttat! Főleg pedig egy-két szavával adott irányelveinek veszem nagyon nagy hasznát. – Egy időben érkezett meg levele Eckhart professzor úrral. Ő legalább szóban tudott sokat mesélni. Jó volt hallgatni, hogy jól vannak, megint utaznak; azért is késtem a válasszal, hogy otthon kapják kézhez.

Ortutaynak írt kérvényemet Lelkessel átdolgoztuk, átgondoltuk, s tanácsára inkább ő, hivatalos papíron írta meg. Két kérvény ment egy időben: a francia tanfolyamé és az én ösztöndíjamé. Persze a tanfolyam francia részről jóformán elintézt dolog, csak a magyar kultusztól függ most már minden. Jól megnézem az embereket, ismerem is őket eléggé, szeretnék rugalmas, használható, modern erőket mozgósítani. Éppen ezért különös köszönettel vettem az „Ötfokú zene” újabb füzetét, ezeknek itt is nagy hasznát vehetik (az egyik naiv kolléga belepislantott és azt mondta: „Mon Dieu, ce sont tous en

Do majeureur!” Íme az abszolút szolmizáció beteges kinövése!) Rájuk fog férni egy magyar tanfolyam. – Át szerettem volna menni Bernbe holnap a nemzetközi iskolai énekkari versenyekre, de zavaros pénzügyeim – habár utazási irataim megvoltak – megakadályoztak benne. Jó iskola ez a takarékos életmód, azt hiszem, sokat tanulok ebből is. És általában mindenből. Most kezd megjönni az eszem, szerencsére még nem későn, mert itt vagyok. Érdekes, hogy egy pár nappal Tanár Úr levelének vétele előtt kezdtem komolyan foglalkozni a francia fonetikával: épp erre tetszik buzdítani a levélben. Sokat hallgatom az énekeseket, járok színházba, egyszóval Páris ma már franciát jelent számomra. Nem vagyok szemlélő idegen, hanem együtt lélegzem a franciákkal. Úgy érzem, hogy egy ilyen külföldi tartózkodásnak legelső és legutolsó ideje a legtermékenyebb, legeredményesebb. És talán még nem késő.

Május 4-én vizsgázom Nadja Boulanger tárgyából, a hó végén zeneszerzésből, június elején analízis-esztétikából, és július 2-án megyek a zeneszerzés-concour-ra. Így mégis igaza volt Tanár Úrnak: maradok. És egész életemben hálás leszek, hogy erélyesen tetszett fellépni velem szemben. Mindent, mindent Tanár Úrnak köszönhetek. Áldja meg az Isten érte.

Emma asszonynak kezét csókolom, Tanár Urat nagyon sok meleg szeretettel üdvözli

Szőnyi Erzs.

A korrespondencia időrendjében egy képes levelezőlap következik, melyet Kodályné írt 1948. április 29-én. A centenáris év programja meglehetősen zsúfolt volt a házaspár számára. Márciusban egymást követte Kodály első Kossuth-díj kitüntetése és a *Cinka Panna* bukással felérő operaházi premierje, egy svédországi és dániai koncertút. Április 23-tól május 3-ig tíz pihenőnapot tartanak Balatonkenesén. Emma asszony innen közli „Erzsiké”-vel – ezúttal így szólította –, hogy rövidesen viszontlátják egymást – mégpedig Párizsban!

[Balatonkenese,] 1948. ápr. 29.

Balatonkeneséről írok Erzsikém, hová pihenni jöttünk a várakozáson felüli sikerült, de fárasztó utunk után. Új erőt kell szereznünk – (ülj le, hogy meg ne ijedjél) – Páris számára ahová – ha jóistenünk engedi – kb. máj. 9-én érünk, hogy K.[odály] részt vehessen az „Unesco” tanácskozásaiban. Máj. 11-ig tart, tehát arra az időre szabadítsd ki magad, amennyire csak lehet. Hol lakunk? nem tudjuk még, érdeklődjél a magy. követségen. Addig is szeretettel

Emma assz.

A május 9-re jelzett érkezési dátum pontos, de Kodályék a néhány napos UNESCO-tanácskozás után is ottmaradtak, közel egy hónapra, a francia fővárosban. Június 3-án tértek csak vissza Budapestre. Szőnyi Erzsébet így emlékezett közös párizsi napjaikra az *Így láttuk Kodályt* című kötetben:²⁵

Természetesen szabaddá tettem magam, és az egész időt, amennyire lehetett, velük töltöttem. Élőszóban beszámoltam a tanár úrnak addigi tanulmányaimról, ő pedig átnézte készülő első zenekari divertimentóm partitúrájának kéziratát, mellyel a concours-ra készültem. Elmentem velük Nadia Boulanger-hoz ebédre, részt vettem a tiszteletükre rendezett követségi estélyen Károlyi Mihály és családja vendégeként, hallhattam az estély műsorában a Cselló szólószonátát Starker János felejthetetlen előadásában. Velük voltam a szállóban, ahol nekem is joghurtot meg friss gyümölcsöt kellett ennem, minden szem epret külön megforgatva, a friss vitamin ízét megbecsülve. Mikor elutaztak Párizsból, egész maradék pénzünket egy mozdulattal nekem hagyták s ezzel párizsi tartózkodásom utolsó részét anyagilag gondtalanná tették.

Ami azt bizonyítja – fűzi most hozzá a kései krónika –, hogy Kodály nem csak „Juppiter tonans” volt, hanem, adott esetben, gondos és nagystílusú szellemi apa is.

A tanév végén Szőnyi Erzsébet sikeresen letette minden vizsgáját, és I. divertimentójával, melynek párizsi be-

mutatóját ő maga vezényelte, megnyerte a Conservatoire zeneszerzőversenyét.

Budapestre hazaérve – hadd idézzem újra az ő szavait „egyfelől a félbeszakított gimnáziumi tanítás, másfelől a zeneakadémiai munkaterület töltötte ki pedagógiai munkámat.”²⁶

Ezt az utolsó betűig hiteles, de szerénységből szűkre szabott beszámolót ki kell egészítenünk azzal, hogy a Párizst megjáró ifjú tanárnő megszakította kapcsolatát korábbi vőlegényével, a lapszerkesztő-népzene kutató Kerényi Györggyel, és négy hónappal később férjhez ment régi ismerőséhez, hadifogságból éppen hazatért dr. Gémes Lajos ügyvédhez, akivel annak haláláig, 2004-ig boldog házasságban élt. Párvalasztása, a jelek szerint, legalábbis kezdetben, nem nyerte el Kodályék vagy Emma asszony tetszését – erre utal Szőnyi Erzsébet 1948. november 16-i tiszteletteljes, diplomatikus, ugyanakkor öntudatos levele mesteréhez:

[Budapest, 1948. november 16.]²⁷

Kedves Tanár Úr!

Pár nappal Londonból való visszatértük után kerestem Tanár urat telefonon. Emma asszonnyal beszéltem, aki energikusan leintett arról, hogy Tanár urat személyesen felkeressem. Az a pár másodperces, rövid beszélgetés tart vissza attól, hogy egyáltalán gondoljak egy közeli találkozásra. Nagyon sajnálom, annál is inkább, mert igen sok mondanivalóm lett volna újabb akadémiai munkám, meg középiskolai tanításaimról. Kerülő úton az is tudomásomra jutott, hogy Tanár úr azért mégis figyelemmel kíséri lépéseimet; erről az akadémiai tanításom megindulása körüli – személyem elleni – zűrzavarok és bonyodalmak ideje alatt is tudtam. Nagyon sajnálom, hogy nem személyesen számolhattam be mindezekről, mert akkor talán végérvényesen végük lett volna. Így azonban a bonyodalmak ma is folytatódnak. Hivatalos megbízatásom a mai napig sem jött még le, a nélkül tanítani pedig, véleményem szerint, igen kockázatos annál is inkább, mert többben épp ezt használják fel legfontosabb érvnek ellenem.

Ha már én nem kereshetem fel Tanár urat, kérem tiszteljen meg bennünket, a zenei előképző kis muzsikáló csapatát, látogatásával. Kedden és pénteken d. u. 3–5 óráig tanulunk a III. emeleti XXIII. teremben. Ugyanazon napokon pedig szolfézs óra van a gyakorlósoknak 5–7-ig; helyük egyelőre bizonytalan. A legutóbbi óra is elmaradt, mert utolsó percig minden tanár bejött, s így a gyakorlósok számára az egész Zeneakadémián egy üres terem sem maradt.

Nagyon kérem se Tanár úr, se Emma asszony ne gondolják, hogy engem a duzzogás vagy félelem tart vissza a jelentkezéstől. Igen sajnálom, hogy családi körülményeim ebbeli fordulása miatt a Tanár úr és köztem lévő viszonyba egy zavaró momentum került. Bennem megvolna minden igyekezet annak kiküszöbölésére, de kérem legyenek segítségemre, mert számomra egészen lehetetlen életem egyik legnagyobb jövőjével, művészi és emberi ideállal a találkozást szándékosan kerülni. A sors útjai kifürkészhetetlenek, és az Idő, úgy érzem, be fogja bizonyítani választásom helyességét.

Kézcsókkal és üdvözletekkel G. Szőnyi Erzsébet

Bpest, 1948. nov. 16-án

A feszültség mester és tanítvány között szemlátomást gyorsan eloszlott. Emma asszony Háztartási Naplójának 1948. november 19-i bejegyzése szerint aznap uzsonna-vendégük volt „Gémesné Szőnyi Erzsébet”. December 23-án pedig, karácsonyt köszönteni, megjelent a Köröndön „dr. Gémes” és „G-né Szőnyi Erzsébet”. Kodályék és Szőnyi kapcsolata inentől kezdve mindvégig felhőtlennek bizonyult; főtémája mindenkor a közös cél és a felé vivő közös munka volt.

Ami feszültség mégis mutatkozott, az „kívülről” tört be a fiatal zeneakadémiai tanárnő életébe. Kevésbé finoman szólva, bizonyos társadalmi erők el akarták távolítani a Zeneakadémiáról. Erről tanúskodik Szőnyi Erzsébet alábbi levele:

[Mindszent, 1950. augusztus 8.]²⁸

Drága Tanár Úr!

Mielőtt elutaztam volna, több ízben kerestem telefonon, hogy utána személyesen beszámolhassak az eddig történeteikről. Sajnos éppen aznap érkeztek vissza – Kertész Gyula²⁹ állítása szerint – amikor mi hajnalban elutaztunk Pestről (júl. 31-én). Beszámolómat ott hagytam abba, hogy Kozma Erzsébetnél voltam, s neki az ügyet³⁰ előadtam. Szemmel láthatólag nagyon meg volt döbbenve, s azt mondta, hogy sírni tudna amiatt, hogy kommunisták ilyet tehetnek, mármint hogy ilyen túlzott baloldali elhajlásokba bocsátkozhatnak. Egyúttal megkérdezte, hogy miben segíthetne? Közben bejött Kadosa,³¹ őt is rögtön odahívta: „Gyere csak, Pali, te vagy az Akadémia esze” jelszóval, és leadta az egészet megfelelő dinamikus színes előadásban. Kadosa aztán osztotta Kozma véleményét, persze kevésbé dinamikus módon, és azt tanácsolta, hívjanak föl valami Goda elvtársnőt telefonon, aki a Városházán van, az igaz ugyan, hogy egész más ügyosztályon, de tanácsot tudna adni. Persze Goda nem volt a szobájában, s többet aztán a neve szóba se került, habár Kozma másnap vagy legkésőbb harmadnap engem okvetlen el akart vinni hozzá. Ez nem történt meg. Ellenben Kozma kérésére megígérte, hogy levelet fog intézni az Akadémia³² nevében a tankerületi Főigazgatóhoz, melyben felsorolja Akadémián kifejtett érdemeimet, baloldali magatartásomat stb., s magyarázatot kér az ellenem irányuló támadásokért.

Ez utóbbi legalább konkrétum volt. Pár nap múlva esedékes volt a nyári felvételi vizsga, melynél zsűri-tagnak kértek fel. Elmentem ugyan, de megkérdeztem Kozmát, hogy a történetek után részt vehetek-e? Azt mondta felháborodott hangon: „Hát persze! Ne marhaskodj!” Ezek után részt vettem. Aznap este a Főigazgatóval³³ is beszéltem, aki már tudott a dologról, s úgy vélekedett, hogy a dolgok ebbéli állása mellett őszi tanév-kezdésem az Akadémián kétségessé fog válni. Egyébként ő is teljes megértést és felháborodást tanúsított, de pártonkívüli lévén nem sok reményre jogosított. Távozásom után Kozmával

ez ügyben hosszasan tárgyaltam, s mikor pár nap múlva újra bementem Kozmához érdeklődni, azt mondta, hogy azt a bizonyos levelet a Főigazgatóval együtt már megfogalmazták, remekül sikerült, és pár nap múlva elküldik, legyek egész nyugodt. Azóta nem érdeklődtem.

Ennyi a beszámolni valóm. Kissé hosszúra nyúlt, főképp a tartalmához, a tényekhez viszonyítva, ami jóformán a nullával egyenlő. Azt hiszem, nincs is már más kiút, mint kívárni a dolgok alakulását. Teljesen Tanár Úrra bízom, mit tesz, mit lát jónak. Magamban már leszámoltam, hiszen minden tőlem telhetőt megtettem, teljesen eredménytelenül. Már álltam máskor is így Tanár Úr előtt, mikor megtudtam, hogy mégsem kapom meg a francia ösztöndíjat, mikor a MEFESZ ki akart golyózni a Főiskoláról; most meg úgy tűnik, mintha foglalkozásom, pályám, hivatásom esne áldozatul. Fűzzem még azt is hozzá, hogy az előbb említett esetekben Tanár Úr mentett meg? Hisz úgylis tetszik tudni.

Errefelé Mindszenten csendesen telnek a napok. Fiunk már kotyog, jár kapaszkodva, 5 foga van és kiflivéget rág naphosszat. A nap csendesebb időszakaiban szolfézs-memoire-jaimat írom egy füzetbe; előképzős, gyakorlós és előkészítő szolfézs óráim műhelytitkait gyűjtögetem össze jegyzeteim alapján. Hátha még egyszer szükségem lesz rá. Szótár segítségével böngészem az angol szolfézs-könyveket és jegyzeteket készítek belőlük.

Sokat beszélünk Emma asszonyról és Tanár úrról, gondolatban sokszor látogatunk el a Körönd-beli kedves lakásba. Tavábbi kellemes nyaralást kívánunk, és sok kézcsókot, üdvözlötet küldök férjem nevében is

Erzsébet.

Mindszent, 1950. VIII. 8.

Kodály közbenjárásának részleteit Szőnyi Erzsébet tanári pozíciójának megmentéséért nem ismerjük, de eredményét igen: a „támadott tanítvány” három további évtizeden át folytathatta zeneakadémiai munkásságát, 1981-ig;

1960-tól egyetemi tanári rangban, mint a középiskolai énektanár- és karvezetőképző tanszak vezetője.

Az ötvenes évek elején Szőnyi Erzsébetnek szerepe volt a zeneakadémiai hallgatók szolfézsversenyének (lapról éneklés, zongorán diktált feladat lejegyzése) előkészítésében és lebonyolításában. Zsűrielnöknek Kodályt kérte fel, aki maga komponálta a friss olvasni és leírni való feladatokat – és a pályadíjakat is ő maga állta. E verseny részletkérdéseivel foglalkoznak Szőnyi 1952. áprilisi sorai. Az itt említett, neki írott 1952-es Kodály-levelet ez idő szerint nem ismerjük.

Budapest, 1952. IV. 8.³⁴

Kedves Tanár Úr!

Megkaptam kótaküldeményét és mellékelt levelét, mindkettőnek igen örültem s rögtön nekiláttam a kiválogatásnak. Találtam is egy csokorra való lapról olvasási anyagot, meg néhány, talán arra alkalmas diktálásra szánhatót. Nem tudom Tanár úr hogy gondolja ezt a diktálást: zongoráról vagy két énekhangról? Ütemenkint vagy 2-4 ütemenkint? Egy teljes gyakorlatot vagy csak pár sort? Mindezt, meg az egész verseny technikai lebonyolítását alaposan meg kellene beszélni. Magas fokon való lapról olvasáshoz az „Angyali Énekszó” Josquin, Lasso vagy Claude le Jeune motettáiból válogathatnánk.

Továbbá nem világos előttem a pályázók fokozati beosztottsága sem. Vagy egyszerűen csak azt vegyük alapul, hogy tud-e valaki vagy sem? Így talán előre megmondhatom, hogy elsők a karvezető IV. évesek lesznek, kik még mint középiskolai énektanárképző kezdtek. De ugyancsak nyerhet egy-két virtuóz lapról olvasó a hangszeres akadémisták közül. S így szegény előkészítőeim, akik a maguk fokozatában kiválóak, de csak összesen 2-3-4 éve szolmizálnak, biztosan lemaradnak. Nem lehetne egy előkészítő kategóriát felállítani? Ne tessék félreérteni: A Bicinia IV. 141.-t és a Bertalotti 19.-t meg tudják tanulni, a Concour-füzetek kétszólamú lapról olvasását meg tudják

oldani, lassú tempóban írnak diktálás után is, de nyerni nem hiszem, hogy fognak. Holott csoportjaikban a legkiválóbbak. Vagy talán dicsérettel lehetne honorálni munkájukat egy rangsor összeállításában, mert úgy érzem, hogy bármely akadémiai előkészítősnél (akár Gátnál akár Forrainál³⁵) jobbak. S nem utolsó sorban: nagyon serkentené őket a további munkájukban.

Ezek volnának a szolfézs versennyel kapcsolatos reflexióim. Most mást: kimondhatatlanul élveztem Tanár úr elmés, tanulságos, mondhatnám bravúros hozzászólását a reformmal kapcsolatban. Hiszen a 48-as előképző már mintaiskolának indult volna, ha annak tisztelték volna. De hisz ismerjük a Gát-ló körülményeket, melyek miatt talán még ma is kétséges ennek a rendkívül fontos tanszaknak a Főiskolán való felállítása. Ez az egyetlen munkakör talán, melyben a jövőre vonatkozólag akadémiai működésemben fantáziát látok. Hisz őszre már nem lesz előkészítő, s aki akadémista jön, az már mind szenzációsan fog tudni szolmizálni...

S végül igen régen készülök rá, hogy személyesen gratuláljak a Kossuth-díjhoz, de a találkozás „percében” eddig nem volt alkalom rá. Hosszabb időre pedig nem akartam zavarni, míg csak valami rendkívül fontos dolog nem jön. Tehát: szívből gratulálok, mert úgy érzem, hogy ez valóban igazságos elismerés volt. Annyira igazságos, hogy talán akik adták, maguk se tudják, mennyire.

Ma kapom meg végső átnézésre Irsai³⁶ szolfézs példatárát. Nagyon érdekel, mi lett végső formája.

A házunkra vonatkozó fellebbezési kérvénynek nem adtak helyt. Ezek szerint most már állami tulajdon. Szüleimet igen megviselte, egyetlen vigaszuk, hogy nyugdíjat még kapnak.

Majd ha visszajönnek, felkeresem Tanár úrékat, addig is kellemes pihenést kívánok, Emma asszonynak kézcsók, Tanár urat sokszor, szeretettel üdvözli

Szőnyi Erzsébet.

Szőnyi Erzsébet emlékezéseiből, az Így láttuk Kodályt című kötetnek a negyvenes évek végére, az ötvenesek elejére utaló sorait idézem:

„Akkoriban kezdődött el a Főiskolán Kodály kezdeményezésére a gyakorló iskolának és az új előképzőnek teljesen a relatív szolmizáció alapjára való állítása. Kodály kívánsága szerint feladatom ezek tanítása lett, így aztán ki kellett próbálnom minden lehetőséget, a gyakorlatokat, feladatokat, melyeket később, ugyancsak Kodály unszolására, le is kellett írnom. Az előképzős és szolfézsórákra ő maga elég gyakran el is látogatott, a vizsgákra pedig mindig eljött, s így nem tudtam kikerülni[...], hogy valóban leírjam a szerzett gyakorlat módszeres összegezését, a kezdetektől a legmagasabb fokig. Így született 1953-ban »A zenei írás-olvasás módszertana« című könyvem.”³⁷

A könyvhöz Kodály, a szerző kérésére, előszót³⁸ és egy háromszólamú énekgyakorlatot írt. Ez a darab inspirálhatta utóbb a *Tricinia*-kötet darabjainak komponálására.

Kodály első felesége, Emma asszony, 1954-ben combcsonttörést szenvedett. Soha többé nem épült fel, de erős akarattal négy évig élt még, hol a Kútvolgyi úti kórházban, hol a köröndi lakásban, hol Galyatetőn. Szőnyi Erzsébet a kórházban is meglátogatta. 1958. augusztus 19-én pedig Galyatetőre írt levelében számolt be aktuális munkájáról: új egyfelvonásos operája, az Oscar Wilde nyomán írt *Firenzei tragédia* elkészültéről és az *Orgonaver-seny* előadásáról:

Mindszent, 1958. VIII. 19.³⁹

Drága Emma Asszony!

Már régen nem hallattam magamról, mozgalmas is volt ez a nyár az idén, most aztán összegyűlt a sok megírni való. Egyben egy aktualitása is van levelemnek: pénteken, augusztus 22-én reggel 9 órakor a Prága I. rádió a pilseni rádiózenekar Eördögh János (mint vendég) vezényletével magyar hangversenyt ad, melynek keretében elhangzik majd Kodály: Nyári esté-je és az én II. *Divertimento*-m. Ezt az állomást nagyon jól lehet hallani a középhullámon a Kossuth-adó közelében, főként így a délelőtti

időben egészen zavartalan az adás. Szeretném egyben Tanár úr figyelmét a karmesterre felhívni, akire bizonyára még jól emlékszik a győri hangversenyről. Sajnos most egészen kátyúba jutott a szekere, sehogy sem tud boldogulni, pedig már nem is fiatal. Tanár úr biztos talál valami alkalmat arra, hogy egy biztatással visszaállítsa a rendes kerékvágásba.

Családommal együtt most itt Mindszenten nyaralok, azaz hogy dolgozom, mert számomra ez inkább pihenés. Napjában egyszer azért lejárunk a Tiszára fürdeni (mert strandidő van!), de a többi időt kótapapír vagy zongora mellett töltöm. Pár napja fejeztem be az egyfelvonásos opera partitúráját (240 oldal lett!), mert már nagyon körmömre égnek a bemutatók. Lehet, hogy már novemberben, vagy januárban meglesz a meiningeni, aztán tavasszal a kopenhágai. Magyar bemutatóról természetesen szó sincs. Kopenhágában az orgonaversenyt is kéri, a rádió számára. Szó van arról is, hogy a jénai orgonaverseny bemutatója egybe esik a meiningeni operabemutatóval, akkor pedig ismét egy keletnémet út áll majd előttem. Divertimentóm azóta a genfi rádióban is elhangzik, persze a magyarban még nem hangzott el. De ugye, jobb így, mintha fordítva lenne?!

Drága Emma asszony, ne tessék haragudni ezért a sok locsogásért, de már úgy hiányzott a személyes beszélgetés, hogy kellett egyszer valamilyen formában beszámolnom legújabb híreimről.

Nem is tudom a pesti cím jó-e? Hátha már Galyán tet-szenek pihenni? Mindenesetre majd csak eljut levelem Emma Asszonyhoz, aztán Pesten, a hó végén vagy szeptember elején személyesen is felkeresem, hogy még elbeszélgezzünk ezekről és egyéb dolgokról. Az idén volt 10 éve, hogy Párisban találkoztunk. Mintha ma lett volna, úgy emlékszem minden részletre! És soha nem is fogom elfelejteni.

Sok-sok szeretettel küldöm kézcsókjaimat, Tanár urat igen szívélyesen üdvözlö

Szónyi Erzsé.

Erre a beszámolóra Emma asszony még válaszolt. Mivel alig látott már, galyatetői levelezőlapját csak diktálni tudta, valószínűleg ápolónőjének (ez magyarázza ortográfiai sajátosságait). Az 1958. augusztus 26-i levelezőlap egyike a feladó utolsó postai küldeményeinek: Kodályné 1958. november 22-én meghalt.

Galya, kedd [1958. augusztus 26.]

Erzsikém ott ér e még e lap nem tudom. De ott ér vagy nem ér. Mondani szeretném mennyire megörvendeztetek aranyos mondanivalóid. Jól csillag alatt születél! Minden sikerült, az is amire előre megjosolták, hogy nem[.] Továbbá[!] is ilyen sikertelenségeket kíván

Szeretettel

E. -, - - -

A levelezés Kodállal Emma asszony halála után is folytatódott, amikor résztvevői nem tartózkodtak egy időben egyazon városban. Kodály többnyire epigrammatikus tömörséggel foglalta össze mondanivalóját, mint 1962. február 17-én, Galyatetőn feladott levelezőlapján:

25én otthon leszek, remélem évről évre magasabb a verseny színvonala.

1én a Szövetségben fogok kis beszélgetést tartani, vendégek szívesen láttatnak.

KZ

A „verseny” a Szőnyi Erzsébet által szervezett zeneakadémiai szolfézsverseny, a „Szövetség” a Magyar Zene-művészek Szövetsége, melynek rendezésében, az eredetileg tervezettnél egy héttel később, Kodály nagyhatású ténybeszámolót tartott *Egy kis számadás* címen a Semmelweis utcai „zenei kombinát” földszintjén. E beszéd szövege csak Kodály halála után látott napvilágot a *Visszatekintés* 3. kötetében (annak 99–112. oldalán).

Hogy milyen hihetetlen hatás érhető el a kodályi nevelési elvek gyakorlati alkalmazásával, arra hadd idézzük a múlt század hatvanas éveitől világjáró Szőnyi Erzsébet egyik levelét.

Moszkva, 1963. I. 19.⁴⁰

Drága Tanár Úr!

Itt ülök a Hotel Berlin 504-es szobájának íróasztalánál, reggel 8 óra van, Helgának⁴¹ mondtam, hogy még pihenjen nyugodtan, mert az este – nem tudván elaludni – éjfél után 1 óráig beszélgettünk.

Tegnap, kedden délelőtt, és hétfőn délután volt az előadásom és gyakorlati bemutatóm. Ezek a szavak olyan szárazon hatnak így leírva, hogy szinte fáj. Amíg személyesen nem találkozunk, le kell írnom azt a szédítő érzést, ami itt volt, amit itt a mi módszerünkkel keltettem. Épp úgy, ahogy Tanár úrral megbeszéltem, nyilvános órát-órákat tartottam. Minden kótából énekelt példa után – kiosztottam a 333-at, Énekeliünk tisztán-t, 3. és 6. gyakorló füzeteket a Módszer-tanomból – megtarthatták – kótát, ajándékként! Hát szinte hörgés volt az örömtől! 8 óra állt rendelkezésemre, ez volt a kötött lehetőség, de a millió kérdés, amelyet feltettek, a nap 24 óráját is elfoglalja. Még a WC előterében is – az előadás szünetében – kézjeleket magyaráztattak velem! Kamcsatkától Kievig, Vlagyivosztoktól Litvániáig jöttek kezét szorítani velünk, autogrammot kérni, s a 200-250 ember, aki – mint ők elnevezték – tanítványomnak nevezi magát, egyformán sugárzó gyermeki arccal forog körülöttünk, és ezer kérdéssel halmozza el Helgát a zenei általánosról, és engem mindenfajta zenei kérdéssel. Nagy szerencsénk, hogy itt van Uhtából Weisz Pál, hazánkfia, aki legalább annyira sugárzó arccal tol-mácsol, mint amennyire a többiek érdeklődnek, mi meg sutba dobva Jurij-t, a hivatalos tolmácsot, akinek halvány gőze sincs a zenéről, egyszerűen rávetettük magunkat Weisz-re, és for-

málisan széttépjük. Egyszerre 8-10 ember fog körül, és kérdez, ő meg boldogan fordít, hisz ez egyúttal az ő szekerét is tolja, mert éppen a magyarországi relatív szolmizációról írja kandidátusi értékezését. Mestere a leningrádi Aron Osztrovszky, aki itt a megnyitó utáni bevezető előadást tartotta, amikor első előadásomat és az előképzős munkát a hallgatóságon(!) bemutattam, utána odajött hozzám, és ezt mondta átszellemült arccal: „Maestro! Maestro! Gross Meister Pedagog” Hiányos nyelvtudása megakadályozta a bővebb kifejtésben. – Most itt olyan a talaj, hogyha – mint Helga helyesen megállapította – meghirdetnék egy többhetes tanfolyamot, mind itt maradnának, és reggeltől estig tanulnának.

Tegnap az előadások után este 6-kor megtartottuk első „sajtófogadásunkat” a Berlin Szálló halljában. Weisz tolmácsolott, jelen volt két kievi tanár, akik az ukrán iskolai énekeskönyveket írták (kaptam belőle dedikált példányt), és sok kérdést tettek fel. De jelen volt a „nővére” is, – így neveztük el a mari köztársaság fővárosa(?) zeneiskolájának vezetőjét, – egy búbajos barna menyecske, szakasztott olyan, mint a mi alföldi asszonyaink. Összecsókolódtunk, és elkezdtük énekelni a Bic. IV-ből a „Folyik a víz”⁴² kezdetűt, 2 szólamban, mondhatni könnyes szemmel, ő mari nyelven, mi meg magyarul... Oda is adtam neki a Bic. IV-et meg az Ötfokú III-t,⁴³ azzal, hogy Tanár úr is neki adná, ha látná... kölcsönösen megígértük egymásnak, hogy összeköttetésben maradunk.

Köteteket írhatnék tele! Talán szóban többet sikerül elmondani. Most éppen Bécsben vannak, ugye? Naponta, óránként, percenként emlegetjük Tanár urat, és sok, igaz szeretettel üdvözlí, Sáríkat csókolja

Erzsi

Hadd fejezzem be a dokumentumok közlését és kommentálását ezen az optimizmust sugárzó magaslati ponton. Megírásuk óta elmúlt egy fél évszázad, mely a művészi zene hazai recepciójában inkább visszaszoru-

lást, semmint előretörést hozott. De az, ami egyszer sokak összefogásából már megszületett – mely összefogás kezdeményezője Kodály volt, az ő legközelebbi pedagógus-munkatársainak egyike pedig Szőnyi Erzsébet –, az valamilyen formában bizonyosan fennmarad az emberi műveltség történetében. S ha ma inkább az *apály* jelenségeit tapasztaljuk is: azt törvényszerűen követnie kell a kultúra *áradásának*. Hogy elkövetkezik-e? E kérdésre csak Kodály szavaival válaszolhatok: *Rajtunk áll.*

BÓNIS FERENC

(Részlet a szerző Rákóczi induló – Kossuth szimfónia – Székelyfonó című, megjelenés előtt álló könyvéből, a Balassi Kiadó szíves engedélyével.)

Jegyzetek

¹ Kodály Zoltán: *Visszatekintés*, összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Bónis Ferenc, Budapest 1964, I: 207

² Kodály Archívum (KA), Szőnyi Epist. 1. Pécsre küldve

³ Ugyanott, Szőnyi Epist. 2. – 1946/47-ben a Kodály házaspár hét és fél hónapot töltött Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, három hetet a Szovjetunióban. Rövid budapesti tartózkodásaik alatt 1947. május 11-én és július 8-án kereste fel őket Szőnyi Erzsébet. Július 12-től 30-ig egy bonyhádi továbbképzőt irányított Kodály. Szőnyi augusztus 2-i levele már újra Budapesten találta őket.

⁴ *Így láttuk Kodályt*. Nyolcvan emlékezés, szerkesztette Bónis Ferenc, Budapest 3/1994, 253.

⁵ Szőnyi Erzsébet gyűjteményében. – Auer Pál (1885–1978) diplomata, kiszagdapárti politikus, 1946–1947. június 2-ig párizsi magyar követ. Nagy Ferenc kiszagdapárti miniszterelnök emigrációja után Auer lemondott diplomáciai funkciójáról és Franciaországban maradt. Szőnyi nem kézbesíthette már neki Kodály ajánlólevelét. Auer utóda párizsi magyar követként gróf Károlyi Mihály lett.

⁶ KA Szőnyi Epist. 3

⁷ KA Szőnyi Epist. 4

⁸ Lelkes István (1905–1983) irodalomtörténész, 1946–1949 között a párizsi Magyar Intézet igazgatója.

⁹ Gróf Károlyi Mihály (1875–1955), 1918–1919-ben Magyarország miniszterelnöke, 1919. január 11-től március 21-ig köztársasági elnöke, 1947-től 1949-ig párizsi követe.

¹⁰ Harsányi Tibor (1898–1954) zeneszerző, Kodály tanítványa, 1933 óta Párizsban élt.

¹¹ Arma: Paul Arma (1905–1987), Weissshaus Imre néven Bartók zongoristatanítványa; zeneszerző. 1931-től Dessauban élt, utóbb Franciaországban telepedett le. Nevéhez fűződik a spanyol polgárháború nemzetközi brigádjának indulója („Madrid határán”).

¹² G.: Gergely János (1911–1996), Párizsban letelepedett magyar zenekutató, a párizsi Magyar Intézet munkatársa.

¹³ Nadia Boulanger (1887–1979), nagy hírű francia zenepedagógus, zeneszerző és karmesternő, Szőnyi Erzsébet párizsi mestereinek egyike.

¹⁴ Lásd, 9. jegyzetet.

¹⁵ Lásd a 12. jegyzetet.

¹⁶ Lásd a 8. jegyzetet.

¹⁷ Kerényi György („Kgygy”, 1902–1986), Kodály zeneszerzés-tanítványa, népzene kutató és zenei lapszerkesztő. 1948-ig Szőnyi Erzsébet vőlegénye.

¹⁸ P. Szedő Dénes (1902–1983), Ferenc-rendi szerzetes, költő. Kodály több kompozíciójához írt verset.

¹⁹ „A győri Kiss Lajos” (1900–1982) népzene kutató, a levél írása idején karnagy Győrben.

²⁰ KA Szőnyi Epist. 5

²¹ Kerényi György

²² Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató, politikus, 1947–1950 között kultuszminister.

²³ Kerényi György

²⁴ KA Szőnyi Epist. 6

²⁵ *Így láttuk Kodályt* 3/1994, 254–255

²⁶ Ugyanott, 255

²⁷ KA Szőnyi Epist. 7

²⁸ KA Szőnyi Epist. 9

²⁹ Kertész Gyula (1900–1967), Kodály egykori tanítványa, a Magyar Kórus kiadó igazgatója

³⁰ Kozma Erzsébet zongoratanárnő, Kozma Lajos műépítész leánya, 1949–1956 között a Zeneművészeti Főiskola főtktára.

³¹ Kadosa Pál (1903–1983) zeneszerző és zongoraművész, a Zeneművészeti Főiskola tanszakvezető tanára.

³² Ti. a Zeneakadémia nevében.

³³ Zathureczky Ede (1903–1959) hegedűművész, 1943–1956 között a Zeneművészeti Főiskola főigazgatója.

³⁴ KA Szőnyi Epist. 10

³⁵ Gát József és Forrai Miklós: szolfézszt is tanító főiskolai tanárok.

³⁶ Irsai Vera (1908–1971) zenepedagógus, több szolfézs kiadvány szerzője

³⁷ *Így láttuk Kodályt* 3/1994, 255

³⁸ A zenei írás-olvasás módszertana. Előszó Szőnyi Erzsébet könyvéhez in: *Visszatekintés*, Budapest 1964, I: 292–295

³⁹ KA Szőnyi Epist. 15

⁴⁰ KA Szőnyi Epist. 27

⁴¹ Párkainé Szabó Helga

⁴² Ez a cseremiszt népdal az előképe az első témának Kodály *Szimfóniája* II. tételében.

⁴³ *Bicinia hungarica, Ötfokú zene*: Kodály művei.

CARAVAGGIÓTÓL CANALETTÓIG

Egy nagy kiállítás – és a magyar műgyűjtés

I.

Már a kiállítás felütése is telibe talál. A látogató, aki a barokk „mint az ellenreformáció művészete, amit a jezsuiták terjesztettek” sematikus sablonjához szokott, belépve az első terembe, rácsodálkozik az itt látható világi témájú képek életteljességére és életközelségére. A jobb oldali falon egy Caravaggio-követőtől lát hatalmas méretű, telített asztalon gyümölcsökkel dús csendéletet, majd a főfalon Caravaggiótól a *Gyíktól megmart ifjú* eltorzult arcát. Ezután a terem ellentétes falán a „csendéletes arckép” párjaként egy zsánerjelenetet: kocsmabelsőt, kétes foglalkozású alakokkal. Így a belépőt egy allegorikus kép, majd egy hatalmas, az élet bőségére és élvezetére utaló csendéletkép fogadja: a narcisztikus Én-t a még „élő” természet gyümölcseinek romlandó-sárguló levelei kísérik, mintegy figyelmeztetésként a mulandóságra. A két hatalmas méretű csendélet az élet örömeire utal, de immár a *natura morta* műfajában, mert minden a terített asztalon van, levágva természeti környezetéről. Távolabb a zsánerjelenet az utca és az alvilág bizonytalan erkölcsű, csaló szereplőit és csalóka létét idézi föl, majd a következő képen, a kártyások festményén az olcsó szórakozás és az élet gyönyörűségei mögött ott a barokk tulajdonképpeni életérzés-hátttere: a hétköznapi valóság csábításai mögött felsejlő bizonytalanság, és az értékek változásának megsejtése.

Mennyire más ez így, mint az iskolás szövegek be-tanult leckéje! Kitűnő rendezés, már ettől a mozzanattól

kezdvé. A kiállítás rendezői, Dobos Zsuzsanna és ifj. Tátrai Vilmos úgy hívták meg a vendégműveket, hogy belülről, az itáliai talajról, a történeti mozgások alapján, egy nagy művészettörténeti korszak belső menetét alaposan ismerve válogatták a külföldről hozott festményeket. Mégpedig azzal a céllal, hogy nem a magyar filológia sémáira támaszkodó „barokk festészet Itáliában” képlethez tartották magukat, hanem ahhoz az *image*-hoz, amely bennük mint szakértőkben évtizedes kutatómunka eredményeként megfogalmazódott, és évtizedeken át gyarapodott.

Rómába a barokk Észak-Itáliából köszönt be Caravaggio személyével. Még nem teljes *barocco*, még csak – a kortársak szóhasználatával – *naturalismo*, *senza decoro*, hiszen az, ami lényege lesz ennek a nagy századnak, a *Seicentónak*: a *sensualismo* és *sensibilitá*, ekkor egy fiatal gényusz később kibomló démonikus természetének első, még formálódó terméke. Az első tőle látható kép még nem kiérlelt modorát mutatja: a kiváló részletek ellenére anatómiai bizonytalanság van a test formálásában és a színek kissé megoldatlan egymásmellettségében.

De a barokk nem egyedi mesterek egyéni iránya, hanem jellegzetes, koherens korstílus, amelyben egyesül egy hatalmas reformtörekvés, az egyházi és világi reprezentáció nyelvezete a hagyományok továbbvitelével: újrateremtve ezeket úgy, hogy még a reneszánsz antik művészetértelmezése az etalon. Természet és ész, empirizmus és ráció, szenvedély és fegyelem jelzik fejlődését, állandó újításokkal.

Caravaggio azonban a kortársaitól eltérően értelmezi a múltat, és a *storiát*, színeiben testes, beszédes, tere mélység nélkül is plasztikus. Az alakok látszólagos rendezetlensége – sokszor az alul- és közelnézet következtében és előzményektől mentes kötetlenségével – megdöbbenően, s kezdetben elfogadhatatlanul újító, hiszen

saját, ugyancsak a társadalom margóján töltött napjainak krónikáját adja. Mikor Rómába érkezik, szinkretizmus él körülötte a művészetben: bevett morális határokat feloldó új magatartásformák keverednek tradicionális esztétikai beállítódással. Az „értők” megkövetelik a formák „szép-ségét” és „korrektségét” (forma-teljességét), noha ezek már nem tudják kifejezni az új érzéseket és ideológiai tartalmakat. Caravaggio északról jön, a római előadásmódot nem tekinti kötelező érvényűnek. Számára a metafizikai *concelto* visszavonhatatlanul a múlté; nála a morális és esztétikai program az igazság, a legfőbb „idea” bemutatója. Példáját, a vidéki *homo novus*-ét egész telepre való külföldi követi: hollandok, flamandok, legkiváltképp franciák és spanyolok is. Az ifjú Velázquez, Rembrandt, Vermeer átdolgozva, saját egyéniségükhöz igazítva és lokális kötöttségeikhez illeszkedve végeredményben indulásukkor mind caravaggisták valamilyen módon. De azokká válnak, ismét egyéniesítve a *caravaggism*-ot a Nápolyban működő, vagy itt megforduló spanyolok: Zurbaran és Ribera is.

Tágul a római követők köre is. Magából Rómából Orazio Borgianni, Velencéből Carlo Saraceni, Nápolyból Giovanni Battista Caracciolo, Mantovából Bartolomeo Manfredi lesznek a „tanítványok”. Saraceni a mese nosztalgijával festi az antik témák irodalmi toposzait, Borgianni, visszatérve rövid ibériai tartózkodásból, *impasto* technikájával érzékelteti, Manfredi a római csapszékek és *locandák* életét a zsánerkép kialakuló műfajába emeli. Míg Caravaggio a „pincehomályba” süllyeszti a bibliai eseményeket, addig Manfredi jelmezes alakjai, a szabados katonák, léhűtő kártyázók, jövődömdő cigány-asszony, munka nélküli naplopók az előadás bravúrával varázsolnak elénk ünnepi illúziót, nyoma sincs a nyomornak és az emberi aljasság naturalista-kritikus bemutatásának.

Amikor Rómában a caravaggizmust visszautasítják és meghaladják, ez irányt vesz Nápoly és Szicília felé (Caravaggio utolsó tartózkodási helyei), és itt válik, nem utolsósorban spanyol mesterek kezén *pikareszkké* és *tenebrosóvá*. A rövid életű Serodine munkásságában viláan fel ismét a *caravaggismo*, az ő forradalmi zsenialitását nem kisebb művészettörténész, mint Roberto Longhi rekonstruálja. (Serodine hősie helytállására és önállóságára mi sem utal jobban, mint az, hogy „festészete elérkezik egy olyan pontig, ahol megoldja a fénykezelést a szabadban” – írja Longhi –, olyan problémát, amely nem volt a szigorú rendű caravaggisták célkitűzése.)

VIII. Orbán pápával fordulat következett a római művészetben: a klasszicizmus kerekedik felül, Róma ekkor alakul át immár nagymértékben (épületeiben is) barokká. Dichotom ritmusú lesz a római művészet, egyben klasszicista, de ugyanakkor sajátosan pre-romantikus.

A bolognai festők római megjelenésével azonban nem doktrinér-akadémikus irány jelenik meg. Nem a klasszikus ideák újraszületését figyelhetjük meg a klasszicizmus nyelvének szabályokba rendezésével: ez a művészet eredeti volt, szellemileg a forma rendezettségére irányult, de nem a firenzeiek intellektualizmusával, hanem sokkal inkább a természet felé való lírai nyitottsággal. Annibale Carracci, Guido Reni, Domenichino, Lanfranco bizonyos nosztalgiával fordultak az általuk aranykorinak tartott normák felé anélkül, hogy az elemi emberi érzelmek bemutatását elkerülnék. Miként a fenti mesterek, úgy Sacchi, Poussin, Claude Lorrain – a munkásságukat Rómában kibontakoztató franciák, akik hatással vannak a helyi mesterekre is – vegyítik műveikben a természet megújult értelmezését bizonyos klasszicista formafegyelemmel, s noha a római franciáknál még nem válik el a formák vagy színek elsőbbségéről folytatott vita, később a francia Akadémián a poussinisták és rubensisták között majd élénk

kontroverziává válik a Seicento folyamán a festészet e két alapelehetősége. Annibale Carracci a Palazzo Farnese-beli nagy freskóján szerencsésen egyesíti a határozottan rajzolt formát a színek áradó bőségével, mintegy újraidézni kívánja Raffaello modelljeit. Guido Reni jut legtávolabbra a caravaggizmustól. Nála a szép forma az elsődleges. Alakjainak előadásában mintegy a szobrászi formák világosságát idézi. Sokan tekintették őt a *Seicento* Raffaellójának, klasszicizmusának eredménye, hogy Európában is elhíresült munkássága hallatlan népszerűségnek örvendett.

A nápolyi művészek sajátos népközelsége, folklorikus szenvedélyessége Caracciólónál, az első helybeli Caravaggio-követőnél jelentkezik. A spanyolok viszont követik a caravaggizmust. Ribera és Zurbaran, előbbi nyers modorával a realizmust emeli be, utóbbi meglepő színkezelésével sorakozik a barokk szenzualistái közé.

E művészettörténeti vázlatban akartuk összefoglalni olvasóink számára azt a fényes korszakot, amit az itáliai festészet a 17. és 18. században Európának jelentett. Figyeljünk a logikai és történeti sorrendre: Itália jelenti Európa számára! Így tehát a katalógus egyik, egyébként kitűnő összefoglalásában, Jernyey Kiss János *Itália festészete a 17–18. században* című tanulmányában ez a mondat: „Az itáliai festészet e két századát a barokk, Európa ez idő tájt uralkodó korstílusa határozza meg” épp fordítva igaz: Itália határozza meg Európa stílusát. Jernyey dolgozatának háttér-bibliográfiájában a korszak művészetével foglalkozó klasszikus, olasz nyelvű irodalom leghíresebb, alapokat teremtő dolgozatai csak ott, nem a főszövegben tűnnek fel. Ennek ellenére Jernyey kiválóan érzékelteti azt a két meghatározó vonulatot, a *caravaggismót* – nevezzük elnagyoltan naturalizmusnak – és a Carracciak vonalát – nevezzük szintén elnagyoltan klasszicizáló eklektikának –, amelyekből kifejlődött e két évszázad festészete, s amely művek a katalógus nagy

dolgozatában a szerző Vécsey Axel szerint a magyar kortárs gyűjtők fő érdeklődési területét jelentette.

Kétségtelen: a 17–18. századi magyar műgyűjtők nem tudhatták: Caravaggio és a Carracciak irányultsága néha találkozott. Így például „technikájuk”, azaz egy festmény előkészítésében a közvetlen, a modell után készített rajz (*disegno*) mindkettőben jelentős szerepet játszott. Annibale Carracci bolognai műhelyében a közvetlen modellek nyomán készült rajzok ugyanolyan fontosak voltak, mint Rómában a Caravaggio szegénysége miatt ismerősökből választott modellek szerepeltetése. Carracci is fest utcai jeleneteket, de ezek expresszivitásukban és kifejező irányban mások, mint Caravaggio „realizmusa” (akinek színvilágát egy kiváló hozzáértő, Theodor Hetzer a dolgokhoz simuló, tapadó [*dinglich gebunden*] színképzésnek tart, s amely nem a fantáziából, hanem az élet hétköznapiságából születik). Nem a modell stúdiumhiánya vagy megléte a vízválasztó e két irány között! Carracci műhelye tulajdonképpen „akadémia”, de amikor Rómába költözik, lemond az ellenreformáció rábeszélő, heroizáló történetábrázolásáról, s eklektikájában Raffaellt és Coreggiót követve antik mitológiákhoz fordul, s a Palazzo Farnesében megalkotja évszázadnak mintául szolgáló eklektikáját, ahogy a Carracciak vezetik be az ideális tájképfestészetet is, amely majd a kabinet képek produkcióinak végső stádiumában *veduta* festészetté szelődül. Caravaggio vonala a szenteket az utca emberének láttatja, talán az ő modern értelmű típusalkotó csendeletei nélkül nem így alakult volna e műnem története.

II.

A magyar műgyűjtés története a 17. és különösen a 18. században követi a külföld ez irányú tevékenységét. Főúri, nagy gyűjtőink nem tettek mást, mint amit Európa más részein is: az itáliai barokk korszak mindkét, majd

ZUCCARELLI, FRANCESCO: TÁJ HÍDDAL, 1735 KÖRÜL
Olaj, vászon, Budapest, Szépművészeti Múzeum

később további ágazatának mestereitől kívántak képeket beszerezni. Nos, a katalógus legfontosabb dolgozata, Vécsey Axel *A 17–18. századi olasz festészet magyarországi fogadtatása: közízlés és műgyűjtés* című írása ezt a gyűjtőtevékenységet követi, példás anyagismerettel, kimerítő körütekintéssel, helyek és helyzetek, szándékok és körülmények egzakt feltérképezésével és összefoglalásával. Kitűnő, igényes munka: hatalmas tárgyi ismerettel foglalja össze a szakirodalomban szétszórta közzétett eredményeket, s közben nem marad adós saját véleményének ismertetésével sem. A dolgozat azonban csak a műgyűjtés egyik aspektusából tárja föl az ízlésváltozás mikéntjeit, s elköveti azt a – műtörténetírásunkban immár több évtizede gyakorolt – hibát, hogy kitüntetett helyre emeli a reprezentációs igényt. Pedig a gyűjtés ebben a korban (is) nemcsak a gazdagodással és kétségtelenül a reprezentáci-

óval függ össze, hanem az ízléssel és a művelődés átfogó értelemben vett irányultságával is, sőt az egyháziaknál a vallási tendencia rábeszélő felerősítésének egyik eszköze, tehát *propaganda fidei*, míg a magánosoknál az elmélkedés, a képnézés, a párbeszéd a képekkel esztétikai terrénuma lesz, amely mögött ott húzódnak a kor irodalmi ízlés- és mentalitáspreferenciái is! Ezért talán még erőteljesebben lehetett volna hangsúlyozni azt, hogy e két évszázad művészeti termésére irányuló magyar gyűjtésben három nagy korszak különíthető el egymástól: a korai (főúri) – a burckhardti értelemben vett – *dilettante* közelítés, majd a *connoisseur*ök révén alakuló gyűjtéspreferenciák nyomán terebélyesedő jelensége, hogy majd ezek felerősítést nyerjenek a 19. században csúcsosodó *Sehnsucht nach Italien* égisze alatt. Aztán a művészettörténet porondra lépésével a 19. században Itália felé fordulva izmosodik a tevékenység, mintegy szinuszgörbeként alakulva a három alapító atyától kezdve (Ipolyi, Römer, Henszlman), a Pulszkyakkal folytatódva, Gerevich Tiboron át, elméleti síkon a barokk elutasításában megfogalmazott beállítódásban, hogy a 20. századi tudományos feldolgozás igényének megfelelően a teljességre törekedjen (Petrovics, Pigler), és eljusson a mai helyzetig: az 1950–1989-es, immár redukált eszközökkel megvalósított múzeumi vásárlásokig. Ezzel beállítva és lezárva az itáliai 17–18. századi festészet emlékeinek magyarországi leltárát.

A szakrális művészetet kivéve tehát a 17. századtól a magyarok Itáliára irányuló műgyűjtése a privát szférától fokozatosan terjed át a közszféra felé. A magyar főurak, egyházfők, főemberek (Pyrker, Esterházy, Bruckenthal, Pálffy stb.) megnyitják galériáikat a nagyközönség előtt, majd a tudományos megismerés és múzeumi célirányos gyűjtés következtében a nemzeti művelődés tágabb horizontjába lép az olasz képek és ezen keresztül az olasz kultúra magyarországi recepciója.

Tehát: reprezentáció? Az is! Gyűjtőszenvedély? Minden bizonnyal! Tezaurálás, értékfelhalmozás? Ez is. Kereskedelem? Szándékos befektetés? Ez is! A kutyabőr és bárói cím felerősítése? Kulturális sznobizmus? Kastély- és lakásdekoráció? Igen, mindez benne van. De úgy vélem, nem elhanyagolható a gyűjtés művelődéstörténeti szerepe: azaz a művészet ideális „fogyasztásának” kultúrtörténeti keretei és megalapozottsága. Ezért a kiváló dolgozat néhány pontjához ebből a szempontból kívánok néhány kiegészítést tenni.

A szerző egyik fejezetével találkozok a mi csoportosításunk első fejezete. Ide azokat az egyházi férfiúkat sorolnám, akik a felső papsághoz tartoztak. Nos, e körből sejtesem nyomán lesz még kutatnivaló, különösen Bitskey István úttörő kutatásai nyomán, aki a *Hungariából Rómába – A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyar barokk művelődés* című művében a Rómában tanuló magyar főurak, főpapok ottani tartózkodását és műveltségi orientációját elemezte ki. Faludi Ferenc személye összekötő a Batthyányak köpcsényi kastélyával, ahol e család ugyancsak érdekelt volt palotájuk „*reprezentatis*” dekoratív belső berendezésének igényes megvalósításában. Faludi az első, aki a magyar nyelvű irodalomban, a magyar kultúrában először írta le Caravaggio nevét. Erre Szauder József, a kiváló irodalomtörténész, jeles italianista mutatott rá, amikor idézte őt egy 1948-as dolgozatában, közölve, hogy Faludi az *Omniárium*a névjegyzékében ezt írta le a 32. folio recto közepén: „Caravaccio Madonna cum (olvashatatlan rész)...Ruas mori” (egy Madonna-kép látásáról szóló említés), s említi még Masucci *pittore* nevét is. Tehát: a négy-öt évet Rómában töltő magyar jezsuita is felfigyelt a festőre. A *dilettanték* gyűjtési ízlésének gyökerei minden bizonnyal pompakedvelésükhöz is kötődött, erről szóló eklatáns példa Horányi Mátyás *Eszterházi vigasságok* című fontos, részletező értekezése. Az, hogy

Eszterházán a hercegek házi színpadképeihez milyen minőségű és mennyiségű, színpadképet ábrázoló metszet volt, megtudtuk Belitska–Scholtz Hedvig egykori doktori értekezéséből, majd e tárgykörben írt dolgozataiból, s olvasgatva ezeket, világossá válhat előttünk, hogy például az Esterházyak gyűjtése, vagy azok első impulzusai sem olyan egyszerűen a „reprézentáció” terminusának fiókjába illeszthetők. Ugyanis a „reprézentációt” megelőzi a tájékozódás.

És vajon reprézentációnak lehetne nevezni azt a „megrendelői” gesztust, amikor Itália vándora emlékeztetőül városképet rendel egy helyi jeles festőtől, hogy ott-honában felidézze a korábban látottakat? S vajon nem így történt számos magyar „gyűjtő” esetében, amiről egyelőre kutatások hiányában vagy levéltári feltárás hiányában még nem tudunk? Legyen ez a megrendelés akár szerényebb, például *vedutákról* készített metszetek gyűjtése?

Nyilvánvaló: a színház – a színpad – képei kötődtek a korszak képeinek táj- és enteriőrábrázolásaihoz, így valamiképpen megvilágítják a hercegi udvar belső berendezéseinek ízlésvilágát. Arra pedig, hogy a gyűjtés és a megrendelések nem csak „világi” reprézentációt voltak hivatva kielégíteni, két nyilvánvaló példánk van. A főúri kastélyok magánkápolnáinak oltárképei és általában a vallási képek nem feltétlenül a reprézentáció eszközei. Ha elvégeznénk a katalógus itt tárgyalt dolgozatában idézett képek statisztikai mutatóját, melyek nem stílusirányok és iskolák szerint csoportosítanak, hanem a 17. és 18. században magyar gyűjteményekbe került festmények témáit sorolnánk föl, a százalékos arány az egyházi vonatkozású festmények számbeli fölényét mutatná. Nem feledhetjük, hogy a 150 éves pogány uralom után vagyunk, a megújuló vallásosság művészeti „feldolgozása” a kor elsőrendű feladatai közé tartozik, elegendő egy tudósan válogatott *Régi magyar költők tára* antológiát

kézbe vennünk, hogy meggyőződünk a magyar élet valóságosságának fellendüléséről. És ennek fontos kísérője a képzőművészet, amelynek ábrázolási köre a szakrális szférában nem a reprezentációt volt hivatva betölteni. Egyébként a kiállítás 142 képe közül 63 vallásos tárgyú, amely válogatás jól példázza az európai festészet alakulásának tendenciáját: az elvilágiasodást.

S immár eljutunk a „reprezentáció” olyan sajátos válfajához, amely minden bizonnyal a francia felvilágosodás eszméitől is ösztönözve már a közjót szolgálja: Pyrker, Esterházy, Bruckenthal megnyitják palotáik gyűjteményeit az érdeklődő közönség előtt. A 19. század a nagy múzeumi gyűjtések kora, jól látja Vécsey. Pulszky Károly későn érkezik Itáliába, valószínűleg nemcsak eredeti programja következtében, hanem a beszerzés lehetőségeinek hiánya miatt sem tud barokk képeket beszerezni. Úgy vélem, a kitűnő dolgozat e helyen egy kissé szigorú Pulszky megítélésben: hiszen a Tschudival 1883-ban Bécsben, német nyelven kiadott *Die Landes – Gemaelde Galerie in Budapest* című munkájában, az általa jegyzett szövegrészekben (igaz, ő az északi iskolákat írta meg) egyáltalán nem nyilatkozik megvetően a barokk mesterekről.

Megjegyzéseink végén még egy körülményre hívnám fel a szerző figyelmét. A barokk recepció tudományos korszakában, ha a Szépművészeti Múzeum nem is tudott mindig nagy vásárlásokkal jeleskedni – noha, mint ezt Vécsey is említi, 1950–1989 között majd száz művet szerzett meg –, az intézet falai között nagyvonalú barokk-kutatás folyt. Fentebb utaltunk a modell utáni rajzok fontosságára. Nos, két alapvető feldolgozás született a múzeumi falakon belül: Fenyő Iván *Norditalienische Handzeichnungen*, és Czére Andrea *Bolognai művészek rajzai* című munkái. Mindkettő nélkülözhetetlen a múzeum grafikai gyűjteménye törzsanyagának ismeretéhez, és bennük számtalan esetben került tárgyalásra olasz

festmény, hiszen a rajzok nagy része előkészítő rajz festményekhez, freskókhoz. E két tudós jelentős hozzájárulása az itáliai művészet hazai recepciójához nem kapott említést a dolgozatban. Ugyancsak hiányolom Szigethy Ágnes munkásságának legalább az említését (a szerző a bibliográfia művei közül egy kis tanulmánykötetet és katalógust azért említ). Szigethy Ágnes a Szépművészeti Múzeum kiváló szakértője volt, az ő munkássága nélkül, és az általam hiányolt tágabb művelődési háttér nélkül a más részről kiváló munka egyelőre csak a vizsgált témában fellelhető munkák mennyiségi számvetése, ami a szerző tollából további szélesítésre vár – azért, hogy tőle kapjuk az itáliai festészet magyarországi sorsának, recepciójának és kollekcióinak teljes nagymonográfiáját.

De térjünk vissza a rendezés dicséretéhez! Nem vezetem végig olvasómat a kiállításon, megtették azt a kitűnően fogalmazott referenciatáblák és a dicsérendően felkészült tárlatvezetők. Nagyívű koncepciót tapinthatunk ki a rendezésben. Időnként követi egymást egy-egy Caravaggio-kép és a követők hasonló témájú munkái; kilenc fő mű szerepel a kiállításon, a kölcsönző Galleria Borghese (Roma), Fondazione R. Longhi (Firenze), Vicenza, Genova, Szentpétervár Ermitázs, London National Gallery, Palacio Real (Madrid), Palazzo Pitti (Firenze) jóvoltából. Nagyszerűen alkalmazták a rendezők az utolsó terem máskor akadályokat jelentő ión oszlopsorát, amelyek közében tengelyes középpontban akasztották a *vedutákat*.

A kiállítás dallamvonalát és ritmusát követve mintegy a klasszikus szimfónia szonátaformájának szerkezete rémlik fel előttünk. Az első nagy akkord után a főtémák bemutatásával kezdődik, majd áttér a feldolgozási részre, hogy a vége előtt ismét felerősödjének a színek; a téma visszatér, de ezt már nem kísérik a francia festők, mint Tournier vagy Valentin mellékszólamai. Itt már Itália a *passato nobilissimo*, az olasz nagy század utórezdülésének,

búcsújának díszletei, a firenzei terek, a római épületek és a velencei főutca patrícuspalotái láthatók, de mindez már festőileg más, ugyan még a mikroszkopikus luminizmus, Canaletto és Guardi képein: a víz felszínének meg-megcsendülése a Canal Grandén őrt álló, áttört faragású palota homlokzatain. Mindez egy nagy korszak lezáró akkordja. Az *enfilade* végén már halványabbak a színek a két római *vedután*, nem a kortárs Velence jelenik meg, hanem a távolodó, pontosabban a barokkot leváltó klasszicizmus díszletei, a római antikvitás helyei – de nem ez a melankolikus befejezés a kiállítás utolsó üzenete, hanem egy hatalmas, tanulságos *vedutagyűjtemény*: Paolo Panini képzeletbeli képtára, amelyen még a felvilágosult *dilettante* retrospektív gyűjtőszenvédélye és az antikvárius proto-historicizmusa, klasszicizáló ízlése int búcsút a tárlat látogatóinak.

EISLER JÁNOS

(Lapszámunkban a kiállítással foglalkozó két cikkben hivatkozott katalógus: *Caravaggiótól Canalettoig – Az itáliai barokk és rokokó festészet remekművei*. Dobos Zsuzsanna (szerk.), Szépművészeti Múzeum, 2013, Budapest. 458)

A BŐSÉG ZAVARA – CARAVAGGIÓTÓL CANALETTÓIG

Az itáliai barokk és rokokó festészet remekművei

Szépművészeti Múzeum 2013. október – 2014. február

A cím teljesen egyértelművé teszi az érdeklődő látogató számára, hogy egy stíluskorszakot mutat be a kiállítás, az itáliai festészet remekművein keresztül. A két név egyúttal azt is sugallja, hogy a barokk művészet kezdeteként Caravaggio, végeként Canaletto jelenik meg. A válogatás a kurátor felelőssége – nyilván ahány kurátor, annyiféle válogatást kaphatna a közönség. Am egy adottságot kikerülhetetlenül figyelembe kell és illik venni, nevezetesen, hogy a Szépművészeti Múzeumban rendezték a kiállítást. Abban a múzeumban, amely számos európai hírnő művészettörténész szerint gyűjteménye révén igen jó helyet foglal el a hasonló múzeumok között. Ez a bemutatott műtárgyanyag áttekintésekor is érzékelhető, csaknem negyedük származik a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből. De akár nagyobb is lehetne ez az arány, hiszen a felvonultatott művészek közül sokan képviseltetik magukat kvalitásos alkotással a kollekcióban.

A címben szereplő nevek nemcsak a korszakhatárok jelzésére szolgálnak, hanem egyúttal különös vonzerőt is gyakorolnak a közönségre. E tekintetben Caravaggio neve kétségtelenül nagy hatással bír – 2010 februárjában a festő halálának négyszázadik évfordulóját megünnepelelő a Scuderie del Quirinale épületében, Rómában nyílt meg életmű-kiállítás. Caravaggio teljes életművének bemutatása nem igényelne sok helyet, hiszen mintegy hatvan hiteles alkotása maradt ránk, amelyek egy része

a helyéről elmozdíthatatlan oltárkép. A római életműtárlatra például 24 művét gyűjtötték össze, s az érdeklődést jelezte a hatvanezret meghaladó előzetes jegyfoglalás.

A budapesti kiállításra kilenc Caravaggio-mű érkezett, a római huszonnéggyel összevetve, de önmagában is tekintélyes mennyiség. Persze furcsa és abszurd egy kiállítás kapcsán számokról, mennyiségről beszélni, hiszen az, hogy száz fölötti számú művész munkáit láthatjuk a Szépművészetiben, még semmit sem mond el magáról a kiállításról. Nyolc egységbe csoportosulnak a művek, és ez a nyolc egység megfontolt időrendben történetet mesél el. Ez a történet az egyetemes művészettörténet egyik legérdekesebb elbeszélése, s hozzá a szereplők az egyetemes művészettörténet a kiállításon bemutatott korszakának legnagyobbjai. A történet azonban sokrétű és szerzteágazó, így bármilyen kiemelkedőek is szereplői, lévén sokan, még a legnagyobbakat is csak egy-két művük képviseli – természetesen Caravaggio kivételével.

Az efféle történetmesélő kiállítás ma már ritkaságszámba megy – az idea, a koncepció újdonsága legalább annyira fontos követelmény a rendezés vonatkozásában, mint amilyen fontosnak tartották ugyanezt a barokk művészetben. Persze az egyes egységek címadásánál azért érezhető a fentieknek való megfelelés kényszere, hol több, hol kevesebb sikerrel.

A történet, az itáliai barokk történetének elbeszélése rögtön két korai Caravaggio-képpel kezdődik. A fejezet cím – *Szemtől szemben a valósággal* – nehezen értelmezhető. Talán Caravaggio sokat emlegetett naturalizmusára akar utalni, ami persze egy puszta jelzőnél sokkal több és bonyolultabb volt, de valószínűbb, s az ebben a részben bemutatott 19 képből ítélve is úgy tűnik, a Caravaggio-követők csoportjának műveiből válogatott itt a kurátor. Gyengébbek – például Leonello Spada *Jövendőmondója* – mellett olyanokat, amelyeket sokáig magának

Caravaggiónak tulajdonítottak, például Nicolas Régnier és Nicolas Tournier képeit, amelyek jól példázzák, hogy ugyan Caravaggiónak nem voltak tanítványai, mégis hatása nyomon követhető számos festő életművében, meglehetősen hosszú időszakban, földrajzilag változatos helyeken.

Talán nem véletlen, hogy a második részben – *Isteni fény – ördögi árnyék* – található a legtöbb Caravaggio-kép, szám szerint hat. A meglehetősen hatásvadász cím valami olyat takar, ami a barokk leglényege. Minden egyes kép dráma – vér, szenvedés, gyötrelem, halál. A *Töviskoronázás*, vagy az *Ecce Homo* kompozícióinak megoldását épp a téma más művészekről származó változatai emelik egyedivé és különlegessé. Giulio Cesare Procaccini *Ecce Homója* például Caravaggio képével összevetve zavaros, gyenge, mesterkélt műnek tűnik. Caravaggio drámája nem holmi külsőségekben nyilvánul meg, a mellvéd előtt feltűnő három alak közül az elől álló összekötözött kezű, lehajtott fejű Krisztus maga a megadó szenvedés, a mellette megjelenő, felé mutató Pilátus öltözete akár egy itáliai nemesúré, a mögöttük feltűnő figurának feladata nem több, mint kettejüket összekötni. A háttér semleges, semmilyen zavaró motívum nem vonja el a tekintetünket az előtér súlyos feszültséget hordozó jelenetétől. Utánozni sokan kísérelték meg ezt, kevés sikerrel. A passiójelenségek, illetve a halott Krisztus testének bravúros rövidülésben történő ábrázolása a barokk művészet kedvelt témái voltak – igaz, ez utóbbi prototípusa Andrea Mantegna érett reneszánsz remekműve volt.

Keresztelő Szent János megjelenése ebben a halált és gyilkosságot halmozó fejezetben nehezen indokolható és magyarázható. Korábban is keletkezett, mint a többi itteni mű, rejtélyes és sejtelmes, mérhetetlen távolságban a szörnyű témáktól. A hátradőlő, jobbjaival egy kost átölelő ifjú mosolya semmihez sem hasonlítható – egyszerre

könnyed, vonzó és titokzatos. Ahogy az attribútum sem hagyományos, úgy a szent meztelen alakja sem. Egy ideig nem is tartották Keresztelő Szent János ábrázolásának. Ugyanez a tárgy a festő egy nápolyi követőjének tulajdonítva bárány és ifjú édeskés merengése csupán.

Ezt az intermezzót askéta és vértanú szentek sora követi, folytatva a drámát. Jeromos, Sebestyén, Péter, András – szentek, akiknek sorsa szenvedés és halál volt. Ábrázolásaik között a legkülönösebb Caravaggio barna tónusokkal festett imádkozó Szent Ference, amelyet csak 1986-os Metropolitan múzeumbeli bemutatása óta fogadnak el hivatalosan is Caravaggio műveként.

A Salome, Judit, illetve Dávid és Góliát véres témái az első két Caravaggio-kép is megjeleníti. Mindkettő kései mű, a madridi a festő élete utolsó évében készült. A londoni kép szereplői arányosan helyezkednek el a kép terében, a színezés szinte monokróm, jószerivel csak fény és árnyék létezik rajta. A madridi festmény szereplői mintha kicsúsztak volna a kompozícióból, mintegy azért, hogy Salome középen lehessen. Mindkettőn fontos a tekintetek iránya, a mozdulatok egymásba kapcsolódása. A főszereplő valójában a fény és az árnyék – hogy az előbbi isteni-e, az utóbbi pedig ördögi, ahogy ezt a cím jelzi, erősen kétségbe vonható. Az egyik értelmetlen a másik nélkül, váltakozásuk egy olyan, a barokkhoz, illetve Caravaggiohoz szorosan kötődő stílus, a tenebroso, ami nem csupán a megvilágított és sötét részek ellentétét jelenti, és a közkeletű vélekedéssel ellentétben nem is a valóságúságot szolgálta. A dráma kifejezésére kellett, a sokszor irreális, megdöbbentő ellentétek érvényre juttatására, ami sokkal kevésbé realista, főleg nem naturalista, jóval inkább színpadyszerű jeleneteket eredményezett, a mesterkéltség leghalványabb érzete nélkül. Ismerve azt, hogy a festő modelljeit beállítva valóban egyfajta színpadi jelenetben felidézve ábrázolta a témát, nem is meglepő mindez.

A történet e második fejezete minden bizonnyal már a téma tárgyalását jelenti a bevezetést követően. A Káin és Ábel történet gyilkosságához képest Judit véres cselekedete hőstett, ám ábrázolásai a szörnyűsége koncentrálnak. Az ellentét a nemes-hűvös Judit és a viaszszürke fej, vagy a véres test-csonk között csak fokozza a jelenet borzalmát.

Az *Eszmény és mérték* című fejezet a Carracciak által képviselt, kezdetben csak közjátéknak tűnő, ám egy új korszakhoz átvezető stílust, és annak elméleti alapjait képviselő képek csoportját fogja össze. Legszebb, legharmonikusabb képe a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből származik, Annibale Carracci *Jézus és a samáriai asszony* című festménye. A klasszicizmus esztétikai elveit nem véletlenül vélték fölfedezni itt a késői kortársak, de a háttér könnyed és színes tájábrázolása a rokokó stílusától sem volt idegen. A Carracci-mű újabb bizonyítéka a Szépművészeti gyűjteménye kiválóságának. A gondoskodás és jótékonykodás jelenetei mellett elférnek a drámai témákat egyfajta melankolikus-filozofikus magaslathoz emelő képek e fejezetben. Michele Desubleo Dávidja elgondolkodó antik ifjú hősként jelenik meg, Góliát fejét, amely a kép alsó peremére szorult, csak sokadik megtekintésre vehetjük észre.

A barokk történetének újabb fejezete – *Ékesszólás, pompa, illúzió* – valójában semmi lényeges újat nem mond, ismétli a korábbiakban megfogalmazott és bemutatott barokk sajátosságokat. Nincs is különösebben kiemelkedő, lenyűgöző mű ebben a szekcióban, talán Nicolas Régnier *Irène és szolgálója Szent Sebestyént ápolja* című festménye az, amelyet leginkább megőrizhet emlékezetünk, különleges témája és ikonográfiája révén. A dráma helyett inkább modorosság, a heves és mély érzelmek helyett azok látszata jelenik meg az ide összegyűjtött képeken. A történet egy részének ismétlése, ami igazából nem szolgálja

a megerősítést, inkább halványítja valamelyest a korábbi narráció hatását.

A Naturamorta – naturaviva szójátéka új szálát is hozhatna a történetbe, csendélet, tájkép, portré és önportré egyaránt megtalálható e fejezetben. A naturamorta egyértelmű, de a naturaviváról, mint ennek szellemesnek szánt ellentétéről nem derül ki, mire is céloz. Újójlag a Szépművészeti Múzeum képei tűnnek a legizgalmasabbnak – Salvator Rosa két tájképe, vagy Francesco Zuccarelli *Táj híddal* című festménye nemcsak remekművek, de hatásuk messze érő, elvezet bennünket egészen a 18. század legvégének tendenciáiig.

A portrék között teljesen megrendítő hatású, újbóli és újbóli megnézésre ösztökélő Caravaggiótól *Fra Antonio Martelli málta lovag képmása*. Az idős férfi képből kitekintő, merengő arca, cselekvésre kész mozdulata egészen sajátossá teszi az arcképet. A háttérben semmi olyan nem látható, ami elvonná a figyelmünket e különleges ember különleges képmásáról. Összevetve vele a kiváló Bernardo Strozzi ugyancsak málta lovagot ábrázoló festményét, az szinte unalmasnak tűnik. Pedig bravúros, rendhagyó kompozíciós megoldás jellemzi a képet, csak épp az a lenyűgöző erő hiányzik belőle, ami Caravagiónál megtalálható.

Giovan Lorenzo Bernini, Pompeo Batoni önarcképei remekek, de vajon miért épp ezeket láthatjuk itt? Rosalba Carriera kis pasztellje már a történet következő állomásához vezet el bennünket (*Költőiség és virtuozitás a settecentóban*). Ez a fejezet is olyan címet kapott, amely semmilyen sajátosat, különlegeset nem tartogat, ami miatt e képcsoportot külön (és együtt) kellene tárgyalni. A képek maguk már többet árulnak el, és jöllehet a virtuozitás kifejezés kevés kivétellel más fejezetek műveire is alkalmazható, egyfajta költőiség valóban megfigyelhető az itteni festményeken. Családi idillek – akár egy pa-

rasztfamíliaé vagy éppen a Szent Családé –, mitológiai és allegorikus kompozíciók mellett világi és egyházi témájú zsánerek is megjelennek ebben a válogatásban.

A történet vége Velencében játszódik – *Hattyúdal Velencében* –, szereplői megcsillogtatják a kezdetek fényét, de dráma és szenvedés helyett könnyed, vonzó, friss és elbűvölően gazdag részletezésű képeket és témákat kapunk. Remek képek és művészek a Szépművészeti gyűjteményéből – Sebastiano Ricci, Antonio Pellegrini, Giovanni Battista Tiepolo, Giovanni Domenico Tiepolo képei. Ez utóbbi talán a fejezet csúcsműve, ha lehet választani a sok kiválóság közül. Festésmódjának virtuozitása, ragyogó színei, elbűvölő kompozíciója kiemeli és emlékeztetessé teszi.

A csaknem két évszázados történet lezárása új korszakhoz vezet a látogatót. Az *Utazás Itáliában* a „grand tour” szokására céloz, a majd a 19. század romantikájában kiteljesedő utazásra, az antik világ, a múlt megismerésének vágyára. Canaletto, Bellotto, Francesco Guardi azokat az épületeket, városrészleteket örökítik meg, amelyek az utazók vágyát és célját jelentették. Amint Giovanni Paolo Pannini képzeletbeli képtára is jelzi, ez már a műgyűjtés intézményesülésének kora, a múlt emlékeit nemcsak a városokban, vagy frissen kiásott és feltárt rommezőkön, de múzeumokban is megismerhetik az utazók. Ahogy Cesare da Seta katalógustanulmányában megjegyzi, a veduták, a városlátkép új műfaja vörös fonál a grand tour történetében, hiszen ezek révén vált közzismertté – többnyire a képek metszet-változata révén – az a világ, amit az Itáliába látogatók megtekinteni szerettek volna. Persze nemcsak megnézni, hanem akár megörökíttetni is magukat – romok között, palotákban egyaránt. Ahogyan Maerten van Heemskerck a Colosseum előtt, Johann Wolfgang Goethe a Campagnán. Kisebb-nagyobb nemzeti közösségek alakultak ki Rómában, Velencében,

CARRACCI, ANNIBALE: JÉZUS ÉS A SZAMÁRIAI ASSZONY,
1596–1597 KÖRÜL,
Olaj, vászon, Budapest, Szépművészeti Múzeum

Firenzében, vagyis voltak, akik az utazást letelepedésre váltották föl, nemritkán soha vissza nem térve otthonukba.

Mit érezhet a látogató, amikor a kiállítás termeit elhagyja? Mindenekelőtt a bőség zavarát. Rengeteg kíváncsi alkotást, nem kevés remekművet, nagy neveket, nagy

műveket láthatott. Egy stíluskorszak történetét ismerhet-
te meg, Itália barokk művészetét, időrendben haladva az
elbeszéléssel. Nem feltétlenül ugyanazt a válogatást, amit
egy összefoglaló ismeretterjesztő, vagy netán szakkönyv-
ben megkaphat, de ugyanazt a viszonylagos teljességre
törekvő szándékot. Megtudhatott-e többet a látogató a
barokk művészet jellegzetességeinek közhelyszerű felsorolásán túl a kiállítás révén? Talán igen, talán nem. Sokfé-
le ismerettel gazdagodhatott, sok szépet látott, ugyan mit
akarhatnánk még, kérdezhetnénk vissza. De vajon elég-e
a 21. század múzeumi kiállításán nagy nevekre épített
történetet adni a látogatónak? Nem ok nélkül sorakoznak
a kérdések. Gyakran hangzik el a vád, hogy könnyű olyan
képzőművészeti kiállítást rendezni, és ezzel sikereket el-
érni, amelyen „sztárművészek” szerepelnek. Ez részben
igaz, részben nem. A bizonyíték arra, hogy nagy művé-
szek remekművei esetében sem szükséges megelégedni
pusztán azok hatásával, erejével, éppen a Szépművészeti
Múzeum korábbi *Cézanne és a múlt* című kiállítása. Jólle-
het úgy tűnhet, más egy monografikus tárlat és más egy
korszakot illusztráló kiállítás, de ez nem lehet kifogás. Az
itáliai barokk festészet bemutatása is lehetséges lett vol-
na ilyen módon, kontextusba helyezve, értelmezve, a cso-
mópontokat kiemelve, az egyedi sajátosságokat megmu-
tatva, azok mintaadó szerepét jellemezve. Sajátos, hogy
ezt a kiállítás helyett a hozzá készült katalógus igyekszik
megvalósítani, részleges eredménnyel. A bevezető tanul-
mányokból kikerekedő kép bizonyos vonásaiban gazda-
gabb, mint a kiállítás maga. De még a kettő együtt sem
tudja igazán azt a rossz érzést eltüntetni, hogy ez a tárlat
valójában egy elszalasztott lehetőség, minden erényével,
nagyságával, gazdagságával, remekműveivel, egyszóval
a bőség zavarával együtt.

BASICS BEATRIX

1% METAFIZIKA

Rovat Szabados György emlékére

A most közreadott két szöveggel, az 1944-es deportálások megindulásának évfordulóján a második világháború író áldozataira kívánunk emlékezni. A háború után Illyés Gyula két megjelenő könyvhöz írt előszót, Sárközi György, az 1945-ben Balfon meggyilkolt író gyűjteményes kötetéhez, és az 1946-ig halottnak hitt Sándor Kálmán művéhez. A huszadik századi magyar irodalom e két kiemelkedő alakját méltató írása nemrég újra megjelent Horváth István *Szerkesztő a vészkorszakban* című tanulmánykötetében (Múlt és Jövő Kiadó, 2014, Budapest), mely az Illyés-hagyatékban található levelezésekből és dokumentumokból nyújt bő válogatást, azokra a zsidó származású írókra vonatkozóan, akiknek műveit Illyés Gyula a *Magyar Csillag* főszerkesztőjeként 1941–44-ben közölte.

KODOLÁNYI JUDIT

SÁRKÖZI GYÖRGYRŐL

(Előszó a Sárközi György összes versei és kisebb műfordításai című kötethez)

A magyar szegényparaszság egyik legszívósabb, legönzetlenebb előharcosának költői munkásságát tartja kezében az olvasó. E versek szerzője szerkesztette esztendőig a két világháború közti idő legjelentősebb írói és paraszti mozgalmának csata-folyóiratát, a *Választ*, ő indította útjára a Magyarország Felfedezése című könyvsorozatot; az üldöztetések alatt az ő baráti otthona volt a mozgalom

legmeghittebb találkozáshelye, a Márciusi Front legfontosabb kiáltványait és elv-lerögzítéseit az ő íróasztalán, az ő tollával fogalmaztuk.

Sárközi György műveinek élén mindez úgy hat, mint ha meghökkentésül mondanám. E forradalmi elszántságnak és tevékenységnek Sárközi György verseiben alig leli nyomát az olvasó, vagy éppen csak a nyomait leli. Bár fellépésekor hangját a magyar irodalom forradalmian új hangként üdvözölte, nem a forradalmi elvek költője volt. Mintaképe volt a tiszta költőnek, már-már az éterien tisztának. Annak az érdekes költő-alkatnak volt megtestesítője, amely a verset a saját pillanatnyi politikai felfogásától csaknem olyan elkülönülésben készíti, akár az óráit az órás. De küzdött azért – s fejlődését e küzdelemmel lehetne ábrázolni –, hogy órái a mi időnket mutassák. E néhány sor nem Sárközi György költészetének méltatásul készül. Az olvasó s az irodalomtörténet a költeményeken át könnyen követheti az utat, amely az Angyalok Harcának attól a világától, amelyet az ifjú Sárközi a katolicizmusnak hitt, egyre inkább a valóság érdes világába vezet; oda, ahol az egykori éteri költő nem letről a fönti titkokat, hanem fentről a lenti valóságot nézi, nem széráfokkal, hanem koldus székely gazdákkal társalog, s kötet-nyitó versét így végzi:

*Szavak szelíd pásztora lettem:
De káromkodni volna kedvem.*

A versek és az eszmék értője épp oly könnyen követheti majd azt az utat is, amely ezt a minden porszemre érzékeny s a legteljesebb tisztaságra szomjas lelket a polgári környezet 'tisztaságától', a jólétől, a várakozó érvényesüléstől egyszerre a mi paraszt-gyűléseink kemény arcai és szavai közé, az alakuló tábor önmésztő-elvgerjesztő fortyogásába vezette.

Ezen az úton a következetes 'értelmiségi', a szellem talpig emberének mintaképe lett, társtalanul is útmutató.

Rendkívüli költői tehetség volt. Az Ady után fellépő nemzedék legjobbjai közül elsőnek, szinte még kamasz fővel, ő hívta fel magára a figyelmet. Az ember életében is van pillanat, amikor a mennyiség – a művészi befogadóképesség például – minőségbe csap át. A rendkívüli tehetségű költő épp dicsősége csúcán érezte szükségét, hogy a tettek embere legyen.

Ha ehhez a fogalomhoz, hogy felemelkedés, ábrát keresek, órá kell gondolnom.

Természetesen tudott volna agitációs verset írni, rá és rá is szánta magát, szinte lelkifurdalásból.

Ösztöne, született igényessége bénította meg nyilván, hogy a költészet hite szerinti legmagasabb régióiból lejjebb szálljon; politikai indulatai közül csak abból lett vers, amit a líra legtisztább fokára emelhetett. Nemcsak a költészet terén adott példát ilyen küzdelmes és diadalmas felemelkedésre. A mi kezdeti nép-mentő mozgalmunk helyenként elégszer súrolta az idegenellenesség eszmekörét – a vegyes lakosságú országban a parasztságnak épp a legszegényebb rétege még a legeredendőbbben magyar.

Sárközi Györgyöt eszméi vezették el a szegényparasztsághoz. Nem láttam férfit, aki a kényes helyzetek során a tárgyilagosság olyan magasába tudott volna emelkedni, mint ő. 'Kezdetben volt a lélek' – írta még ifjú fővel. Kezdetben az anyag volt, de hogy anyagon, véren, ősökön a lélek úrrá tud lenni, erre is ő az egyik legszebb magyarországi példa.

Keresztútjában állt, akiket 'otthagytott', éppúgy lőtték, mint akikhez 'közeledett', de ha van kapu, amelyen át egy népbe örökérvényűen be lehet menni, az az ő alakját mutatja. A hitleri ár így rá kettőzve lökte a hullámokat. Csak bokáit érték. Közben fordította le a Faustot.

Ez az emelkedettség veszejtette el. A hullámok a bokájánál fogva is azért dönthették el, mert úgy nézte le őket, hogy mindvégig felülről nézett rájuk. S árhoz nem igazolódott ő semmifélehez a veszélyben sem. Elhurcoltatása után jóbaráti kezek kétszer is megnyitották előtte a menekülés útját.

Azzal utasította el, hogy szökése megnehezítené a táborban maradó társai sorsát. Így nem lesz „szökevény”. Mint mindig, a bajban lévők sorsát vállalta. A nyugat-magyarországi Balfon érte utol a vég, 1945 áprilisának valamelyik napján. Végelgyengülésben halt meg, negyvenhat éves korában.

A reményt, a lelket utolsó percéig megőrizte. Az utolsó percig biztatta és vigasztalta a mellette haldokló Halász Gábort és Szerb Antalt. Készült a jövőre.

De elkészült a halálra is. Elhurcoltatása előtt néhány nappal gondosan összerendezte megjelent s még kiadatlan munkáit, jegyzéket készített róluk; utasítást és tanácsot hagyott még az esetleges kiadás feltételeiről is. Legújabb versei gyűjteményének ezt a címet adta: *Mindhalálig*. Sajtát sorsát is felülről nézte, mindhalálig döbbenetes tárgyilagossággal. Az ember torkát szorítja a kötetzáróul szánt vers magas tárgyilagosságának szépsége:

*Eljön a kor, hogy többet nem leszek,
a könyvespolcon kis kötet leszek.
Mi életem volt: öröm, szenvedés,
sötét sorok örök csendjébe vész.*

*Néhanapján egy kéz értem kinyul,
s zörgő lapjaimon váratlanul
fölsüt egy szó, mint másvilági hold,
s uj életet kezd, ki fölém hajolt.*

*Gomolygó századok fojtó ködöt
lehellnek szét a holt sorok fölött:
tartsátok lapjaim a fény felé
és lássátok meg rejtett vízjegyét!*

Aztán – ahogy az olvasó látni fogja – a teljes elfeledettségről szól, belenyugvással, hűvös, tárgyilagos emelkedettséggel.

Ebben nem lesz része. Vagy csak akkor, ha a ,korok örvénye’ valóban elnyeli azt, amelyen szólt, amelynek hordozóit védte: ,az ősi nyelvet is’. Két romolhatatlan értéket is hagyott. Költészetét és forradalmár tiszta jellemének emlékét. Hagyatékának sajtó alá rendezője így két zászlót hajt meg szelleme előtt e könyv kibocsátásával: az irodalomét s a küzdő magyar szegényparasztságét.

SÁNDOR KÁLMÁN RÓL

(Előszó Sándor Kálmán

A legsoványabb tehén esztendeje című kötetéhez)

Vonakodva kezdem ezeket a sorokat. Előszóba csak induló írók vagy meghalt írók könyve elején botlik az ember. Sándor Kálmán velem együtt indult írónak. Az a kínzó érzés bujkál bennem, hogy művét ezzel a néhány sorral teszem posztumusszá, ezzel mondok le a reményről, hogy mégis csak rám nyitja az ajtót. Másfél éve, hogy nem láttam; lassanként egy éve várom – egyre bizonytalanabb bizakodással –, hogy hírt kapok felőle.

Bárcsak rám nyitná az ajtót baráti, fölényes mosolyával; bárcsak kigúnyolna ezért az ünnepélyeskedéstől alig menthető irodalmi műfajért, ezért az előszóért. Mert ő semmiképpen sem helyeselte volna.

Azok közé az írók közé tartozott, aki az írásban az irodalmi szenvedhetett a legkevésbé.

Ennél ő többre tört. Kemény társadalmi és erkölcsi világképe volt, s az írással is cselekedni akart, olyat, amit csak írással lehet végbevenni. Úgy persze, hogy az író erkölcséből, a függetlenségből se engedjen. Büszke volt, zárkózott, azok szemében, akik kevésbé ismerték, majdnem gőgös. Ezért vetette meg azt a sikert, amelyért csak egy jótányi engedményt kellett volna tennie; ezért választotta inkább egy életre a fél-ismeretlenséget. Elhárította a baráti segítséget is.

Amikor a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* hasábjai megnyíltak előtte, épp csak a névjegyét tette le, mintegy udvariasságból az udvariasságra. „Mit írjak”, mondta, „ha a lényegét azon melegen úgysem írhatom meg?” Oly tárgyilagos volt, hogy a hallgatás sem bántotta. Végül alig írt. Szegény családból származott (korán elhalt kishivatalnok apa, fiai taníttatásáért kifőzéssel bajlódó anya), de egy nagy úr közönyével nézte a jelent. A jövő volt a birtoka.

Az a rövid idő, amióta nem láthattam, elég az emlékezetnek arra, hogy másfél év előtti alakja helyett azt a képet idézze elém, ahogy legelőször, tizenhét esztendőskorunkban láttam. A magántisztviselők akkori szervezeti helyiségének egyik kis szobájában esett meg ez, az akkori kezdő írók egyik találkozóhelyén. Mindnyájan forradalmárok voltunk, irodalmilag mindnyájan legalábbis futuristák, mindnyájan szertelenek, szinte programszerűen. Ahogy másokat a gomblyukba tűzött jelvény, bennünket a zsebünkben hordott Majakovszkij, Kassák és Apollinaire szerint lehetett volna osztályozni. Csak egy társunk hordott, s húzott ki klasszikust. Sándor, Swiftet. A mi tüntető szertelenségünk közepette ő a nyugalomával, hideg fölényével volt környezet-riasztó forradalmár.

RICCI, SEBASTIANO: SZŰZ MÁRIA MENNYBEVÉTELE,
1731–1734

Olaj, vászon, Budapest, Szépművészeti Múzeum

Külsejével is Gulliver szerzőjének népére emlékeztetett. Nyúlánk volt, jó magas; főtartása, arcéle éppoly angol szabású, akár ruhája. A jelleget még egy angol pipával húzta alá. Háromszor is meggondolta, amíg egyet szól, de annak akkor vágni kellett.

Lénye volt ez vagy felöltött magaviselet, nem tudom. De lényére később valóban ez lett jellemző, a fölényes szemlélet, a kimértség, a ragaszkodás az egyszer elfogadott életszemlélethez és gondolatvilághoz. Történelmi materialista volt, már akkor széles tudományos alapozottsággal. A szertelenség, s annak ellenhatása sokunkat kilengetett erre-arra. Ő tíz év elteltével is, amikor mindkettőnk külföldi bolyongása után ismét viszontláttuk Pesten egymást, pontosan az volt, ami azelőtt. Nyomtalanul múlt el fölötte az idő; ami dicséretnek számít olyan korban, amikor a lelken az idő csak rossz nyomot hagy.

Akkor már abban a még mindig fiatalnak mondott és kezelt író társaságban találkoztunk, amelyhez József Attila is tartozott. József Attilának tán ő volt a legkitartóbb vita-társa: úgy álltak szemben egymással, hogy tulajdonképpen egy alapon álltak, azért mérkőztek, hogy kölcsönösen erősödjének, ellentétük kiegészítette egymást. József Attila verset is írt róla, egy mai napig elmerültet. Emlékezetem szintjén a versnek csak egy sora lebeg: 'És Sándor úrnak sárga bőrkeztűje van.'

Valóban finom szarvasbőr kesztyűje, raglánja, kalapja volt akkor is, amikor már éhezett.

Lelkülete épp ilyen változatlan külsővel tartotta magát. Az az ember volt, aki ha orvosnak megy, haláltusáját is tárgyilagos szemmel figyeli és tárgyilagos feljegyzést hagy róla hátra. A kevés zsidó eredetűek közé tartozott, akin a legembertelenebb megalázás sem fogott, abból az egyszerű okból, hogy sosem érezte, hogy az embert a származása köti bármihez is, s ennek ellenkezőjéről egy országnyi politikus által sem engedte meggyőzetni magát.

Nyugodtan fogadta a megszégyenítésre szánt intézkedéseket, tudta, hogy mind csak átmenet, s neki nem az átmenetek voltak sohasem a fontosak. Nem akart bujkálni, alkalmazkodni sem. Tiltakozása csak egy volt. Nem volt hajlandó felvarrni a megbélyegző csillagot. Márciusban beült egy kis szobába s ott ült – változatlan fölénnyel és tárgyilagossággal – egész addig, míg egy decemberi napon útnak nem indították nyugat felé, gyalog, félcipőben, egy nyári felöltőben.

Utoljára Sopron környékén látták. Ez minden hírünk róla s azokról is, akik vele voltak.

Meglehet – s a reménykedés ezt próbálja elhitetni –, hogy régi fölényével és tárgyilagosan fürkésző tekintetével egy angol fogolytáborban ül, egykedvűen és biztosan várva a jövőt, a maga igazát. Meglehet, egy tömegsírban fekszik.

Hét-nyolc évvel ezelőtt, mikor rám is elkövetkezett a világtól való csendes elvadulás ideje, mikor elszakítottam az addig is ritka társasági és baráti szálak utolsóit is, féléjszakákat vele ültem át együtt. Olyan kocsmákba vezetett, ahol engedélykérés nélkül telepednek le az ember asztalához a napszámosok és szeneslegények. Ezekkel sem beszélt, ezek közt sem az „élményt” kereste. Épp csak figyelte őket. Ez volt az ő szemében a figyelemre és könyörületre méltó élet, ahogy az olvasó e baráti gondozásban s – mégis, ma is – utólagos jóváhagyás reményében megjelenő könyv lapjain is látni fogja.

ILLYÉS GYULA

ZOKNIK A CSILLÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON

(Várady Tibor könyvéről – meg egy kicsit magamról)

A mikor e sorok írója még kisiskolás volt, tanárnője beléje sulykolta, hogy a történelem egzakt tudomány, konkrét dátumok sora, nincs sok fecsegés, ehhez kell tartanunk magunkat. Amikor ez a diák nagybacska lett, döbbenetére azt kellett hallania a gimnáziumban, hovatovább a saját bőrén tapasztalnia feleltetések alkalmával, hogy a történelem tulajdonképpen: *mese*. Nem is história, mint mondák a régiek, nem is történet, amerre hajlunk mostanában a kifejezések részben árnyalódó, részben szétmázolódó használatát illetően, hanem egyszerűen *mese*. *Mese, mese, mátká*. A volt diák azóta a konkrétumok ballasztjának tetemes részétől szabadulva, suhogó szárnyakra kapva többet regél (dalol és kelepel) talán, mint kellene, miközben azért ama fránya dátumokról sem igyekszik – mint alant sorakozó mérföldkövekről – teljesen megfeledkezni. (Lévéen mégiscsak ember, nem költöző madár, tudná különben, hol tart?) És örömmel olvas olyan bölcs, rokon szellemiségűnek érzett szerzőktől hegyes mondatokat, amilyen például a heted-hét országon túl is hangzatos nevű, csupa jó meglátású, primán célzó és lövő tollforgatók egyike, az ír Brian Friel. Ő ugyanis kerek-perec kijelentette, az emberek azt hiszik, csak a tényeket akarják tudni röviden, de amit igazából hallani akarnak, az maga a történet. Teljes szélteben és hosszában. S amennyiben nem kapják meg, reklamálnak.

Nos, ez az írás túl rövid ahhoz a végtelen, nem kevésbé parttalan pozitivistá felsoroláshoz, hogy hányféle valamiből és hányféle módon lehet történetet, illetve mesét meríteni, mesét gyúrni, ugyanakkor hányféleképp lehet lábra kaptatni a múltat. Netalán kiugratni, mint szekrényből a csontvázat, és azonnal vallatóra fogni. (Vajon jogában áll-e hallgatni?) Teljességgel nem lehet, de jó példák vannak. Közéjük tartozik S. Kierkegaard dán filozófus, aki megpróbálta a maga szépirodalomba hajló mód-

ján megmutatni, merre lakik az Úr, s miféle kanyargó ösvények vezetnek hozzá, netalán milyen megnyugvásra lelhetünk az Ő ölében. Kierkegaard szekrény helyett másféle bútordarabot cipelt elének anno. Holmi ütött-kopott szekretert, amelynek – ha emlékezetünk nem csal – valami szekercefélével kellett megadnia a kegyelemcsapást, hogy hozzáférjen azokhoz a feltételezett iratokhoz, amelyekre aztán ráépíti a maga terebélyes munkáját, azt állítván egész idő alatt, hogy neki magának épkezláb gondolata sincs, mindent csak közread. Ahogy vizsgált művében¹ a csilláron lógó virtuális zoknik elének tárója, V. T., a szépíró és hosszú pályafutású, világot látott neves jogászprofesszor is első pillantásra csak közread, ám ő – a megdöbbenően korai posztmodernségű, mindenféle tükrökkel felszerelkezett, labirintusokat járó játékos filozófussal szemben – a saját művét csakugyan létező aktákra bázírozza, kevésbé képzeletbeliekre². Azokra, amelyeket a családi iroda asztalfiókjából húz elő a nagybecsereki Váradys három ügyvédnemzedékének irattárából. És bár hozzájuk fűzi a maga gondolatait, azért nagyon ügyel arra, azok ne kerüljenek túlsúlyba. Véletlenül sem akar ráterpeszkedni a szövegre, miközben nem a vallásra, nem a filozófiára, hanem a jogra támaszkodik, mint profán kánonjára annak, ami Isten földi országában igyekszik emberi rendet nem csupán teremteni, de tartani is. (Gyakorta úgy tűnik, reménytelenül.)

Váradys az ügyvédi asztalfiókból szedegeti elő azokat a leveleket, periratokat, személyes okmányokat, hovatovább újságkivágásokat, plakátokat és fényképeket, amelyek segítségével megpillantja, majd prizmájukon keresztül tüzetesen megvizsgálja a múlt látható szegmentumait, s úgy vonja le – sok emberi sors ismeretében – lakonikus-ironikus, ugyancsak kihegyezett, ezzel együtt nem kis életbölcselettel megfogalmazott, „történelmi” következtetéseit. Teszi ezt többnyire közbevetések, kommentárok formájában, és mindez még így is roppant izgalmas, hogy a dolgok természetéből fakadóan a történetek – kortárs kifejezéssel élve: a *sztorik* – javarészt nem kerekednek ki a szó szoros értelmében. Pontosabban nem bontakoznak ki teljesen, nem tartanak ki végig, torzóban maradnak – mégse reklamálunk (!). Világos, hogy az ügyvéd nem megy, régen se ment az ő messze vándorolt ügyfele után, ennek megfelelően az író sem caplat emitt a maga egykor csakugyan élő és mozgó hősei

után. Nem keres nyomokat a terepen – sem itt, sem a hetedik határban, túl az Óperencián és Üveghegyeken –, tehát itt nincs tényfeltárási újságírásra jellemző munka, miként ábránd se sok. Nem kalandozik messzire az íróasztaltól, többnyire a dokumentációra szorítkozik, csak itt-ott enged meg egy kis találgatást, aminek úgy általában nem is látja értelmét. A hézagpótló fantázia itt nem szárnyal, de inkább a történelemre vetített élettapasztalat. Illetve fordítva, az élettapasztalatra vetített történelmet olvashatjuk. Ez bontakozik ki úgymond Istentől innen, a kierkegaard-i filozófia második fokozatú etikai stádiumában, miközben bőven árad az irónia. (Ahogy a megértés is.)

V. T. részéről nem sok a „mese”, bár hogy saját történetet tegyen hozzá, a teljesen sajátját, azt ő sem kerüli ki maradéktalanul. Mert így, kötetének végéről visszanezve mintha mégis csipetnyivel többet mesél, mint ahogy első pillantásra tűnik nekem. Vagy ahogy neki tűnhetett, amikor útban a nyomda felé – vélhetően fáradtan, valahol mégis boldogan – búcsút intett a kéziratnak. Az övének? Természetesen. Mert akármerre forgatjuk, akárhogy nézzük is e tárgyat, vizsgáljuk az esetet, végeredményben nincs *corpus delicti*. Mindenképp vitán felüli, hogy az első laptól az utolsóig az ügyvédi iratokból megszületett könyv az övé. Annyira ott van rajta kezének jellegzetes nyoma. (Nekünk másodfokon is így tűnik.) És olyan érzékletesen be tudja emelni a jelenbe azt a helyzetet, melyben az iratokat fürkészi, töprenkedik felettük – látja, hogy ez meg az így és így áll rajtuk –, hogy az menten élővé varázsolja a szituációt. Az írószoba benépesül. Beszélgetés hallatszik.

Szerzőnk művében szép számban tűnnek fel a háttérből olyanok, akik Kierkegaard termékenyen burjánzó szellemi tenyészetétől messze egyenesebb, pragmatikusabb módon igyekeztek megmutatni a történelem – pontosabban a múlt, ezzel együtt a változó idő – szenvedő alanyává, hovatovább áldozatává tett közönséges emberének, hol lakik az Úristen. És hogyan nem kell oly sokat bolyongani a megpillantásához, mert léteznek egészen rövid utak erre a célra. Zömmel azonban maga az egyszerű, kivert fogú, kerékbe tört, össze-csippentett heréjű, megalázott, meggyalázott, kiköltöztetett, elköltöztetett, beköltöztetett, frontra vitt, lelőtt, kivégzett, elhurcolt, kipucolt, tömegsírba lökött vagy netalán óriáské-

ményen keresztül égbe eresztett embertársak emlékezete elevenedik meg. Több mint sanyarú sorsuk rajzolódik ki a gyakorlott jogász- és írókezek által papírra vetett mondatokból. Életek, amelyek a vég felé robognak, a kisvárosi ügyvéd pedig – akkor is, ha már rég nem csak bojtár – sokszor tehetetlen az ügyben, mert akkora a talajcsuszamlás, az egyetemes kataklizma, hogy maga sem tudja, túléli-e, mégis a legjobb tudása szerint meg kell kísérelnie az ügyfelek színes sokaságának, az „ő nyájának” megmentését. Ez ügyvédi szent és esküdt kötelesség, nem kis mértékben hasonló az orvoséhoz, és nem utolsósorban a papéhoz, aki gyóntat, de egyben valamiféle gyámja is az illetőnek. Még akkor is, ha a szóban forgó személy nem csupán gyanúsított, hanem netán maga a véreskezű gyilkos. És rettenetes, hogy ez nem csak egy szórakoztató, átlapozható vagy sutba vágható detektívregényben fordul elő, ami után az ember kezet moshat, aztán annyi.

De nem kell rögtön a legnagyobb, leghajmeresztőbb dolgokra gondolni, miként *prejudikáltuk* is az imént, hogy benne legyünk adekvátul az ismert, idegenszerű ügyvédi stílusban (amelyre szerencsére alig találunk példát a vizsgált műben). Azért nem kell, mert az ügyek sokaságában nem ilyen fekete az ördög. De tény azonban, hogy vannak a múlt időnek olyan forráspontjai, netán hosszabb etapjai, mikor az apróságok úgy felnagyítódnak, mint az ember lába az uszoda vizében. Hirtenlen még a legbagatelőbb, tollröpítő, káráló, vacak tyúkpercek is szokatlan fontosságot nyernek, tükrévé válhatnak valami jóval felettük állónak. Drámai módon a pitiáner tyúktolvajok, netán „egyszerű” gyepmesterek és piktorok olyan koturnusokra állhatnak, amelyek – további pipiskedés nélkül – lehetővé teszik számukra, hogy bekapcsolódjanak az eladdig vastagon a fejük fölött folyó párbeszédbe. Nevezetesen a jelen és a múlt permanens dialógusába, aminek többen épp az itt emlegetett történelmet tekintik. Hogy ennek mennyire volt tudatában V. T., amikor nekifogott sajtó alá rendezni a háromgenerációs nagybecskereki ügyvédi iroda később valamiféle „félautomata” történelmi regényként, vagy legalábbis elbeszéléskötetként új életre kelő emléktanyagát, nem fontos – akárcsak Kierkegaard alkotói tettet megelőző elképzelései se, amelyekről oly sokan vitáznak szenvedéllyel.

Egyébként nyilván tudott erről bőven mindenfélét, akár volt igazságügy-miniszterként is, mégis lenyűgözhetette az új konkrét tapasztalat a szöveg viselkedésével kapcsolatban. Ugyanis ha egy vesszőt se teszünk hozzá, csak elzárjuk valahová úgy, ahogy van – mintegy dunsztoljuk, majd adunk neki némi időt –, többé nem vehetjük elő ugyanazt a textust. Idővel átrendezi, megváltoztatja magát, és nem lehet megakadályozni ebben. Se szép szóval, se erővel. Legkevésbé rendelettel. (Legfeljebb haldéktalan, régen jól bevált égetéses módszerrel.)

De hogy ki mit tud, illetve tudott előtte? Tényleg nem játszik szerepet, miként a filozófus álkulcsa vagy szekercéje sem fontos immár. Már csak azért se, mert V. T.-nek nem kellett szétkrampácsolnia semmit, hogy hozzáférjen a használható értékekhez, végeredményben meg csak a *végeredmény* számít. (Nem sok vagy-vagy van ebben...) Lényeg a lényeg, annyi mindenképp kiderül, hogy szerzőnk valamikor megfellebbezhetetlenül birtokába jutott az apró-cseprő dolgok időnkénti fontossá válásáról szóló, az ilyesféle írói-szerkesztői vállalkozásokhoz elengedhetetlen tudásnak, és vastagon kamatoztatta azt. Ugyanakkor észrevette azt az átváltozást, hangsúlyeltolódást is, amely szerint – és ezt alá is húzza könyvében – példának okáért már nem az a kérdés, hogy német volt-e a becskerei vagy grószbecskerei Aufsatz Misi bácsi, netán magyar. (Esetleg hettita, cincár, bunyevác stb.) Hiszen más lett az akták rendeltetése: már nem a perek kimenetele érdekes ilyenén, hanem az a világ, amelyben a perek alakultak.

Új szemszögből és új kíváncsisággal nézve, folytatja, kiderült, tulajdonképpen a papírok ezt a világot is rögzítették. Az iratokat olvasva közelebb kerülnek az indulatok, amelyek háborúk küszöbén, háborúk alatt és háborúk nyomán alakultak. Láthatóvá válik az indulatkörnyezet is, amely valamikor a mindennapi valóságot jelentette. Márpedig a heterogén közeg, amilyen a történelmi Nagybecskerek, tesszük hozzá, minden tapasztalat szerint könnyebben válik a fellobbanó indulatok színterévé, mint a homogénebb. (Sajnos, multi-kulti, ez van, bár színességed pótolhatatlan!)

Erről a némiképp kimagasló pontról vessünk futó pillantást történelmi Bánságunkra. Annak praktikusán alakítható, patentos keretében Nagybecskerek (a mai Zrenjanin) tehát az,

ahol a Várady család ügyvédi irodájában mintegy százhusz éven át halmozódtak az emlegetett papírok. Nos, ha nem is olyan kihegyezetten, mint ama legendás lópofti francia komikus valamelyik filmjében történik, amelyben a főhős este az egyik országban fekszik, reggel a másikban kel, pedig nem is mozdult sehova, aztán meg akárhányszor átmegy a konyhából a spájzba, határsértést követ el, de a ma három országhoz tartozó, egykor legalább területileg egységes magyar Bánságunkban is fordultak elő hasonlóak. Ez a Trianonnal és falucserés borzalmakkal három részre szakadt, egykor összetartozó történelmi-földrajzi régió régtől fogva mozgalmas időket élt át. Töröknek előtte, közben és utána. Voltak betelepítések, voltak kitelepítések, amelyek között akadtak olyan ma már nehezen érthető elképzelések is, mint Mária Teréziáé, aki valamely koronás megfontolásból oda akarta száműzni a birodalom örömlányait – sajátos türelmi zónát teremtve ezzel. (Hogy ez több-kevesebb közvetlenséggel hány válópert hozhatott volna az érintett térség ügyvédi konyháira, aligha mondható meg.)

Azonban császári furcsaságokat félre, hatalmak változtak, hadseregek jöttek, mentek évszázadokon át, ágyúörgéssel és muzsikaszóval; zászlókkal, lovakkal és tankokkal, s az indokokkal legalább alátámasztani próbált átrendezésektől az érmefeldobásos térfélválasztásig minden megvolt, így mondható, hogy edzett territórium. Bár olyan, mint a megpörgett lavór alján az apró kavics, amelynek egy része mindig elmegy a kilöttyentett vízzel. Ez lehet az ottani, V. T. művéből ugyancsak kirajzolódó történelmi tapasztalat. Ha sikerült is megkapaszkodnia a tájban némi erős gyökeret eresztő polgári magnak.

Amennyiben még mindig egybe nézzük (nehogy kellemetlenségünk származzon belőle), főleg románok, szerbek és magyarok lakják; a ma Szerbiához tartozó területét pedig külön, ahová Nagybecskerek is esik, többségében szerbek. Nehéz is, főlősleges is alaposabb, netán fájdalmasabb vizsgálatnak kitenni, hogy a volt Jugoszlávia színes népsége ma a Szerbiához tartozó részben hogyan él tovább. Virul-e, vagy sem? Mindenestre tanulságos, hogy a Bánságban – mint valami Bermudaháromszögben – az idők folyamán eltűnt népek között találha-

tók olaszok, franciák, sőt spanyolok. Ki gondolná? Ők állítólag zömmel a németségbe olvadtak bele, a németség pediglen az újabb történelemben szintén megélhette a maga csaknem teljes kiűzetését. Így aztán érthető a motivációja annak, ki miért igyekezett adott pillanatban szabadulni az eredetétől mint Nesszosz-ingtől, akár komikus bizonyítékokat hozva fel – az egyetemes tragikumban – a maga igazát bizonyítandó. Alapjában véve ezek e könyv legmegrázóbb oldalai.

Persze akadnak még bőven más milyenek is.

Például vígabbak.

Mert ha már muzsikaszót említettünk valahol itt a vége felé, és mert nem élhetünk muzsikaszó nélkül, mulathatunk is egy kicsit. Ám vigyázat! Óvatos legyen a duhajkodás, hisz mindig is roppant kényes kérdést jelentett, ki mit húzat a cigánnyal a kocsmában. Hát még, ha vérben és alkoholban forgó szemekkel, rossz irányban duzzadó, veszélyes gellert kapott nemzeti indulatokkal a kebelében perdül fel az asztalra. Több se kell a spicliségnek, adva a lehetőség. Magától érkezett a munka. Az ilyesmi könnyen fajul odáig furcsa öntörvényében, hogy netán jön a hosszabb száru zokniféle a nyakra, másik vége a luszter kampójára, vagy a fogda ablakrácsára. Ebből az aspektusból felettébb tanulságos annak a derék férfiúnak az esete V. T. könyvéből, aki azt próbálta bizonyítani mindenkinek, főképp a saját feleségének, hogy ő tulajdonképpen a nép érdekében jár italozni. Ez már így magában is figyelemre méltó komikummal bír, mindegy, milyen érvrendszer húzódik meg mögötte. Túlmagyarázni nem kell.

Živeli, azaz: egészségünkre!

(És maradjunk vidámak.)

BALÁZS ATTILA

Jegyzetek

¹ Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon – Történetek az irattár-ból*. Forum, Újvidék-Magvető, 2013., Bp.

² Az akták sorsa felől az unoka-fi úgy döntött, miután lefújta róluk a port, hogy nincs szíve kidobni. A vizsgált kötet előtt már kettőt is sajtó alá rendezett a nagypapa dolgaiból.

A SOKÁGÚ SÍP ÖSSZEHANGOLÁSA

Szokolczay Lajos esszéi, tanulmányai

Szokolczay Lajos kritikai és tanulmányírói pályája akkor kezdődött, amikor negyedszázados tiltás után lehetőség nyílt legalább a Kárpát-medence magyar irodalmának felfedezésére. Az elszakított magyarságról szóló tudósítások revelációszámba mentek, így önmagunknak ez az újrafelfedezése az akkori Julianusok számára életreszóló élmény és küldetés maradt. A szellemi nemzetegyesítés egyik legelkötelezettebb munkása Szokolczay Lajos volt, és ahogy ez lenni szokott, talán alkalminak tűnő szerepvállalásából pályáját meghatározó szerepkör lett. Az évek múltával ez az elkötelezettség természetessé vált, és egyúttal kibővült a kezdeti években még tiltott nyugati magyar irodalom értékeinek közvetítésével. Ami szükségszerűen azt is jelentette, hogy az irodalom szeretete, a felfedező kíváncsisága nemzeti küldetéstudattal és – mert mindez a hatalomnak sosem tetszett igazán – az ellenzékiesség felhangjával egészült ki. Az ebből adódó finom pátoz máig beleng a Szokolczay-írásokat – annál is inkább, mert a bennük megjelző értékrend, ha másként ugyan, de az uralkodó szellemiséggel szemben ma is ellenzékiinek számít – már pusztán azzal, hogy érték is van benne, megrend is.

Illyés Gyulának a hetvenes évektől sokat idézett képe szerint a magyar irodalom ötágú síp – amivel akkor (és még soká) a politikai határok tagolta, így szükségszerűen több hangon megszólaló nemzeti irodalom egységét, összetartozását fejezte ki. Azóta az akkori feldaraboltság, az egyes részek szigorú elzártsága oldódott. Az államhatárok miatti tagoltság hatása enyhült, a sokszínűség azonban szerencsére megmaradt. A mai tagoltságban a területi értelemben felfogott illetékességnél erősebb az irányzatokhoz, áramlatokhoz tartozás, a politikai meggyőződések, érdekek stb. szerepe. Az azonban változatlan, hogy ez az igen sokágú síp mégis egy kultúra, egy művészet, egy irodalom megszólaltatója.

Ebben az egységben sokféle érték kerül egy vonatkoztatási rendszerbe. Nem is lehet mindent egyformán szeretni, Szokolczayhoz is azok a művek és alkotók állnak közel, akik/

amelyek a modern magyarságtudat és kultúra 19. századi megteremtőinek elképzelései szerint a nemzet egyetemét építik. Annak a Templomnak a megépítéséhez járulnak hozzá, amelyet Ady fájdalomra nem építettünk meg. Kimondatlanul, visszafogottan Szakolczay is azzal a szorongató érzéssel hadakozik, ami depressziós pillanataiban Adynak jelent meg a magát az „utolsó magyar”-nak látó vízióban. Szakolczay a nemzetethalál rejtett fenyegetésével az irodalom nemzetépítő erejét szegezi szembe. Ebben az irodalomképben csak egy, de nem zárólagos (igaz, kiemelten fontos) elem az esztétikai minőség; a kisebb tehetség, kevésbé maradandó mű is teljes figyelmet érdemel. Ebben a kontextusban a mű több mint esztétikai érték.

Ez az irodalomkép a történelmi nemzet összetartozásának arra a, hetvenes években eretnekségnek számító meggyőződésére épül, amelynek természetes része a magyar irodalom, a magyar kultúra egységének gondolata. Négy évtizede ez az elképzelés szinte nyílt lázadásnak számított a pártállam nemzeti tudat nélküli nemzetállami doktrínája ellen. Hogy az 1989-1990-es fordulat után az egységes magyar kultúrában való gondolkodás természetessé váljék, szükség volt a megelőző másfél-két évtized bátor szellemi erőfeszítéseire (melyek a politikai változás előkészítésében is jelentős szerepet játszottak).

Mára látszólag minden a helyére került. Sajnos a valóságban nem egészen. A kultúrában újjászületett nemzeti egység még nem jelenti azt, hogy a külön-külön ma is fenyegetett nemzetrészek elég erősek volnának ahhoz, hogy fennmaradásukban biztosak lehessünk. Ezért a nemzet ma is defenzívában van, marad tehát a fenyegetettség- (sőt, a nemzethez tartozás megélésének sokféle akadálya miatt üldözöttség-) érzés. Nem csoda, hogy Szakolczay vers-centrikus kultúráképeinek nyílt és rejtett központjában kimondatlanul ugyan, de változatlanul Ilyés nagy verse, a *Koszorú* áll: „Fölmagasodni / nem bírhat sz. De lobogsz még, / szél kaszabolta magyar nyelv...” (Prózában ugyanerről szól Sütő András, akinek életműve egyetlen tiltakozás az ellen az akarat ellen, amely „szánkból nem a fogat: a szót s a vélekedést forgató nyelvünket kívánja kivenni.”)

Ezek a gondolatok keletkezésük idején a földarabolt, valamiféle módon (nemzetállamokba, birodalomba) beolvasz-

tásra szánt, fenyegetett magyarság kétségbeejtő állapotának kifejezései. Azt az élethelyzetet tükrözik, amelyben a végső fenyegetés rémével szemben a napi politikai valóság még a védekezést is betiltotta. A hazafiság, a nemzeti önvédelem ilyen helyzetben ugyanaz, mint az egyetemes jogok érvényesüléséért és a demokráciáért való harc. Szakolczayt ebben a helyzetben ragadta meg a pillanat erkölcsi kényszere, páto-sza, érték-telítettsége. Sok szempontból ma is ez határozza meg gondolkodását, de ne gondoljuk, hogy leragadt négy évtizeddel ezelőtti önmagánál, a vállalt feladatrendszerénél. Ennél sokkal nyitottabb, kíváncsibb alkat – még ha a rég állított pillérekre építkeznek is.

A kötet szerkezete és írásai az állandóságot és a változást egyaránt mutatják. Nem véletlen, hogy átfogóbb tanulmányokkal indul, elsőként a *Nyugat* és a nagyváradi *Holnap*-antológia kapcsolatának elemzésével. A filológiai korrekt leírás a lassanként egy évszázada országhatárral elválasztott kulturális centrumok összetartozását bizonyítja, egyúttal arról is szól, mit veszített irodalmunk egy ígéretes műhely pusztulásával. Ugyanilyen, a kötet egészének értelmezését segítő alapvetés a szerző Ady-szeretetének természetéről szóló vallomása. Ettől csak egy lépés, ahogy az Ady köpönyegéből kibújó nemzeti modernitás jegyében köt össze a mai közgondolkodásban (ha még van ilyen...) nehezen összekapcsolható alkotókat: a (sokáig) kommunista-szimpatizáns Fábry Zoltánt és a nemzetszolgálatot ideológiáktól függetlenül, református küldetésstudattal gyakorló Kós Károlyt. Ugyanaz a gondolatiság jelenik meg ezekben az írásokban, mint a magyar irodalom Trianon-képéről és a kortársi irodalom nemzeti alapú magatartásformáiról született tanulmányokban.

Mindez karakteresen jelzi Szakolczay nemzet- és érték-centrikus szemléletének nyitottságát, amiben szinte mindig van valami tanáros, ismeretterjesztő-tudásközvetítő szándék. Szakolczay elképesztően buzgó olvasó. Minden elolvasott mű újabb és újabb kötetek elolvasására, minden megismert szerző továbbiak megismerésére ösztönzi, minden érdekli, ami magyar irodalom. Így lesz egyike az egyetemes magyar irodalom legátfogóbb ismerőinek. A nemzet kultúrája megtartó erő, a művek rendszeréből épül szellemi infrastruktúrája. Ebbe

a kismesterek és a legnagyobbak művei egyaránt beletartoznak, mert a művek nem pusztán önmagukért valók. Így lesz a Szakolczay-írások egy típusának jellegzetessége, hogy ívüket szinte komplett olvasmányjegyzékek, név- és címlisták törik meg. A szerző minél több információt akar átadni olvasóinak, nem hivalkodásból, hanem küldetésből. Megszerzett tudását mindenekelőtt meg akarja osztani, ezért ír olyan tanulmányokat, kritikákat, amelyeknek kifejezetten az a céljuk, hogy felhívják olvasójuk figyelmét további olvasmányokra. Ennek következményeként keletkeznek olyan szövegek, amelyek valószínűsíthetően katasztrófát adják aktuális témájuk irodalmának, névsorát a velük összefüggésbe került szerzőknek. Ezekben az átfogó ismeretekről tanúskodó írásokban meglehetősen gyakran egymásba esnek, azonos szinten látszanak megjelenni jelentősen különböző értékek. Szakolczay láthatóan nem akarja rangsorolni őket, s ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy az irodalmat a nemzet kiemelten fontos életfunkciójának tekinti, amelyben minden műnek megvan a maga helye. A másik: tisztában van azzal, hogy minden alkotó, aki a művét közreadja, a maga személyiségevel áll alkotása mögött.

Ezért az egzisztenciális kockázatvállalásért pedig olyan elismerés jár neki, amely emberileg méltánytalanná teszi a (mű) kritikus minősítését. Fontosabb számára a tájékoztatás és a megismertetés, mint az olvasót segítő minősítés. Szembeötlő ez pl. a Trianon fájdalma bemutató összefoglalásban és *A szakrális a kortárs magyar művészetben* című írás esetében, néhány antológia bemutatásakor (*Gloria Victis; Katolikus költők antológiája*).

Szakolczay irodalmi preferenciái, értékszemlélete könnyen tetten érhető egyes írói életművek célzott, a műre koncentrááló elemzéseiben és kritikáiban is. Az olvasói szenvedély ezekben is megmutatja magát: ennek eredménye a kötet imponálóan sokszínű tematikája. Helyszűke miatt nem is lehet felsorolni, ki mindenkiről ír, kik kerülnek könyvében egymás közelébe. Csak ízelítőül álljon itt néhány név: a klasszikus Móricz Zsigmond, Szerb Antal, Márai Sándor, az archaikus imákat gyűjtő Erdélyi Zsuzsa, a nemzeti kohéziót a nyugati diaszpórában szolgáló Tollas Tibor, a délvidéki magyar irodalom emblematisztikus alakjai: az őrző Herceg János és az újító Domonkos István,

RICCI, SEBASTIANO:
BETSZABÉ A FÜRDŐBEN, 1724 KÖRÜL
Olaj, vászon, Budapest, Szépművészeti Múzeum

vagy éppen a közösségi igényű avantgárd különös műformáit megteremtő Páskándi és Határ Győző; az erős lélekkel viselt hontalanságban a legárvább kisebbségünk panaszát megszólaltató Vári Fábián László és a Dunára nyíló völgyében Erdélyt kereső Áprily Lajos. És ott vannak azok az esszék, amelyek témaválasztásában magától értetődő természetességgel lép át a szokvány, felszínesen kialakított táborszemléleten. Így kerül egymás közelébe Illyés szerelmi lírájának és Nemes Nagy Ágnes esszéi gondolatiságának elemzése.

A sokféle értékre nyitottság, a szívéhez-világképehez közelebbi művek nem jelentenek kizárólagosságot, az azonban egy pillanatra sem kétséges, hogy Szokolczay a maga irodalom-eszményének elszánt védelmezője és propagátora. Ahogyan már esett róla szó: ez az eszmény a népieknek tulajdonított (a maga idején – a róla alkotott mai képpel szemben – egyetemes kitekintésű!) örökre épül. Ma már ebben a valahai parasztságának alig jut szerep, de a közösségi elvű, a nyelvi-nemzeti összetartozás hagyományát, művészi értelemben vett közéletiségét valló irodalom ideáljának igen. Ennek jegyében nem a népiek, hanem a népiek öröksége Szokolczay életművének döntő

irodalom-szociológiai meghatározója. Meglehet, azért, mert ez a közeg volt az, amely indulásakor befogadta, amelynek moralitása pályakezdése idején döntő hatást gyakorolt rá. Ha úgy tetszik: ez a hűség köti az Ady–Illyés–Csoóri vonulathoz. Különösen szembeötlő ez kritikái témaválasztásában. Csoórin kívül Tornai, Ágh István, Szécsi Margit, a Kilencek több költője, Nagy Gáspár kap tőle méltányló, szép kritikát, és olyan alkotók, akik valamiképpen ehhez a szellemiséghez kötődnek: Marsall László, Alföldy Jenő, Vasy Géza.

Szakolczay számára nemcsak a magyar irodalom jelent teret és időt átívelő egységet, hanem maga a művészetek rendszere is. Nem a műnem és a műfaj fontos számára, hanem a művekben megjelenő szellemiség. Színházi, képzőművészeti, zenei tárgyú írásai az irodalomszemléletben látott értékrendet tükrözik. Így ezekben is fölmutatja az erőltetett kulturális polgárháború lövészárk-logikájának tarthatatlanságát. Természetes, hogy nemzetelvű gondolkodása nem zárja el egy Caragiale-mű elismerésétől, ahogyan Márai polgárosult magyarságfelfogásában is megtalálja nemzet egészének építésén dolgozó tradíciót. Ettől a sokszínűségtől lesz kivételesen gazdag, informatív és szemléletformáló legújabb kötete is.

Szakolczay állítja ugyan, hogy a „vers az élete”, de ezt nem kell feltétel nélkül elhinnünk neki. Szenvedélyes figyelemmel olvas mindent, jár színházba, koncertre, kiállításra. A megismerés szenvedélye hatja írásait, mert tudását – ugyancsak szenvedélyesen – meg akarja osztani másokkal. Ezért, akármilyen banális hangzik is, a legfontosabb számára az, amit Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád (írjuk le néha az ő nevüket is) 1921-es híres röpiratából, a *Kiáltó* szóból olvasott: „*építeni kell*”. Ezt a parancsot követve summázza elmúlt négy évtizedét: „*Én is azt próbáltam egész életemben: építeni!*” Köszönjük.

(Szakolczay Lajos: *Valóságglátomás*. Nap Kiadó, 2014, Budapest)

GRÓH GÁSPÁR

SZOBOR A KÖDBEN

Wesselényi Miklós

Francis Bacon, a 17. századi angol filozófus az előítélet fogalmát még nem ismerve már az egyént és a közösséget fenyegető ködképekről beszélt. Ezek rátelepedhetnek elménkre, és a hamis ismeretek, a belőlük képzett hamis narratívák köde végzetes tévútra vezethet. Mire a késői napsugár áttör a ködön, és elénk tárulna a szobor látványa, amelyre felnézhetnénk, már messze bandukolunk a tévúton, és hamis bálványokkal fertőzött időnk sem marad evilági életünkben visszatérni a kezdetekhez: a keresztyűn álló szoborhoz.

Van azonban, ami ennél is aggasztóbb a tájékozódó számára: egy tátongó ködfolt a nemzeti memória térképén, a kérdésekre kapott vállvonogatás, a „nem tudom” metakommunikációs gesztusa. Hiába találunk képet, ismertetőszöveget róla és műveiről a tankönyvekben, a reformkori ifjúság által istenített politikus, a rajongott szónok, a romantikus párbajhős Wesselényi Miklós írásai napjainkban mintha hieroglifák lennének. Ezek legavatottabb megfejtője kortársaink közül Dávid Gábor Csaba, egybegyűjtött tanulmánykötetének megjelenése pedig különös szellemi esemény. (Dávid Gábor Csaba: *„Célunk tökéletesedésünk”. A nemzetnevelő Wesselényi Miklós.* Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, 2013, Budapest.)

„Hogy mennyire a feledés homályába veszett alakja – indítja Wesselényi vallásossága című értekezését a szerző –, jelzi, hogy 1996-ban, születésének kétszázadik évfordulójának évében, amikor az egész nemzetnek kellett volna emléke előtt tisztelnie, a médiumoknál teljes volt a hírzárlat. Még az a néhány tudományos konferencia is, amelyeket Wesselényi emlékének szenteltek a reformkor kutatói (az egyikre négy helyszínen, Debrecenben, Hadadon, Zilahon és Zsibón, a másikra Budapesten került sor), szinte inkognitóban zajlottak le. S az „árvízi hajós” reliefjénél tartott koszorúzás miatt nemhogy le kellett volna zárni a Kossuth Lajos utcát – amelynek a ferences templom oldalát díszítő relief, a Wesselényi hősiességére emlékeztető legfőbb mementó okán inkább az ő nevét kéne

viselnie –, hanem még a járdán sem okozott fennakadást a megemlékezők alig tucatnyi csoportja. Az utcának az ő nevét kellene viselnie, és nem azét a Kossuthét, aki Wesselényit a legnagyobb magyarnak nevezte. S nyilvánvalóan őt, az elvbarátját tartotta annak, nem pedig Széchenyit, akiről ezt három héttel korábban hízelkedésből és taktikai megfontolásból mondta. S ami Széchenyi neve mellett ephiteton ornansként máig díszel, az Wesselényié mellől lekopott. Már élteben is „ködképet” mintáztak róla, például amikor a fiatal Arany János költeményt akart dedikálni neki, Petőfi lebeszélte őt, mondván: uraknak nem jár az ilyesmi.

Arra viszont határozottan emlékszem, hogy Erdélyben, ha nem is a közvélemény műveltebb része által kívánt téren, de volt visszhangjuk a Wesselényi szülőföldjén tartott konferenciáknak. Különösen Székelyföldön ápolják az emléket, hiszen Székelyudvarhely választott követeként vett részt az 1834 májusában tartott korszakos jelentőségű országgyűlésen. Vakmerően szembeszállt a Habsburg-abszolutizmussal, és egy év alatt munkásságával akkorát mozdított Erdély sorsán, mint senki más azelőtt. Az udvarhelyiek meg lehettek elégedve képviselőjük tevékenységével, mert önszántukból megválasztották másodszor és harmadszor is. Sőt, üldözése, bebörtönzése, száműzetése, megvakulása után (1846. augusztus havában) negyedszer is megválasztották az erdélyi országgyűlésbe, ami példa nélküli. A marosszéki Makfalva telket ajándékozott neki, melyen ő iskolát építtetett és állandó alapítványt létesített. A tűzvész által pusztított Kézdivásárhelyt nagylelkű pénzadománnyal segítette, amelyért ott intézmény viseli a nevét. Zilahon áll még Fadrusz János 1902-ben felavatott alkotása, amely Wesselényit felszabadított jobbággyal együtt ábrázolja. Veress Dániel sepsiszentgyörgyi író és irodalomtörténész (1929–2002) színművet szentelt a reformkori óriásnak, amelynek bemutatója 1971 decemberében volt, és 59 előadást ért meg. Tőle tudom, hogy csak az eladott jegyek alapján közel 19 ezer néző látta a darabot. Egy év múl-

CANALETTO (CANAL ANTONIO): A MOLO, KITEKINTÉSSSEL
A RIVA DEGLI SCHIAVONIRA, 1738 KÖRÜL

Olaj, vászon, Milano, Castello Sforzesco

va Bukarestben is bemutatták a művet, a felvételnél meg kell lennie a román televízió archívumában. Idehaza azonban – talán nem véletlenül – sem Wesselényiről, sem kortársainak életéről nem készült semmilyen művészi vagy oktató jellegű film, pedig vérbeli romantikus egyénisége és a végzetesen ellentmondásos kor szinte tálcán kínálná a témát. Ráadásul a reformkor erkölcsi felfogása sem volt olyan szigorú, mint gondolnánk. A főhős ugyanis mind a két végén égette a gyertyát: a közéletben is és a magánéletében is. Párbajhős, bivalyerős férfiú volt, kitűnő szónok és tüneményes lovas: nem csoda, ha parasztlányok, korcsmárosnők, főispánfeleségek, kokottok, színésznők, arisztokrata dámák kerültek egy ágyba az eszeveszetten bátor és rendkívül vonzó nemzeti hőssel! Megvakulása is változatos nőügyeinek a következménye.

Széchenyivel, Kossuthal összehasonlítva mégis elmondható, hogy ifjabb báró hadadi Wesselényi Miklós alakja, tanítása továbbra is a ködben vesztegel. Nem sok szerencséje volt az utókorral, hiszen (Illyés Gyula szavaival szólva) „a halhatatlanság is halandók – jó értékmegőrzők – műve”. Ez a sors sújtotta ember a ma is időszerű *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című művének előszavában mintha megsejtette volna az utókor hálátlanságát: „Most már mindez máskint van, a polgári elhunytak képe csakhamar a dísztermekből s csarnokokból mellékszobákba, folyosókra s padlásra vándorlott. Feledékenység pora kezdte lepni, s hajdani fényét és színét haloványítani. Csak kevés egyéneknél maradt meg régi helyén. Hogy ez így van, természetes; halandók sorsa, élünk, hogy felejtsünk és felejtessünk.”

Dávid Gábor Csaba Trócsányi Miklóstól – aki Wesselényi életpályájáról átfogó és elemző monográfiát írt – vette át a stafétabotot. Kötete a szerző több mint 30 éven át folytatott Wesselényi-kutatásainak eredményét tartalmazza, s külön értéke a függelékben először közölt Wesselényi-szövegek. Igazi szenzáció Wesselényinek az Erdélyről és Magyarországról írt *Honismertetése*, amely itt jelenik meg először, ugyanakkor a szerző szövegkritikai kiadásban közli a reformkori politikus mai értelemben vett szépírói műveit, a nyomtatásban megjelent két *Ségur*-fordítást, a hagyatékban megtalált mesét (*Mese az indulatokról/A farkas s a bárány*) és a Naplójába két változat-

ban bejegyzett epigrammát. Dávid Gábor Csaba tehát törlesztett valamennyit a Wesselényi iránti adósságunkból, hiszen a nagy reformkori politikus műveinek nagyobbik része mind a mai napig kiadatlan.

A kötet tanulmányait olvasva meggyőződhetünk arról, hogy Wesselényi Miklós választott hivatása a nemzetnevelés volt. Nem íróként élte életét, nem íróként írta naplóit sem. A társadalmi hasznosság volt a célja, és soha nem magára, hanem a közre gondolt. Nem a személyes önkifejezés ingere serkentette, hanem tájékoztatni, irányítani akarta elvbarátait, a szűkebb-tágabb közvéleményt. Célja a radikális reformok életbeléptetése. Ebben és másban is legnagyobb tanítványa és követője Kossuth Lajos volt. Élteben nyomtatásban megjelent művei elsősorban politikai-gazdasági értekezések. Az őt olvasónak olyan érzése támad, mintha a szöveg írója előadást tartana, sőt időnként mintha felszólalna. Kifejt, érvet érvre halmoz, vádol, véd, leleplez, és ezzel hallgatóját magához hajlítja. Barátja, a másik nagy szónok, Kölcsey jegyezte fel róla: „Beszédét elvről elvre szokta vezetni; egyszerre nem önti ki magát, hogy másod és harmad ízben ismét újakkal állhasson fel; kifejezései erősek, de sokszor cifrák, s nem ritkán metszők.”

A Wesselényi rehabilitásáért tevékenykedő Dávid Gábor Csaba vizsgálódásainak középpontjában Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című röpirata áll. A szerző bemutatja a mű keletkezési körülményeit, szerkezeti és formai sajátosságának előképeit. Noha az irodalmat, az írókat becsülte és tisztelte, a *Balítéletekről* előszavának tanúsága szerint Wesselényi az elsők között jött rá arra, hogy a nemzet fő gondjait valójában nem a költőknek kell kimondaniuk, hanem a társadalmi cselekvés irányítóinak, a „nemzetgazdáknak”, a politikusoknak. „Nem tartom értelmi előrehaladottságunk jelének – írta a rá jellemző kíméletlen őszinteséggel –, hogy nyelvünkön megjelent s jelenő könyveknek kétharmada költői műv.” Az általam töredékesen ismert naplói és levelei alapján megállapítható, hogy bár olvasmányainak tere is tág, Wesselényinek a gyakorlati tapasztalatokra épülő műveltsége volt igen gazdag. Nem furcsállhatjuk azt, hogy elsősorban a saját mindennapi tevékenységéhez nélkülözhetetlen műveket szerezte be és tanulmányozta: politikai és állambölcseleti műveket, állatgyógyászati munkákat, löver-

senyekhez használt bíraskodási útmutatókat, mezőgazdasági és botanikai könyveket. Nem hiányoztak azonban a szibói könyvtárából a görög-római szerzők, szótárak, nyelvtanok, útikalauzok, bedekkeresek, térképek és atlaszok sem. Nem volt nyelvtelhetség, de fél tucat nyelvet megtanult, és ezeket állandóan gyakorolta. Barátja, Újfalvy Sándor jegyezte fel, hogy otthonában Princkerrel angolul, báró Pölniczcel franciául, Luigi komornyikkal olaszul, Nuczuj inassal románul, és másokkal mindig magyarul beszélt. Természetesen tudott németül és járatos volt a latin nyelvben is.

Dávid Gábor Csaba Wesselényi-kutatásainak legfontosabb csapása: tisztázni a reformkori politikusunk nevelésről vallott nézeteit. „Wesselényi – írja – a nevelés kérdéskörében is szuverén módon használja fel kortársainak idevonatkozó fontosabb műveit. Dolgozatomban ennek a szinte teljesen feltáratlan területnek a megismertetéséhez is szeretnék hozzájárulni.” És valóban, e témában nagyon elemében van. Egy mesterdetektív szenvedélyével halad lépésről lépésre e téma felgöngyölítésében. Meggyőződhetünk, hogy Wesselényi a tanulóifjúságnak szánt, a „két magyar hazát” szolgáló *Honismertetője* – a mai terminológiával élve – az első állampolgári ismereteket nyújtó magyar tankönyv lehetett volna.

Wesselényi Kossuth fellépéséig az erdélyi, később a magyarországi ellenzék elsőrendű szónoka és irányító politikusa volt. Álláspontja az urbárium, a házadó, a lengyelek támogatása, az újoncfogás, a sajtó- és szólásszabadság kérdésében döntő jelentőségű volt, és sokszor túlhaladta a sérelmi politika irányelveit. Más kérdés – és ebben Cs. Szabó Lászlónak igaza van –: írásaiból ugyan az derül ki, hogy Wesselényinek helyén van a szíve, de nem volt arányérzéke, hiszen lebecsülte Bécs, „az elaggott birodalom” erejét, és túlbecsülte a magunkét. A róla tárcát író Ady akár a napjainkat is jellemezhetné az alábbi soraival: a „*Balítéletek* írója szabadabb lélek volt, mint akárki is az ő korában. A mi korunkról nem is szólva, mikor minden olyan átkozottul ideális, s mikor még a legszabadabb gondolkozó is tartogat egy sötét süllyesztőajtót az agyában.”

S. KIRÁLY BÉLA

KOVÁCS IMRE, A HÉTPRÓBÁS FALUKUTATÓ

2013-ban jelent meg az *Egy hétpróbás falukutató* című könyv, Molnár M. Eszter szerkesztésében. Alcíme: *Kovács Imre író-politikus falukutató munkássága itthon, Európában, Amerikában és Ázsiában megjelent írásai alapján*. Kovács Imrét egész életében izgatta és érdekelte a parasztság, „a nép” helyzete, s a kényszerű emigrációban töltött évei alatt is komolyan foglalkoztatták a szegény agrárnépesség problémái, ezért ívelhetnek az írások Kemsétől Dél-Amerikáig, Dél-Amerikától Ázsiáig.

Mégis, miért fontosak ezek az cikkek, szociográfiák, publicisztikák? Hiszen mondhatnánk: ott vannak már a polcon Kovács politikai esszéi, tanulmányai. Mondhatnánk: a korszak társadalmi és agrárpolitikai problémái már nem aktuálisak. Mondhatnánk: másképp alakult a történelem, mint ahogy azt 1936–1937-ben remélték a falukutatók. Mondhatnánk, de nem lenne teljesen igazunk. A kötetet olvasva nagyon is időszerű kérdéseket találunk: a kis- vagy a nagybirtok szempontjai érvényesüljenek-e, a profit vagy minél több ember eltartása legyen-e a föld célja? Elválasztható-e a nemzet és az ország sorsa a föld sorától, birtoklásától? Mi legyen a felbomló népi kultúra maradványaival, hogyan és miért terjednek a szekták vagy az egykezés?

A borítóképen Zsögödi Nagy Imre Kovács Imre-portréja látható. A vastag kontúrok s az a néhány határozott vonal tökéletesen mutatja meg az író arcélét. Ugyanígy rajzolja meg falukutatással kapcsolatos írásainak ez a válogatása személyiségének, emberképének, politikai arculatának legfőbb vonásait. Az elsúlygyedlt falvakról készült szociográfiai felvételek, a *néma forradalomba* menekülők megismerésének élményei alkotják Kovács Imre életművének legmeghatározóbb és legmélyebb vonásait. Ez az élményanyag és mindaz a kritika, indulat, amit felszínre hozott a huszonéves, tehetséges fiatal íróból, nem változott élete végéig: sem a második világháború éveiben, sem 1944 márciusában, sem 1945 és 1947 között, sem pedig utána. Kovács néphez és a falukutatáshoz való viszonya, a földről, az ország szociális állapotáról kialakított képe később is ugyanaz maradt, a falukutató mozgalom által alakította ki az alapállását.

A könyv négy nagy egységből és egy ötödik, összefoglaló fejezetből áll. Az utóbbiban szereplő tanulmányok Molnár M. Eszter munkái, ezúttal is köszönet értük, hiszen segítenek megfelelő kontextusba helyezni az addig olvasottakat. A válogatott írások a magyar parasztság történetéből, a szociográfiai munkákból, újságcikkekből és falukutató irodalom termékeiből tevődnek össze. Kellemes meglepetés, hogy nem csupán Kovács Imre munkáiból olvashatunk, hanem többek között megszólal a könyvben Szabó Zoltán, Kerék Mihály és Móricz Zsigmond is. Ennél is érdekesebb a könyv végén található bibliográfia, amely a korszak legfontosabb munkáit is felsorolja – így például Györffy István *A néphagyomány és nemzeti művelődés* című, nagy ívű tervezetét. Györffy a könyvében egy olyan koncepciót vázolt fel, amely mind intézményi, mind pedig társadalompolitikai téren alternatívát kínált az uralkodó – és az uralkodó elit körében népszerű – elképzelésekkel szemben. Elgondolkodtató, hogy Györffy néprajzi munkásságának felelevenítésén kívül miért nem kerül újra kiadásra ez a műve, hiszen egyedülálló gondolatokat képvisel, s véleményünk szerint termékeny vitákat kiváltani képes alkotásról van szó. Györffy egy ideig Teleki Pál támogatását is élvezte – ennek lett egyik megnyilvánulása a Táj- és Népkutató Intézet, melynek híres, betiltott tárlatának összeállításában Kovács Imre is aktívan részt vállalt. Ekkor romlott meg a viszony Teleki Pál és tanítványi köre között, hiszen azok leplezetlenül mutatták be a nagybirtokrendszer káros, magyar vidéket megfojtó hatásait. Ezt Teleki a személyes jóhiszeműségével, illetve a tudományos-sággal való visszaélésnek, felelőtlen propagandának tartotta. A kötet tartalmazza az ehhez az eseményhez kapcsolódó cikkeket és a végül „gróffá visszavedlett” Teleki Pálnak címzett nyílt levelet is. A történetírás már jól ismeri ezt az epizódot és dokumentumot, de nélkülözhetetlen része a kötetnek: rávilágít arra, hogy mekkora tétje volt a földkérdésnek és a parasztság sorsának.

Végigolvasva a közel négyszáz oldalnyi válogatást, két kulcsfontosságú kérdés merül fel. Az egyik, hogy miként lehet viszonyulni a korszak fogalomhasználatához? Faj, osztály, proletariátus, szocializmus, kapitalizmus, demokrácia más és más jelentéstartalommal, más és más szerző tollából kerülnek

CANALETTO (CANAL, ANTONIO)
 A SZENT MÁRK TÉR ÉS A PIAZZETTA VELENCÉBEN,
 KITEKINTÉSSSEL DÉL FELÉ, 1741 KÖRÜL
Olaj, vászon, Róma, Galleria Nazionale d'Arte Antica in Palazzo Barberini

elénk. Meg kell tehát szabadulni az anakronizmus kísértésétől: nem szabad a mai értelemben vett fogalmainkat, előítéleteinket visszavetíteni. Próbálkozni kell a fogalmak korabeli, akkori valóságot tükröző tartalmának a megismerésével. Ismerni kell hozzá a Horthy-korszak akusztikáját, különben tévútra kerülünk. Különösen igaz ez a '30-as években íródott cikkekre. Tisztában kell lennünk azzal, hogy akkor még nem tudhatták a falukutatók, sem pedig ellenfeleik, hogy mi következik be a második világháborúban, s mi azután. Bár azt kiemelhetjük, hogy tisztában voltak a náci Németország jelentette veszéllyel, a kapitalizmus és a kommunizmus visszasságaival. Volt, amiben tévedtek, de abban nem, hogy e három irányzat komoly veszélyekkel bír Magyarország sorsára nézve – gondoljunk csak Németh László 1943 augusztusában, Szárszón elmondott beszédére.

A fogalmak tisztázásának szükségességén túl felfedezhető egy fontos gondolatmenet is, amely vissza-visszatér, ott lappang Kovács írásainak mélyén. A falukutatás egy fiatal, önszerveződő nemzedék megmozdulása volt. Ez a spontán szerveződő „összeesküvés” azért született, hogy feltárja és bemutassa a valóságot. Új generációt jelentettek: egy olyan generációt, amelyik egy független, de Trianon következményeivel terhelt országban nőtt fel. Mégis érdemes elgondolkozni azon is, hogy nem tölthették be a szerepüket: nem Magyarország sorsát vehették vállukra békés körülmények között, hanem a bekövetkező háború terheit tették rájuk, a túlélés ösztönének parancsait kellett követniük. Kíméletlen szellemi, erkölcsi és fizikai próbatétel elé kerültek, azonnal kellett válaszokat adniuk mindenre – s válasz nem adása is válasznak minősült. Ezeknek a válaszoknak a kiértékelése meghaladja ezen írás kereteit, de mindenképp érdemes foglalkozni vele.

Visszatérve a falukutatás és a fiatal nemzedék szebb, hittel és reménnyel telibb éveire: törekvésük és a valóságfeltáró munkásságuk egyre népszerűbbé vált, megérte terjeszteni a könyveiket, formálni tudták a közgondolkodást. Ebben igaz volt – és Kovács igazat is adott – Telekinek: a szociográfiai mozgalom szükségszerűen *propaganda* is volt. A szociográfia kiválóan működő eszköz a fennálló rend megváltoztatására irányuló igények kifejezésére. Gondoljunk csak arra, hogy a Kádár-korszakban az ellenzékiek újra hozzányúltak ehhez a műfajhoz – máig hivatkozási alapot adó műveket megalkotva.

Természetesen a Féja Géza vagy Kovács Imre ellen indított íróperekkel a korbácsot is megmutatta a hatalom, jelezve, hogy mennyi kényelmetlenséget okoz a *Néma forradalom* vagy a *Viharsarok*. De mi lappang még Kovács Imre íásaiban a cselédek és a szegényparasztnak bemutatásán túl, ami ekkora botrányt váltott ki? Tudjuk, hogy voltak politikusok, akik belátták a földreform szükségességét, igyekeztek – nem túl átfogó módon – könnyíteni a parasztság sorsán. Tudjuk, hogy széles körű és jól működő szociálpolitikát működtetett a rendszer, tudjuk, hogy mennyi iskolát hoztak létre. Nem állítható, hogy ne próbálták volna segíyezni a szegénysorban élő rétegeket. Mégis állandósultnak látszott az az állapot, hogy több mint hárommillió ember élt – ma úgy mondanánk – kegyetlen mélysze-

gényiségben, melyből másfél millió cseléd volt. Szolga. A falukutatók tehát ezt a kérdést is feltették: szolgasors-e a parasztsors? Érezheti-e magát valóban egyenrangúnak a felemelkedett *tanyasi fiú*? Vagy az történik vele, amit számtalan regényben ma is olvashatunk: szégyellni fogja származását, belső konfliktusokkal küzdő szomorú alak vagy karikatúra lesz belőle.

A magyar társadalomnak volt egy olyan része, amelyik elég hatalommal és befolyással bírt ahhoz, hogy ezt az állapotot fennartsa. Nem vettek tudomást – vagy lemondtak? – másfél millió cselédéről és még másfél millió szegényparasztról. Ezt üzenik Kovács Imre írásai. Ők alkották azt a réteget, akik az első világháború előtt támogatták a kivándorlást, ők voltak azok, akik nem hajtották végre a cselédség védelmében hozott törvényeket, ők voltak azok, akiknek egész vármegyék heverték a lábaik előtt – a közigazgatási alkalmazottaktól a csendőrökig.

Megrázó és elgondolkodtató, hogy a magyar politikában létezhet ilyen hagyomány: tudomást nem venni egy társadalmi réteg szektákba merüléséről, kivándorlásáról, lassú pusztulásáról. Ez ellen lép fel szinte minden mondatával Kovács Imre, s ez ellen keresett orvosságot, s ha nem talált, akkor küzdött: ellenállóként, politikusként és íróként is. Így formálódik, cikkről cikkre ez a könyv a két világháború közötti „hivatalos Magyarország” elleni vádirattá, így formálódik egy nép között járó író jalkiáltásává. Mert már megint oda jutunk: az éles szemű és hegyes tollú író érzi úgy, hogy vállalnia kell azt a szerepet, hogy képviselje a *népet* a *nemzettel* szemben. Hogy ez a szerep mennyiben kényszerű és az erőnei mellett milyen hibákkal bír, másik írás tárgya.

Számos fontos kérdést és problémahalmazt vet tehát fel ez a kötet. Valóban hétfőpróbásnak kell lenni, hogy feldolgozzuk és megértsük. Talán mindig marad majd némi bizonytalanság, de abban semmi kétség, hogy ha a föld és az ember viszonya rendezetlen, akkor az egész életben zavarok keletkeznek, meghatározózzák egy társadalom belső életének alapállásait – krízishelyzetben pedig döntő kihatással bírnak mindarra, amit *sorsnak* nevezünk.

(Molnár M. Eszter szerk.: *Egy hétfőpróba falukutató*. Kovács Imre Társaság – PC Magister Alapítvány, 2013)

GRÓF BÁNFFY MIKLÓS EMLÉKHELYE SOPRONBAN

A szép szobor minden település ékessége. A szobrok és az emlékművek a városkép szerves részei. Minden szobor elhelyezése urbanisztikai feladat. A szobor emlékeztet valakire vagy idéz egy eseményt, melynek meghatározása és hathatós kifejezése kulturális igényt elégít ki. A soproni Erzsébet kertben létesített Bánffy-emlékhelyet ezért jeles építészeti teljesítményként is lehet értékelni.

2013. december 14-én ismét megtartották Sopronban az 1921. évi népszavazás emlékére évente rendezett ünnepségeket. A város egykori polgármestere sírjának megkoszorúzását ilyenkor a városházán ünnepi közgyűlés és a városi kitüntetések átadása követi. A 2013. évi ünnep, az emlékeztető népszavazás 92. évfordulóján, noha nem kötődött kerek évszámhoz, mégis kimagaslott a korábbiak közül. Ennek oka Bánffy Miklós emlékhelyének létesítése és szobrának leleplezése volt.

Sopron város bizonyára legjelentősebb köztéri emlékműve Széchenyi István szobra, mely a róla elnevezett téren áll. Imár száztizenhat évvel ezelőtt állította a belváros mentén a vármegye és a város. A kaszinó tövében található mű arra is utal, hogy Széchenyi egyik fontos szándéka volt a polgárság művelődése, kapcsolatteremtés az emberek között. A szobor, háttal a Széchenyi-palotának, tüntetően Nyugat felé tekint. Ezzel a helyzetével a szobor azóta is irányt mutat minden nemzedéknek. Íme, hogyan tudott a 19. század vége urbanisztikai eszközökkel véleményt formálni és a művelődést irányítani.

Szép tanulság ez. Örvedetes, hogy hasonló történt Sopronban most is. Az új Bánffy-szobor a város peremén levő Erzsébet kertben áll. Az Erzsébet kert Sopron „városligete”. A városmagtól másfél kilométer távolságban terül el, a Felsőlőver tövében. Az Erzsébet kert helyén eredetileg egy Freising nevű tábornok gazdasága működött, annak épületeit már a 18. század közepén elbontották. A kertet a város 1763-ban megvásárolta. A kétnyelvű soproniak leginkább „Neuhof”-nak nevezték a területet még akkor is, amikor a meggyilkolt királyné nevét megkapta, és a városi polgárok kedvelt ligete lett. Kö-

zépén ekkor már kertművészeti átalakítással, mértani formával a liget átfogó franciakertként mutatkozott, ehhez egyik oldalon kis romantikus angol tájkert csatlakozott, a másik oldalon kioszkot és a monarchia idején a vidéki városokra oly jellemző és kedvelt zenepavilont építettek. Az Erzsébet kertben az 1900-as századforduló idején, ideiglenes épületekkel, tekintélyes iparkiallításokat is rendeztek. A pavilonban egészen a második világháborúig rendszeresen szólt a soproni helyőrség három ezredének katonazenéje. 1945-ben mindezt megszakította a történelem, a szovjet hadsereg egy gépkocsizó-alakulatának teherautói lepték el azt a nagy kert-parterrt, ahol korábban a különböző színű virágok a magyar címert rajzolták ki, és az ide sétáló városi polgárok egy virágokból formált órában is gyönyörködhettek. A megszálló katonák a háborút követő első hideg télben sok fát kivágtak, a zenepavilon tartóoszlopai közül is kettőt, aminek következtében ez megbillent, és egy évtizedig állt roskadtan. Végül a város nehéz szívvel az elbontása mellett döntött. A franciakertet idéző középső parterr tengelyében időközben magasra nőtt egy *Sequoia gigantea*, ez a fa ma már városképi elem. Ennek közelében létesült most a Bánffy-emlékhely gróf Bánffy Miklós ülő szobrával. Mögötte a kettős mérműves ablak az államférfi egykori erdélyi lakhelyének, a háború végén leégett bonchidai Bánffy-kastélyra utal. A szobor hátat fordít az Erzsébet kertet érintő Lőver körútnak és az egykori Sopronbánfalvára vezető útnak, vagyis a városi forgalom zajának. Az emlékhely, a szoborral szemben levő félköríves parki padsorral a hatalmas sequoia kontrapunktja, melyet a várost kettészelő vasutaktól sűrűbb növényzet választ el.

Az ülő pózban mintázott gróf Bánffy Miklós szobra lélekemelő. Kezében intő szövegű irat, ruházatán is felrajzolt szöveg. A kompozíció által sugárzott szemlélet a mai magyar szobrászművészet sokat mondó alkotása. Párkányi Raab Péter balassagyarmati szobrász készítette.

Gróf Bánffy Miklósnak a népszavazás előkészítésével kifejtett diplomáciai munkássága részleteiről az *Egy erdélyi gróf emlékiratai* címen megjelent könyvében olvashatók érdekes adalékok. Ebből kiviláglik, hogy Bánffy külügyminiszterségének közel két évében (1921–1922) egyre súlyosodó és őt az ideg-ösz-

szeroppanásig sújtó ellentétei voltak minisztériumának vezető beosztottaival, különösen helyettesével, Kánya Kálmánnal. (Aki olasz származásra mutató nevével ellentétben éppen soproni születésű volt). Kánya az Osztrák–Magyar Monarchia bécsi külügyének, a Ballhausplatznak szolgálatában nevelkedett, dolgozott és nyilván gondolkodott. A hosszú évszázadokon át önálló külpolitikától megfosztott, az első világháború alatt újonnan létesített magyar főnökséggel (éppen a tőle mentalitás-ban távol álló és nála fiatalabb erdélyi arisztokrácia képviselőjével) nem tudott – vagy nem akart – együttműködni. Bánffy-nak a Bethlen István kormányából történő kiválását követően Kánya Kálmán nemsokára a magyar külügy egyre befolyásosabb alakjává nőtt, és 1933–1938 között külügyminiszter lett. Érthető, hogy az említett emlékiratok szerint általa sokszor kellemetlenül bojkottált Bánffy érdemeit nem ismerte el, még kevésbé hirdette.

Ennek az urbanisztikai indíttatású ismertetésnek nem feladata, és végképp nem az én kompetenciám az, hogy kihámozam Bánffy részességét a trianoni békediktátumnak hazánkra nézve elért egyetlen engedményével kapcsolatban: hogy miként sikerült az antantországoktól a népszavazást kicsikarni. A történészek feladata annak mérlegelése, hogy minek vagy kinek köszönhetjük ezt leginkább. Az olaszokat visszataszító csehszlovák–jugoszláv területi kapcsolatot szorgalmazó Beneš-elképzelés megakadályozásának, a nyugat-magyarországi felkelőknek, a Bethlen István vezette velencei tárgyalásoknak, vagy – az emlékmű erre mutat – gróf Bánffy Miklós jó kapcsolatainak a francia és olasz diplomáciai vezetőkkel. De biztos az, hogy neki legalábbis hatalmas része volt abban a sikerben, hogy az antanthatalmak a népszavazást kiírták, lebonyolították, és Sopron magyar maradt.

2014. január 29-én nyílt meg a soproni múzeumban a Bánffy Miklós széles körű tevékenységét ismertető vándorkiállítás, mely ezzel 22. állomáshelyére érkezett. (Ezt megelőzően Bukarestben volt megtekintendő.) A soproni kiállítás megnyitásakor dr. Tóth Imre múzeumigazgató részletesen foglalkozott a népszavazás kimenetelének okaival és Bánffy Miklós diplomáciai érdemeivel egy kortörténeti előadás keretében. Ennek lényeges mondanivalója volt, hogy amikor a szerbek vonakodtak az általuk megszállt Baranyából kivonulni, és az antant ennek

A SOPRONI BÁNFFY-SZOBOR AZ ERZSÉBET KERTBEN

Párkányi Raab Péter alkotása és felvétele

kikényszerítését az Ausztriának átadandó Sopron magyar részről történő kiűritéséhez kötötte, Bánffynak sikerült elintéznie, hogy a két kérdést különválasztották, és a népszavazást az antant mégis kiírta.

Az emlékmű szobrának hátsó márványfalán levő szövegből a látogató megtudhatja, hogy gróf Bánffy Miklós milyen sokrétű tevékenységet folytatott. Szépiró, jogász, országgyűlési képviselő, miniszter, iparművész egyaránt volt. Szinte polihisztor, de legalábbis nagyon művelt kultúremler.

Gondolom és remélem, hogy a következő években Sopronban a december 14-i városi ünnep rendjében a Bánffy-szobor megkoszorúzása is szerepelni fog.

KUBINSZKY MIHÁLY

AZ ISMERETLEN XXIII. JÁNOS

1963. június 4-én, pünkösd másnapján a magyar kormányfő az alábbi táviratot küldte a Vatikáni Államtitkárságnak:

„A Magyar Népköztársaság kormánya mély megrendüléssel értesült XXIII. János pápa elhunytáról. XXIII. János pápa mély felelősségérzettől áthatva munkálkodott a népek közötti barátság megteremtésén, a népek békéjének biztosításán – korunk nagy problémái megoldásának szentelte életét. Kérem, fogadják nagy gyászukban a Magyar Népköztársaság kormányának őszinte részvétét.

Kádár János

*A magyar forradalmi munkás-paraszt
kormány elnöke”*

Hasonló tartalmú táviratot fogalmaztatott meg Nyikita Hruscsov is Amleto D. Cicognani bíboros államtitkárnak, és néhány nappal később ugyanebben a szellemben írt a *Pacem in terris* enciklikát kiadó „békeharcos” pápáról a *Novoje Vremja* szovjet külpolitikai folyóirat.

A magyar kormány tehát a legkisebb mértékben sem tért el a hivatalos moszkvai vonaltól, mégis van némi meglepetésre

okot adó tanulsága Kádár levelének. A távirat szövegezésekor ugyanis az állampárt hivatalos ideológiája csöppet sem volt megengedő más nézetekkel szemben, ráadásul 1963-ban még igen erős volt a magyar katolikus egyházra nehezedő nyomás, ami a bebörtönzött és rendőrségi intézkedés alá vont papok magas számán és az amerikai követségen száműzetésbe kényszerített esztergomi érsek, Mindszenty József lehetetlen helyzetén is jól lemérhető. Ráadásul a 78 évesen megválasztott, s ezért „átmenetinek” gondolt Angello Giuseppe Roncalli bíboros nem sokkal a beiktatása után, 1959. január 25-én kényelmetlen feladványt adott a keleti blokk politikai potentátjainak és a hírszerzés irányítóinak, amikor a Szent Pál-bazilikában – látszólag minden előzmény nélkül – meghirdette a római egyházmegyei, majd az ökumenikus zsinat összehívását.

A hivatalos magyar tömegtájékoztatás is nehéz helyzetbe került. Sokkal egyszerűbb volt az MTI vagy a *Népszabadság* vezetőinek helyzete a pápa megválasztásakor, 1958-ban, amikor az ideológiai szembenállást nem kényszerültek diplomáciai fátylakkal elfedni. Kádár részvétvtávirata címlapon jelent meg. Öt évvel korábban viszont, a konklávé üléséhez idején, 1958. október 28-án a *Népszabadság* még csak a 7. oldalon közölte a *Szabad Nép* és utódlapja megbízható tudósítójának, Giorgio Colorninak római írását. A gasztronómiai és olasz kommunista párttörténeti kérdésekben publikáló Colorni nem csekély kárörömmel kommentálta a pápaválasztók vasárnapi és hétfői eredménytelenségét. Október 29-én sem kellett még a fehér füst felszállásának kényelmetlen híret címlapon közölnie a *Népszabadságnak*, elegendő volt a 6. oldalon tudósítani az olvasókat XXIII. János megválasztásáról. A hírerzékeny szerkesztők döntése értelmében ezen a napon az MSZMP központi lapjának címlapjára a *Pártunk a dolgozó nép akaratát valósítja meg, A tejfeldolgozó üzemek teljesítőképességének fokozásáról hozott határozatot a Gazdasági Bizottság, és a Több mint 20 000 új taggal és 181 000 hold földdel erősödött az idén a szövetkezeti mozgalom* című írásokat részesítették előnyben – szemben Colorni *Megválasztották az új pápát* című rövid tudósításával.

Roncalli hivatalba lépése idején még egyértelmű és leplezetlen volt a diktatúrának a katolikus egyházzal szemben képviselt álláspontja, ezért a tejgyári beszámoló vagy a 3. oldalon közölt Komócsin-féle Komszomol-megemlékezés min-

den következmény nélkül utasíthatta maga mögé a világérdéklődésre számot tartó pápaválasztás hírét megfogalmazó olasz tudósító írását.

Colorni egyébként úgy vélte, XXIII. János csupán átmeneti pápa lesz, és főként mint politikus tevékenykedik majd a kommunizmus elleni küzdelem jegyében, ám ügyes diplomataként nem a brutális harcot választja.

A magyar tömegtájékoztatás öt éven keresztül nem tudott – vagy nem mert – mit kezdeni XXIII. János tevékenységével, így a hazai sajtóban sem hírként, sem kommentárként nem sok írás jelent meg a pápa egyéniségéről, az aggiornamento világáról; arról, hogy milyen változások kezdődtek a katolikus egyház és a világ kapcsolatában. És nem csupán a sajtó hallgatott (leszámítva az *Új Ember* írásait): az egyházi könyvkiadás engedélyezett kötetekben sem jelenhettek meg írások a XXIII. Jánossal kezdődött változásokról. A vizsgált időszakban, 1959-től 1963-ig a Szent István Társulat és az Ecclesia 67 kötetet jelentethet meg. Ezek túlnyomórészt igen szerény kivitelű, dísztelen, illusztrálatlan, puhafedeles tankönyvek, imakönyvek és liturgikus kiadványok voltak, tehát csupa olyan kötet, ami semmiféle tudósítást nem tartalmazott a világegyház helyzetéről.

Ezzel szemben állt a jelentős részben hamis vádak, információkat, lejárató híreket és véleményeket terjesztő állami könyvkiadás. Az ideológiai élharcos Kossuth Könyvkiadó évente 200–300 kötetet nyomtathatott ki, lényegesen magasabb példányszámban, mint a két egyházi könyvkiadó, s e könyvek jelentős része kifejezetten egyházellenes propaganda volt. Ebben az időszakban jelent meg Pavjolkin *Az istenhitről*, Koselevszkij *Bibliai legendák alkonya*, Jaroszlavszkij *Hogyan születnek, élnek és halnak meg az istenek*, Kriveljov *Könyv a Bibliáról* című könyvei, vagy a jeles magyar közreműködők által szerkesztett *A vallás titkai* című világirodalmi antológia is. E könyvek kivétel nélkül az antiklerikális és vallásellenes propaganda eszközei voltak.

Nem csoda, hogy bár XXIII. János alakja a magyar egyház emlékezetében is a „jó pápáé”, tevékenységéről – a történelmi zsinat összehívását leszámítva – viszonylag kevés emlék maradt, akár a hívek, akár a papság vagy az egyház vezetői körében. Személyes élménye a pápával kapcsolatosan a halála óta

A SOPRONI BÁNFFY-SZOBOR AZ ERZSÉBET KERTBEN

Párkányi Raab Péter alkotása és felvétele

eltelt idő miatt egyre kevesebb embernek lehet, de Magyarországon az ország szinte hermetikus elzártsága sem kedvezett a pápa megismerésének. Négy évvel a halála után, 1967-ben megjelenhetett Ijjas Antal életrajzi kötete XXIII. Jánosról, majd 1972-ben az Ecclesia kiadta a pápa lelki naplóját; 1987-ben pedig Hünermann *A világ plébánosa* című, szintén életrajzi kötetét, de más könyv a rendszerváltásig nem látott napvilágot a korszakos jelentőségű egyházfőről. Nem is meglepő, hogy amikor 2014 áprilisában Ferenc pápa – II. János Pállal együtt – szentté avatta XXIII. Jánost, a magyar katolikus egyház vezetői közül csak kevesen tudtak eredeti módon és érdemben szólni tevékenységéről: a lengyel pápa, akivel kapcsolatosan nagyon sokaknak lehet „saját története”, kicsit elhomályosította a hozzá sok tekintetben hasonló karakterű elődjét.

Ijjas Antal kötetének függelékeként megjelent XXIII. János adoma- és legendagyűjtemény azonban jól mutatja, hogy a szabad világban a nyitott és emberközeli, földön járó pápa rövid, öt éves tevékenysége alatt is szokatlanul népszerű lett. Ő volt az első katolikus egyházfő, aki elnyerte az Év Embere

címet a *Time* magazin szavazásán. Egy évvel a halála előtt választották meg.

A pápa kortársa, Robert Rouquette francia jezsuita számára nagyon is szembeszökő volt a pápa iránti rajongás különösége. „De azért nem veszélytelen dolog ez: mítoszt teremteni! Még egy pápa iránt való lelkesedés kitörései közt is meg kell őriznünk szemléletünk és fogalmaink tisztaságát. ... Óvakodjunk a mítoszoktól, még ha kedvezőek is. Nem egyebek, mint egyszerűsítő és durva-tompa vonásokkal torzító tükrök!”

A pápa személyének – korábbiakhoz képest – szokatlan népszerűségének híre nemigen szivároghatott be Kádár Magyarországra. Nem is a jelentős nemzetközi megbecsültségnek szólt a kondoleáló távirat és annak szokatlanul előkelő hazai sajtóreprézntációja. Kádár egyszerűen az 1956 utáni nemzetközi elszigeteltségből kereste a kitörési pontokat. A forradalmi munkás-paraszt kormány lassú közeledése a Szentszékhez – Hruscsov engedélyével – éppen 1963-ban kezdődött. Ez persze egy meglehetősen képmutató diplomáciai manőver volt, hiszen a katolikus egyház helyzete Magyarországon nem sokat javult, a magyar egyház Rómától való elszigetelésére tett intézkedések nem enyhültek. Valami azonban mégiscsak történt: a *Népszabadság* címlaldon közölhette Kádár János részvétvtáviratának szövegét... Ám az elszigeteltség következményei mind a mai napig érezhetők.

FÁY ZOLTÁN

A RENDSZERVÁLTÓ KÖZÉPOSZTÁLY ÉS A PIACGAZDASÁG

A politikai rendszerváltozás történelmi pillanatában a fénypontján volt a szabadpiaci ideológia, az akkori magyar döntéshozókra komoly külső-belső nyomás nehezedett. Ehhez járultak hozzá a nemzetközi pénzügyi és gazdasági szervezetek (IMF, Világbank, OECD) ajánlásai. Mindezek együttesen olyan gazdaságpolitikai gyakorlat felé terelték a külső eladósodott-

sággal küzdő magyar kormányt, amely számos ponton eltért a kormánypolitika elvi alapjául szolgáló szociális piacgazdasági koncepciótól. Mégis elmondható, hogy az 1990 után követett magyar társadalom- és gazdaságpolitika sok olyan progresszív elemet tudott felmutatni, amely lényegi pontokon különbözik a „neoliberális konszenzus” elnevezéssel illetett fősodortól. Ilyen a vállalkozásfejlesztést szolgáló E-hitel, Start-hitel, a kiskereskedelmi egységek hazai tulajdonosok számára történő privatizációja. A piaci szereplők önszabályozásához fűződő illúziók korában figyelemre méltó, hogy nálunk az Antall-kormány mennyire előrehaladt a piacgazdasági intézményépítéssel (hitelintézeti és jegybanki törvény, csődtörvény, számviteli törvény, majd a bank- és adószolidaritási törvény). Ezek az elemek nagyon is beleillettek a szociális piacgazdaság német mintájába és az ahhoz alapul szolgáló ún. ordo-liberális közgazdasági irányzat ajánlásaiba a gazdasági élet állami keretfeltételeinek megalkotását, valamint a széles vállalkozói osztály támogatását illetően.

Mindkét vonatkozásban a magyar gazdaság bizonyos versenyelőnyre tett szert a térségbeli rendszerváltó országokkal szemben, és ez nem csupán az 1990-es pillanatra vonatkozik. Gondoljunk arra, hogy a cseh gazdaságban az elmulasztott intézményfejlesztés és a pénzügyi közvetítő rendszer elmaradt megtisztítása egy évtizedre rá okozott váratlan recessziót, a lengyel gazdaságban szintén 2000 körül kerültek felszínre komoly iparszerkezeti gondok, amelyekhez hasonlókat mi az átalakulás első éveiben jórészt megoldottunk. Valójában a rendszerváltó magyar gazdaság a teljes első évtized alatt jól teljesített térségi összehasonlításban, noha a nyugati elemzők és hivatalos körök szemében inkább a lengyel sokkterápia (Balczerowicz) vagy a kampányszerű privatizációval címlapokra kerülő cseh változat (Klaus) számított élenjárónak. Hazánk ugyanakkor a többi hasonló geopolitikai helyzetű és háttérű nemzetnél sikeresebben (magyarán: kevesebb hibával) fogott neki a magánosítás nehéz feladatának, határozottabban oldotta meg a piacgazdaságok felé való stratégiai nyitás ügyét, több tőkét vonzott a nagy tőkehiányú ágazatokba. A megoldások részben eltértek a külső ajánlásoktól: a makrogazdasági stabilizálás, valamint a deregulálás-liberalizálás mércéjén mérve a magyar rendszerváltozás graduálisabb volt, mint amit az akkori korszellem

diktált volna, és mint amit a lengyel, cseh, orosz körülmények között megvalósítottak (az utóbbi különösen súlyos következményekhez vezetett).

A tényadatok alapján utólag már jól látható, hogy a magyar rendszerváltozás kezdetét egészében tévesen minősítik (elmarasztaló élel) túl fokozatosnak. Az akkori közgazdasági világképbe nem teljesen illett a magyar gyakorlat; majd csak a Bokros-csomaggal lehetett kiérdekelni olyan külső egyetértő figyelmet, mint amit Balczerowicz, Klaus kapott. Ugyanakkor a reálgazdaság átalakulása kezdettől fogva igencsak gyors volt; a nagy energiaigényű ágazatok gyorsan szorultak vissza, és vadonatúj termelési kultúrák jelentek meg, mint a fogyasztói elektronika és főként a járműipar. Az utóbbi gyors kifejlődését olyan mérőföldkövek jelzik, mint az Opel-gyár megnyitása Szentgotthárdon, a Suzuki avatása Esztergomban 1992-ben, majd pedig az, hogy 1993-ban Győr mellett döntött az Audi. Jelenleg ezeknek a vezető ágazatoknak tudható be, hogy a magyar gazdaság mérhetően növekszik – ami másfelől azt a szomorú következtetést is megengedi, hogy az összes többi gazdasági ág stagnálás közeli állapotban található.

És éppen ez az a pont, ahol vissza kell térni a szociális piacgazdaság koncepciójára és annak a második világháború utáni időszakban megvalósult német gyakorlatára. Annak központi eleme a kis- és középvállalati (KKV) szektor, és egészében a középrétegek („Mittelstand”) megerősítése, valamint a tőke és a munka közötti érdekütközés intézményesített tárgyalásos kezelése. E vonatkozásokban 1990-ben valóban éppen csak megindult a folyamat, ami a nehéz pénzügyi viszonyok miatt az Antall-kormány alatt nem bontakozhatott ki. Majd 1994 után más irányt vett a gazdaságpolitika, a KKV szektor megerősítése papíron maradt. A nagy külföldi befektetőkkel kötött privatizációs üzletek gyakorlata, amelynek a legsikeretlenebb esete a közműszolgáltatók eladása volt a Horn–Bokros–Suchman időszakban, a makroadatokat javítása mellett torzította a gazdasági szerkezetet. De még az egyébként sokak által ajánlott exportközpontú gazdaságpolitikai irányzat is mind a nagyméretű cégek szektorát erősítette. Ennek következtében az elkerülhetetlennél is jobban kettészakadt a magyar gazdaság: létezik egyfelől a tőkeerős és export-

orientált nagy (zömében külföldi tulajdonú) cégek szűk köre, másrészt pedig ott van a tőkehiányos és kis termelékenységgű hazai szereplők sektora.

Az első Orbán-kormány alatt, 1998-tól leállt a privatizáció, és történtek lépések a kisebb magyar cégek megerősítésére. Ugyanakkor nem haladt előre az érdekegyeztetési kultúra kiépítése, sőt az első, majd később a második Orbán-kormány ezen a ponton inkább szembement a szociális piacgazdasági irányzat ajánlásaival: az érintettek önszerveződése helyett az állami irányítást erősítette. A szocialista–szabaddemokrata kormányzás nyolc éve pedig számos olyan jóléti és munkaügyi intézkedést hozott 2002 és 2010 között, amelynek következtében a munkaerő-piaci aktivitás hazánkban alacsony szinten rögzült. A nagy jóléti kiadások komoly adóterhet helyeztek a társadalom aktív tagjaira, legfőképpen éppen a középrétegekre. Ez idő alatt, ám később is, a vállalkozói siker egészségtelenül nagy mértékben függött a politikai hatalomtól való közelségtől, amint azt a köznapi érzékelésen túl az állami közbeszerzések nyerteseinek vizsgálata világosan kimutatja.

Nem kell végigvenni a magyar gazdaságpolitika és politika számtalan intézkedését annak érzékeltetésére, hogy a tényleges magyarországi gyakorlat miként fordult el a szociális piacgazdaság mint elvileg lehetségesnek gondolt rendszerváltozat és gazdaságpolitikai irányzat ajánlásaitól. Ugyanakkor nem ok nélkül van az, hogy a lengyel alkotmány vagy az EU alkotmánytervezete tartalmazza ezt a fogalmat. Mert persze ki lehet mondani, hogy a mai magyar viszonyok közepette a szociális piacgazdasági koncepció már irreleváns, ám ebből nem következik, hogy eleve életképtelen és alkalmazhatatlan lett volna a magyar rendszerváltozási folyamatban – ha az alkotmány preambulumban szereplő célt a magyar politikai osztály komolyan veszi.

Ám valóban nem így alakult. Értekezésem akadémiai vitájának a végén az egyik bizottsági tag meg is említette mintegy a téma lezárásaként: „nézd meg, hogy a 2012-es alaptörvény készítői minden ceremónia nélkül kihúzták a szociális piacgazdaságra való utalást, és ez senkinek fel sem tűnt, szóba sem került a belpolitikai viták során”. Nos, többünknek nagyon is feltűnt. Az is, hogy nem került helyébe semmi, azaz emlí-

tés nélkül maradt egy igen fontos vonatkozás. Nevezetesen: a legáltalánosabban vett társadalmi-gazdasági rendszeren belül valójában milyen karakterű piacgazdaság az, amelyben élünk, vagy amely felé haladni szándékozunk. Hogy nem került be az ügy a közbeszédbe? Nem ez az egyetlen érdemi ügy, amely az alaptörvény készítésének és rapid elfogadásának menetében nem kapott figyelmet.

Itt tartunk most, a szociális piacgazdasággal mint lezárt fejezettel a hátunk mögött. Ugyanakkor pontosan a fejlődési potenciálunkat visszahúzó számos anomália (a gazdaság kóros dualitása, a verseny hiánya számos ágazatban, a kis és közepes vállalkozások hibernált állapota) jelzi, hogy megoldatlan feladatok sora torlódott fel. Ezekre a szociális piacgazdaság a maga versenyélénkítő és vállalkozásbarát felfogásával meggyőződésem szerint sokkal jobb megoldás lett volna, mint az, ami a legutóbbi időkben körvonalazódik az állami tulajdon bővítése és a piacpótló állami beavatkozások formájában.

És ez az igazi oka annak, hogy a piacgazdaság milyenségéről vitázni kell, kellene. Mint sok minden másban, abban sem volt igaza Václav Klausnak, amit az „igazi piacgazdaságról” jelentett ki még az 1990-es évek legelején, nevezetesen hogy az csakis jelzőtlen lehet. Ha csak annyit mondott volna, hogy a „szocialista piacgazdaság” koncepciója, amelynek akkor még nem kevés híve volt, perspektíva nélküli, igaza is lett volna. De pontosan a sikeres és kevésbé sikeres nemzetközi példák sora mutatja, hogy önmagában a *piacgazdaság* szóval nem sokat mondunk. A skandináv kapitalizmus nagyon más, mint a mediterrán országoké, a három balti államé más, mint a román vagy bolgár változat, a német piacgazdaság ugyan már valóban túljutott a szociális piacgazdasági szakaszon, de nem keveset meg is őrzött abból, ami akkor látszik világosan, ha a brit vagy az ír verzióval vetjük össze. És ezek még mindig csak az európai kapitalizmus-változatok. Az *Economist* című brit hetilap minapi száma *Crony Capitalism*, azaz a haverok kapitalizmusa fogalmával a címlapján jelent meg, és olyan tendenciákról ír, amelyek a mi térségünkben, és különösen tőlünk keletre és délre sűrűn megmutatkoznak: piacgazdasági a keret, de a szabad piac legfeljebb politikusi szónoklatokban fordul elő. A verseny gyenge, a politikai kapcsolat többet ér siker és sikertelenség dolgában,

mint az innováció, a gazdasági hatékonyság, a termékminőség. A középosztály gyenge, és léte kötődik a hatalmi körökhöz. A lap egy sor ázsiai példát hoz, és utal az ukrán, orosz állapotokra is. Mi magunk jól tudjuk, hogy nálunk, és általában a piacgazdasági fejlődés peremvidékén mindig fennáll a kapitalizmus szociális és kulturális elkorcsosulásának a veszélye.

Nyilván egyáltalán nem mindegy, hogy milyen jelzővel leírható piacgazdaság lesz a jövőnk. Am fejlődési modellt nem lehet „polcra levenni”. Gondolhatunk bármit a skandináv jóléti államról, vagy az amerikai szabadpiaci eszméről vagy éppen séggel a közép-európai szellemiségű szociális piacgazdasági modellről, ha a társadalmi szerkezetből, valamint az uralkodó értékrendből és a közgondolkodás irányából más következik, akkor más is lesz. Demokratikus rendszerben a politikus nem térhet el tetszőleges mértékben a vélemények, várakozások és értékek adott állapotától – noha a populista politikus és az államférfi közötti hatalmas különbségek egyike éppen abban áll, hogy az egyik csupán visszhangozza azt, amit a társadalom többsége gondol és hallani akar, míg a másik igyekszik terelni a közvéleményt a rendelkezésére álló nem csekély eszközökkel.

Azonban a kialakult társadalmi szerkezet valóban nagy kötöttség. Ha erős és magabiztos a középosztály, akkor eleve nincs szükség arra, hogy az állam, a politikusi osztály vállaljon magára részleges gazdaságsszervező funkciókat, sőt ha a kormányrúdhhoz túl aktivista politikusok kerülnének, akkor a politikailag aktív szavazók szabad választásokon megszabadulnak azoktól. Ha viszont gyengék a középrétegek, és sokan érzik veszélyben társadalmi státusukat a lecsúszástól, akkor védelemért könnyen fordulnak az államhoz, egyben ezzel tartósítják is a piacpótló állami politikákat, a polgárpótló bürokratikus szabályozást, a versenygazdaság helyett az államilag szabályozott sajátos piacgazdaság tendenciáinak megerősítését.

Hol tartunk mi ebben? Mennyire fejlődőképes a magyar középosztály? Hova lett a magyar Mittelstand? Volt-e egyáltalán? A történelmi visszapillantást nem kerülhetjük el, hiszen ha nem voltak sosem erős középrétegek, akkor valóban történelmietlen lett volna elvárni az olyan gazdasági és társadalmi rend kialakulását és hatékony működését, mint amilyen a szociális piacgazdaság.

Nos, a fejlődési megkésetttség, amely a modernizációs kísérleteink kezdete óta jellemzője a magyar társadalomnak, egyebek mellett pontosan abban nyilvánult meg, hogy a nyugati társadalmakhoz képest nálunk gyengébb a középosztály. De a mértékek mindig számítanak. A magyar kapitalizmus kialakulásának időszakában, a 19. század második felében a regionális viszonyokhoz képest gyorsan haladt a polgárosodás. Azt hamarosan megtörte a világháború. Azonban a trianoni területveszteségek tragikus gazdasági és társadalmi következményeinek ellenére a megmaradt területeken létrehozott állam urbanizáltsága, polgárosodottsága valójában magasabb szintű lett, mint amilyen a történelmi határok között volt.

Az új nemzetállam meglepően jól teljesített. Szemben a hivatalos marxista gazdaságtörténelem verdiktjével, a két világháború között a vállalatfejlődés, az ipari modernizáció, az agrárfejlődés, a pénzügyi kultúra kibontakozása gyors volt egészen a világválságig. Egyáltalán nem tartom véletlennek, sem értelmiségi divatkérdésnek, hogy Wilhelm Röpke könyve a szociális piacgazdaság tárgyában komoly visszhangot kapott a második világháború utolsó évében, amikor jóval több, mint akadémiai érdeklődés övezte a közép-európai lehetséges társadalmi rendszerek ügyét.

1943-ra azonban a tragikus 1944 és 1945 következett. A magyar társadalom óriási vérvesztéseget szenvedett, az emberi tőkét – meg persze a pénzügyi és reáltőkét – borzalmas pusztulás érte. A magyar zsidóság nem csak középrétegbeliekből állt, de nyilván komoly arányt képviseltek azok, akiket bármely elemzés az üzletileg aktív, polgári osztályhoz sorol. A nemzetiszocialista téboly időszakából társadalmunk egésze – és a polgári középosztály különösen – meggyengülve került ki.

A második világháborút követően akkor is rosszabbak lettek volna a röpkői út követésének esélyei, ha egyébként Magyarország a nyugati hatalmak oldalán végez. De nem így lett. Hazánk kimaradt a Marshall-segély révén megtámogatott piaci elvű újraépítésből. Jött ehelyett az államosítás és a társadalmi egyenlirányítás időszaka, a szellemi és kereskedelmi határok lezárulása. Az osztályelvű (és osztályharcos) társadalompolitika megtörte a paraszt-polgár rétegeket, a városi iparosságot és kereskedelmet, és államtól függővé tette az értelmiséget. Nem kell itt sorra ven-

nünk a négy évtized folyamatait annak igazolására, hogy 1990-re miért is lett sokkalta gyengébb a magyar középosztály, mint lehetett volna a nyugati típusú fejlődés keretein belül. Naivítás-e ez esetben a szociális piacgazdaságot egyáltalán szóba hozni?

Lehet, hogy fűződött némi illúzió a polgári értékek átmenését illetően. Valóban erős volt a remény, hogy a korábbi gazdamoszalmak, az iparoshagyományok utóéletére lehet még alapozni, és a magyar vállalkozók kedvre az új viszonyok között igenis számíthatunk. Tudtuk ugyan, hogy a legendás magyar életrevalóság tényleg csak legenda, de mégis lehetett arra gondolnunk, hogy az újrakezdés megmozgatja, felrázza a társadalmat. A tényadatok később megmutatták, hogy bár a magyar rendszerváltoztató folyamat a többi sorstárs nemzethez mérve sikerrel indult, idővel azonban lendületet veszített.

2014-ben már mások a viszonyok, a körülmények, így akár a múlt epizódjaként tekinthetnénk mindarra, amiről a fentiekben szó esett. Csak éppen megoldatlan gondjaink miatt mégsem tarthatja meg a mai generáció annak vizsgálatát, hogy milyen is legyen az a piacgazdasági rendszer, amelyben élni és boldogulni kíván a magyar társadalom. Ebbe illeszkedik az is, hogy milyen a középosztály, milyennek kellene lenni, és mit lehet tenni annak megerősítésére. Ennek a feladatnak a fontosságát most is kimondta a kormány, mint ahogy a KKV-szektor megerősítéséről is sok szó esik. Középosztályt a politika nem építhet, vagy ha megteszi, az olyan is lesz. De az állam rendelkezésére állnak erőteljes eszközök, amelyekkel sokféle módon lehet élni.

A 2010 utáni jövedelmiadó-intézkedések a gazdaságélénkítés céljai mellett a középrétegek megerősítését is feladatnak tekintették; a szakmai körökben sokat vitatott adóreformot jó lenne higgadtan társadalomszerkezeti szempontú elemzésnek is alávetni, mielőtt a kormány újabb lépéseket tenne. Az, hogy az egykulcsos adóval a társadalom legtehetősebb egytizede jól járt, tisztán dokumentálható. Az éves egy százalék alatti nemzetgazdasági növekedési ütem az elmúlt négy évben csalódást keltő eredmény, és nemcsak az ennek többszörösét ígérő kormányzatprogram-számok, hanem a hozzánk mérhető térségbeli országok valós teljesítménye ismeretében.

A középosztály nyilván tágabb fogalom, mint amit a jövedelmi statisztika a legfelső decilisben regisztrál; valós állapot-

képre lenne szükségünk. A vállalkozói réteg megerősítése újból és újból szóba jön, és látni is, hogy az utóbbi időkben milyen finanszírozási, támogatási megoldásokat alkalmaz a kormányzat és a jegybank. A legnagyobb segítség azonban a történelmi tapasztalatok szerint a folyamatos, kiszámítható gyarapodás és akkumuláció, még ha szerény ütemű is.

Már sokszor megvitattuk: polgárt nem lehet teremteni. Állami javak és stallumok osztogatásával csak prekapitalista értékrendet tartósíthat a hatalom. Ezért is tekinthetjük igen fontos ügynek a verseny tisztaságát, amely nemcsak a szociális piacgazdasági koncepcióban szereplő alapérték, hanem a hatékony működés bizonyított előfeltétele. A magyar belpolitikában hullámokat vert a trafikengedélyek kormányzati újraosztásának ügye, amelyet a sajtó „trafikmutyi” néven tárgyalt. Már a szóhasználat is aggályos: az itt használt szleng elkeni azt a kérdést, hogy a szokásos bocsánatos magyar botlások egyikéről van-e szó, avagy alapértékek sérültek. Mert ha a párt és az állam elválasztásának elve sérült, az nem mutyi, hanem súlyos ügy; ha viszont a „stikli” szinonimát alkalmazza az államhatalom működésének rendjén őrködő sajtó, akkor gyakorlatilag felmentést ad mind a konkrét esetben, mind a hasonló jövőbeli ügyekre nézve.

Ettől a konkrét ügytől most már elemelkedve csakis azt mondhatjuk ki, hogy az erős és magabiztos magyar középréteg újbóli kiemelkedése olyan történelmi feladat, amelyet nem lehet a kormányzatra kiszignálni, ám annak sikeres elvégzésében nagyon is nagy szerepe lehet; mindabban, amit tehet, és amit kerülnie kell a kormánynak. A német Mittelstand a mi viszonyaink között nem reprodukálható, ilyenre nem is érdemes vállalkozni. A magyar megfelelője azonban szükséges ahhoz, hogy a piacgazdaság lehetséges hatékony modelljeihez közel kerüljünk.

BOD PÉTER ÁKOS

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIII., Nos. 5–6.,
Maj–June 2014, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

PÉTER ÁKOS BOD. *What Happened to the Hungarian Mittelstand?*
In our Editorial Note the Former Governor of the Hungarian National Bank examines the attitudes to the market economy shown by the new Hungarian middle classes governing the country's economic transition since 1990, starting with their attempt to establish a social market economy.

A. WESS MITCHELL, diplomat, international security analyst, CEPA, Washington, D.C., USA. *Central Europe – Co-operation in a Cold Climate.* Russia's recent re-annexiation of the Crimea is a flagrant breach of the post-1990 international status quo, indicating a dramatic turn in the policies of Vladimir Putin. Countries in East and Central Europe are understandably worried – and the USA and NATO should at last provide its allies in the region the adequate weaponry of conventional arms deterrence.

GÉZA GECSE and **TATIANA BUSHUJEVA.** *The Limits of Knowledge.* The Hungarian researcher reprints here, with a preface and with ample notes, the Russian political historian's 1993 article on the official restrictions on research in former Soviet archives – and her discoveries of overlooked documents about Stalin's twenty-year effort to train the Reichwehr's professional soldiers and allow them to test the new German war machinery at secret Soviet bases.

JÁNOS BRENNER, architect, Berlin. *Sleepwalkers and Their Victims.* Discussing Australian historian Christopher Clark's book *The Sleepwalkers*, and Berlin historian Herfried Münkler's *Der Grosse Krieg*, the author meditates on the real motifs that triggered the First World War: a hidden agenda of French and British politicians who decided to destroy the Austro-Hungarian Monarchy, throwing the

region and entire Europe into the hands of unseen destruction, and more disaster in the ensuing hundred years.

VILMOS ERŐS, historian of ideas, University of Debrecen. *The Mohács Debate*. For twenty years during the Kádár era, from 1966, a public debate was conducted in books and articles involving historians, writers, ideologists and psychologists, on the circumstances and political responsibilities for the Mohács debacle of 1526, when the Ottoman Turkish army broke the backbone of the medieval Hungarian Kingdom. The debate was a battleground for new ideas which were not allowed to be applied to contemporary political problems.

FERENC BÓNIS, musicologist, Budapest. *To the History of the Hundred Years Plan*. Zoltán Kodály designed a strategy of musical education from the elementary level upwards, based on vocal music – archaic, medieval and modern. One of his chief collaborators in developing his system, to be adopted in many countries, has been composer and educator Erzsébet Szőnyi (b.1924), who studied with Nadja Boulanger in Paris in 1947–48, on Kodály's recommendation. We are publishing here an annotated correspondence between Kodály and Szőnyi.

JÁNOS EISLER. *From Caravaggio to Canaletto – On a Splendid Exhibition, With Comments on the History of Hungarian Art Collectors*. For October 2013–January 2014, the Budapest Museum of Fine Arts organized an extensive exhibition of Italian Baroque and Rococo painting, built on its own rich collection of the period. The inspiration of the show was Caravaggio's work, whose major role was demonstrated by nine paintings borrowed from foreign collections, along with paintings by other masters.

BEATRIX BASICS. *A Puzzling Plenitude: From Caravaggio to Canaletto*. Reviewing the same exhibiton, the author examines the curators' concepts of presentation, which she finds conventional, and the rich annotated catalog, which she finds excellent. The present issue of magyar Szemle is illustrated with paintings from this exhibition.

1% METAPHYSICS – In memory of György Szabados. Continuing our series of testimonies about the tragedies of 1944–45 in Hungary, we are reprinting here two short commemorative essays about writer friends from 1945 by **GYULA ILLYÉS**. The first is dedicated to poet and editor György Sárközi, who died in a labour camp in Balf

(Western Hungary), the second to novelist Kálmán Sándor, who was deported to Dachau, and had not been heard of at the time of writing.

ATTILA BALÁZS. *Socks on the Chandelier, Lives on the Edge. About Tibor Várady's Book, and Also About Me.* A virtuoso essay on Dr. Tibor Várady's new collection of lawyers' stories – Várady's Hungarian forefathers, going back to the mid 19th century, had practised in the multinational town of Becskerek (Zrenjanin, Serbia). Their archives present with stark understatement the tragic fates of everyday people in a region tossed around and across borders by the earthquakes of the First World War and the dictatorships of the 20th century. (Fórum, Újvidék-Novi Sad, 2014) .

GÁSPÁR GRÓH. *Tuning the Five-Piped Organ.* Lajos Szokolczay's recent collection of critical essays are focussed around the main themes of his entire work: the prose and poetry of what Gyula Illyés described as the five pipes of contemporary Hungarian literature, with its writers in Hungary and in the surrounding countries – the latter in minority status, but each with a distinctive voice. (Valóságglátomás. Nap Kiadó, Budapest, 2014.)

BÉLA S. KIRÁLY. *Statue in the Fog – Miklós Wesselényi.* Reviewing a new scholarly monograph that also prints unpublished manuscripts, the author evokes the most flamboyant – but brave and profound – politician of the Hungarian Reform Era, the Transylvanian Baron Miklós Wesselényi (1796 -1850). (Gábor Csaba Dávid: „Célunk tökéletesedésünk.” A nemzetnevelő Wesselényi Miklós. Argumentum, Budapest, 2013.)

DOMOKOS SZOKOLAY. *Imre Kovács: A Well-Tested Sociographer.* Imre Kovács was a prominent member of the „Populist” movement of the Thirties, a formidable recorder and researcher of rural poverty, and a radical politician of the Left leaning Peasant Party, who was forced to emigrate to the USA in 1947. A new monograph discusses his sociographical activities. (M. Eszter Molnár, ed.: *Egy hétpróbás falukutató.* Kovács Imre Társaság, PC Magister Alapítvány, Budapest, 2013).

MIHÁLY KUBINSZKY. *Count Miklós Bánffy's Memorial in Sopron.* Foreign Minister and Renaissance man, writer and draughtsman, the Count managed to ensure a plebiscite for the West Hungarian town of Sopron after the revolting peace arrangements of 1920, and the town voted for belonging to Hungary rather than Austria. His

new memorial is a remarkable sculpture in a remarkable space, our architecture correspondent writes.

ZOLTÁN FÁY. *The Unknown John XXIII.* The recently canonized Pope was hardly known in his life to Hungarians, as Communist censorship did not allow his immense achievement and personality to come across, not even in the contemporary Roman Catholic press of Hungary.

PÉTER ÁKOS BOD. *The New Hungarian Middle Classes and the Market Economy.* A detailed elaboration of the themes of our Editor's Note, surveying the 25 years of the new democracy and the new economy.

The present issue of Magyar Szemle is illustrated with paintings from the exhibition *From Caravaggio to Canaletto*. Photos by courtesy of the Budapest Museum of Fine Arts.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ERŐS VILMOS (1960) A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének habilitált egyetemi docense, ahol egyetemes és magyar historiográfiát, történetelméletet, valamint politikai eszmetörténetet tanít. Jelenleg egy magyar nyelvű historiográfiai összefoglaláson és egy angol nyelvű, a magyar történetírás történetét bemutató szintézisen dolgozik. F. m.: *A Szekefű-Mályusz vita.* (2000), *Asszimiláció és retorika.* (Szabó István: *A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.*) (2005), *A harmadik út felé.* (Szabó István történetész cikkekben és dokumentumokban) (2006), *A szellemtörténettől a népiségtörténetig.* (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról (2012), „Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról”. (Szerk., Takács Ádámmal közösen.) (2012).

GECSE GÉZA (1962, Leningrád) történész, újságíró. Budapest, az ELTE-n végzett történelem-orsz szakon 1986-ban. 1990 óta tanít az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén. 1989 óta a Magyar Rádió munkatársa. F. m.: 1993-ban jelent meg *Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmusból* című könyve, 2002-ben *Állam és nemzet a rendszerváltás után*, 2007-ben *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*, 2012-ben észt nyelven *Bütsantsist Bütsantsini. Suurvene mõttelaadi olemus*.

EISLER JÁNOS (1942, Budapest) művészettörténész, muzeológos. Kutatási területe a közép-európai gótika és az itáliai reneszánsz művészet. F. m.: *Lőcsei Pál* (1975), *Stephan Lochner* (1984), albumok szerkesztése, *Vasari* (fordítás, 2004), *Rembrandt és a 17. sz.-i holland festészet* (2005), tudományos publikációk. *Bulletin du musée des Beaux-Arts, AHA (Acta Historiae Artium), Művészettörténeti Értesítő, Ars Hungarica.*

BASICS BEATRIX (1956, Budapest) művészettörténész, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának vezetője (2004-ig), a BTM főigazgató-helyettese (2010-ig), jelenleg a szentendrei Ferenczy Múzeum művészeti osztályvezetője. Pasteiner Gyula emlékérem (2000), Móra Ferenc díj (2011).

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997),

címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), várostervező, építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban, Berlinben.

BALÁZS ATTILA (Újvidék, 1955. november 5.) író, újságíró, műfordító, szerkesztő. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanult magyar nyelv és irodalom szakon, majd az *Új Symposion* folyóirat szerkesztőségének lett a tagja. 1987–90-ben az Újvidéki Rádiónak volt a munkatársa, 1990–91-ben az Újvidéki Televízió művelődési rovatát vezette. 1991 ősze óta lakik Budapesten. Egy darabig a horvát frontszakaszon volt haditudósító, ezután külpolitikai újságíró lett. 1994 és 2012 között a Magyar Rádió irodalmi-művészeti riportereként, szerkesztő-műsorvezetőjeként, dramaturgjaként és hangjátékszerzőjeként működött. A kulturális szerkesztőséget is vezette. Az *Ex Symposion* című folyóirat egyik megalapítója volt. Cikkei magyar és külföldi lapokban egyaránt megjelennek. A szépprózán kívül drámákat és forgatókönyveket is ír. F. d.: Magyar Rádió nivódíjak (1986, 1987, 1991, 1995); Pro Literatura-díj (2007); Füst Milán-díj (2009); József Attila-díj (2010). F. m.: *Cuniculus* (regény, 1979), *Szemelvények a Féderes Manó emlékirataiból* (regény, 1982), *Ki tette a macskát a postaládába?* (1989), *Király Album* (történetek könyve, 1998), *Ki tanyája ez a világ* (népregény, 2000), *A meztelen folyó* (folyópróza, 2003), *Világsarok non-stop* (esszé, publicisztika, 2006), *Kinek Észak, kinek Dél* (regény, 2008), *Pokol mélyén rózsakert* (2013).

SZOKOLAY DOMOKOS 2010-ben történelem alapszakos bölcsész diplomát szerzett a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a 20. századi magyar történelemre specializálódik. 2011-től a PPKE-BTK Kubinyi András Történetisműhelye 20. századi magyar történelemmel foglalkozó csoportjának műhelyvezetője, területe a „Magyar sorskérdések – a szellemi élet és az emigráció válaszai” és „Az ellenállás” című témakörök, illetve a két világháború közötti időszak válságjelenségei. 2013-ban tudományos segédanyagot készített a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum számára.

KUBINSZKY MIHÁLY (Sopron, 1927). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr. h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műem-

lékvédelem, tájépitészet és Sopron város építésze. F. d.: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sódvrad) író, politológus. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja. F. m.: *Tény és való* (Filozófiai esszészűzér, 1989), *Zseblámpafényben* (Versek, 1995). Jelenleg a *Magyar Nemzet* Vélemény rovata közli írásait.

FÁY ZOLTÁN (1966, Baja) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán tanult. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarországbán*, a *Napi Magyarországbán* és a *Magyar Nemzetben*. F. d.: Táncsics Mihály-díj (2010). F. m.: *Ferencesek Gyöngyösön* (1999); *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár* (2012).

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanészékezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *A elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* (2012).

BÓNIS FERENC (1932, Miskolc) zenetörténész, az MTA doktora. F. d.: Erkel Ferenc-díj (1973), a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (1992), Széchenyi-díj (2008). 2007-ig a Magyar Kodály Társaság elnöke, 2012-ig az Erkel Ferenc Társaság elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának tagja. Számos zenetudományi munka szerzője, illetve szerkesztője.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője, a Köztársasági Elnöki Kabinet belpolitikai vezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk*. (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író*. In *memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), *Cs. Szabó László. A kis népek hivatása*. (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ. Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011), *A magyarság rendeltetéséről* (2013).

A. WESS MITCHELL a Georgetown Egyetem Edmund A. Walsh-ról elnevezett diplomataképző karán szerzett MA-diplomát, ahol az amerikai globális stratégiáról írt dolgozatával 2004-ben elnyerte a Hopper Díjat. Elnöke és (Larry Hirschsel együtt) alapítója az Európai Politikaelemző Központnak (*Center for European Policy Analysis* – CEPA), mely a közép-európai fejleményeket követi nyomon. A CEPA igyekszik előmozdítani, hogy Közép-Európa nagyobb figyelmet kapjon az USA globális stratégiájában, és szorosabb diplomáciai, kereskedelmi és biztonságpolitikai kapcsolatok alakuljanak ki az Egyesült Államok és a térségben található fontosabb szövetségesei között. Mitchell számos politikai kommentár szerzője: cikkei és interjúi többek között a *The Wall Street Journal*-ben, a *New York Times*-ben, az *International Herald Tribune*-ben, a *Washington Post*-ben, a *Gazeta Wyborcza*-ban, a *Der Spiegel*-ben, a *Harper's Weekly*-ben, az *American Interest*-ben, a *National Interest*-ben, a *National Review*-ben, az *Orbis*-ben és az *Internationale Politik*-ben jelentek meg. Gyakran működik tanácsadóként az USA és az európai államok kormányai mellett, s rendszeresen tart tájékoztatókat a Central Intelligence Agency-ben, az amerikai külügyminisztériumban és különböző egyetemeken (Johns Hopkins, Harvard, Berkeley stb.). Tagja a londoni *International Politics Reviews* szerkesztőbizottságának.

SZÁZAD V · É · G

—• ÚJ FOLYAM 71. SZÁM 2014. 1. •—
—• IDEOLÓGIA •—

Lánczi András: Értelmiségiek, cinizmus és a valóság

Lévai Csaba: Az amerikai és a francia forradalom között. Állandó és változó elemek John Adams politikai gondolkodásában az 1770-es évek végétől az 1790-es évek elejéig

Kiss Viktor: Marx újratöltve: hegemonia-elmélet a Kommunista kiáltványban

Nyirkos Tamás: Kommunizmus a harmadik évezred számára?

Pogonyi Szabolcs: Túl a nacionalizmuson?

Golden Dániel: Lakatos Imre és a tudományos felfedezés dialektikus logikája

Pápay György: Zongoralecke botfűlűeknek: Richard Rorty és a vallás

Rózsa Erzsébet: Modern állam, hatalom, participáció – kortárs német elméleti viták tükrében

W W W . S Z A Z A D V E G . H U

SZÁVAI JÁNOS

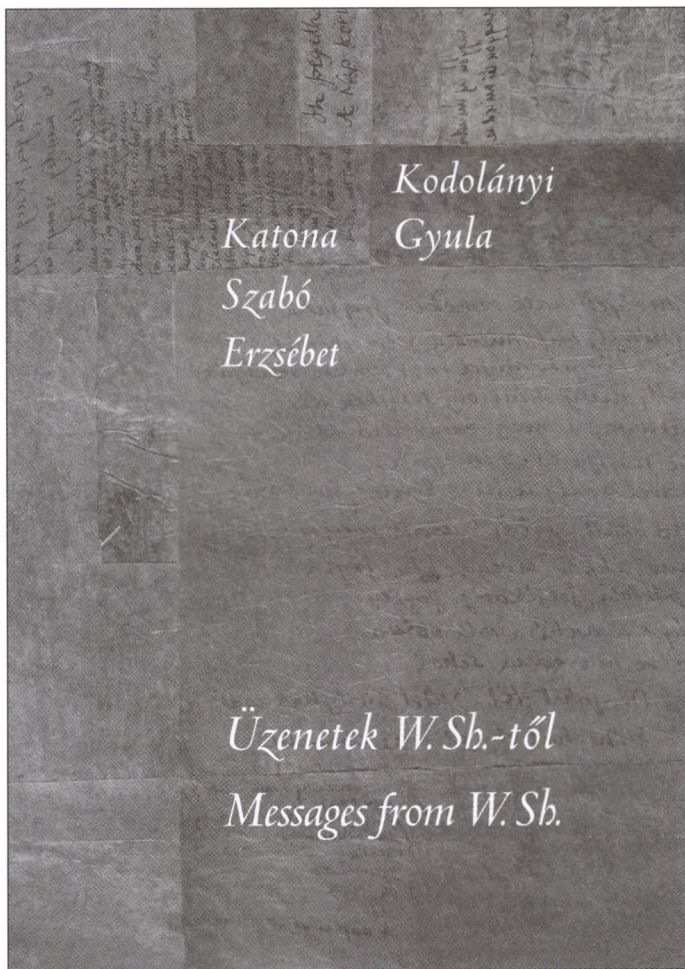
PASCAL ÖRVÉNYE

avagy a progresszió hulláhegyei

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

3150 Ft

Kodolányi

Gyula

Katona

Szabó

Erzsébet

Üzenetek W. Sh.-től

Messages from W. Sh.

3500 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda
DOMBI VIKTÓRIA
SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd
Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4680 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra
hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légipostán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft;
elsőbbsséggel: 15 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken, és minden
kiadványunk kedvezményrel
megvásárolható az Eötvös utcai
szerkesztőségben.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézés-
süket kérjük. A szerk.

VOLUME V., NO. 3.

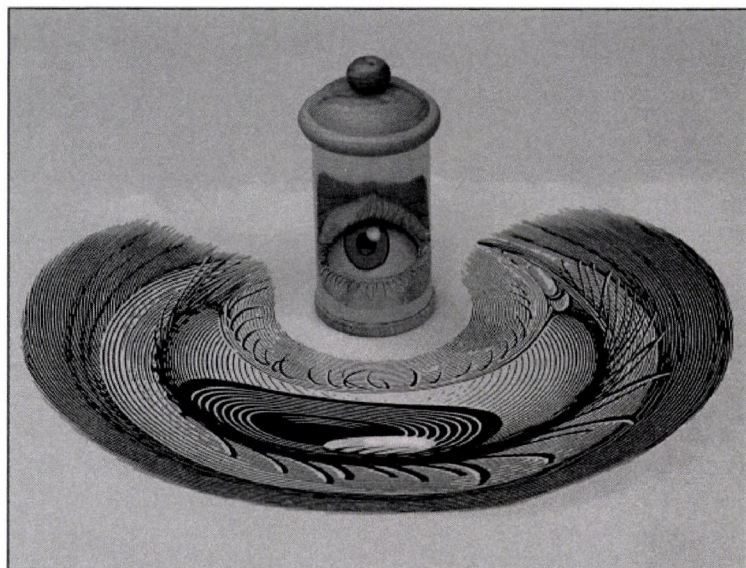
BUDAPEST

MAY 2014

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

The Ukraine Crisis PÉTER ÁKOS BOD, JANUSZ BUGAJSKI, A. WESS MITCHELL,
DAVID SATTER • Diaries and Histories of the Nazi Occupation of Hungary,
19 March 1944 GÉZA JESZENSZKY, GYULA KODOLÁNYI, DAVID PRYCE-
JONES • NICHOLAS T. PARSONS Dilemmas of Austrian Identity • VICKO
MARELIĆ on the Adriatic Riviera of the Habsburg Monarchy • ISTVÁN OROSZ
Leonardo's Secret Perspective • GEORGE SCHÖPFLIN on the meanings of history

Le lehet vonni azt a tanulságot is, hogy a történelem – el-
lentétben a marxista felfogással – nyitott, nem determinált
folyamat: más faktorok szereplése esetén másképpen is
alakulhatott volna. Clark megemlíti például, hogy az 1914.
januári orosz miniszterelnök-csere egész más és nagyobb
orosz külpolitikai önmeztartóztatással járó személyi felál-
láshoz is vezethetett volna. A döntéshozók Clark szerint egy
olyan politikai kultúrában mozogtak, amelyet nagymérték-
ben félelmeik, részben tévhitek határoztak meg. Így váltak
„alvajárókká”. Ami a katasztrófába űző döntéshozói kép-
zeteket és kényszerképzeteket illeti a Monarchiára vetítve,
érdemes még egyszer idézni Clarkot: „A feltehetően legfon-
tosabb narratíva az Ausztria–Magyarország történelmileg
szükségszerű hanyatlásáról szóló legenda volt. Miután ez a
legenda kiszorította Ausztriának mint a közép- és kelet-eu-
rópai stabilitás szavatolójának régebbi képét, Bécs ellenfele-
inek még az utolsó gátlásait is eltörölte, és aláásta azt az el-
képzelést, hogy Ausztria–Magyarországnak is, mint minden
más nagyhatalomnak, érdekei voltak, melyeket teljes joggal
erélyesen védett.” Azt hiszem, ehhez nincs mit hozzáfűzni.

BRENNER JÁNOS: *Alvajárók és áldozataik*

